

प्रस्तावना आप्तमीमांसा

विद्वन्महोदया !—

प्रत्यपस्तत नाम वैफल्यं पुरा स्वपरहितापादनाकुचितशेमुपीनामार्हतमतप्रवर्तकमानिनामार्हतानां पुरस्तात् सविनयमपि कृताभ्यर्थना. श्रीमताममलतरनस्वरूपावबुभुत्सूनामवदाततया । परतु नाद्यत्वे ते जैना । प्रतिपति कतिपयास्तेष्वार्हततत्त्वप्रवर्तनफल । समाधिरमात्रि तैस्तत्त्वरूपप्रकाशनाय सनातनजैन-ग्रंथमाळाभिधोऽनुपमप्रभाकरः । रसयंतु रसिका. तत्त्वरूपसुधां निर्व्यूहृतया साप्रतमिति समभ्यर्थना ।

समुपानीयते प्रथमद्वयमिदमस्माभिरव श्रीमतां पुरस्तात् । आदिम—आप्तमीमांसा दृश्यदृशतीति विशदटीकाद्धितयविभूषिता । अपर—अमलप्रमाणस्वरूपावबोधिका प्रमाणपरीक्षा । आदिमस्य प्रणता कित प्रथमज्ञस्य समजनि श्रीमत्स्वामिसमंतभद्रः समतभद्र । सर्वथा परहितप्रणिहितात्माय महात्मा कदा भारतभूमिमम् विभूषयामासात्मवैदुष्येणेति नास्ति किमपि निर्णायक गमक ।

साप्रतिकेतिवृत्तवेत्तृणा मतमिदमस्य पावनान्मानो निषये यदजनिष्ठाय पद्याया स्वीष्टशताब्दौ । नदि-संघपद्मवलीतश्च व्यङ्गायीद समपद्यताय सपादप्रयमाया शताब्दौ । कामयाचकार च मैसूरप्रांतस्वकांची-पुरमवदातपात्मनीनवासेन । परं नोभयत्रापि समयनिर्णये प्रत्यायक किमपि सुनिर्णय प्रमाण । किंतु नात्र संशीति* प्रवादिमहोदराशानिनानेन मुनिना भवितव्य नियत प्रखरविदुषा चिरतनतमेन च । जतधुति-रप्येतद्विपयिणीय—

आसीरिक्त विविधमतिमन्निकरपरिपालितनिदेश. शेमुपीमधनमथितानैकागमोदधिसमवासानवयसुधा-परिपुरितस्वात श्रीसमतभद्रो भगवान् मुनिरात् । स चैरुदा पुरा समुपार्जितनैकाशुभकर्मसंपातात् समुपात् प्रखरभस्मण्याधि कठिनतम मुनिप्रव परिपालवितुमशक्नुनुन् व्याधिपरिहरपाधिया विसुच्य मुनिलिङ्ग समियाय वाराणस्यां । तदात्वे च वाराणस्या कश्चित् स्वप्रतापपराभूतविबुधपति. शिवकोटिमहोपतिरासीत् स च परमशैवत्वात् विनिर्माय कमपि शिवालय समादिशत् बहुलसुरसमोदकादिसामान्या शिवमर्चयितु । यदा च समतभद्र समश्रीपीत् बहुलया सागम्या शिवस्य पूजा तदाधिक मनसि तुतोप । समेत्य च नरपतिशिव-कोटिपरिपदि, उपदर्श्य कमपि लोकेतरार्तिशय, प्रपदे शिवपूजकपद राजानुमत्या । भक्षश्च सुरसपदार्थ-जात शमयामास च खोदरव्याधिं सानद । कियता कालेन व्याधिस्तस्योपशमाम । व्याप्युपशमे च कदाचि-स्पुनः शिवकोटिपरिपदि समागत्य, आविर्भाव्य च विचित्रातिशय स्वमंत्रवचनव्याहूताष्टमजिनचद्रप्रभ, चकार शिवकोटिमहोपति दिगवरदीक्षादीक्षित । भगवत्समतभद्र स्वव्याप्युपशमनकामनया वाराणसी-प्राप्तिः पूर्वमपि बहुत्र वक्त्राम । अतो यदा शिवकोटिमहोपति स्वामिपरिचिकीयया तदीयवृत्तमप्राक्षीत् तदा परिचायित स पद्मेनामुना स्वामिना ।

काच्या नगनाटकोऽह मलमलिनतनुर्लवशे पाडुपिंड

पुढेंदे शक्यभिर्भुर्दशपुरनगरे मिष्टमोजी परिब्राट् ।

वाराणस्यामभूव शशधरध्याउ. पाण्डुरागस्तपस्वी

राजन् यस्यास्ति शक्तिः स वदतु पुरतो जैननिर्मथपादी ॥१॥

नेमिचन्द्र धर्मिषिताराचनाधारास्य पद्य मंदे

मल्लियेणप्रशस्तौ च समुल्लेखोऽयं स्वामिविषयकः—

वसो भस्मकभस्मसाकृतिपदुः पद्मानतीदेवता—

दत्तोदात्तपदः स्वमंत्रवचनव्याहूतचद्रप्रभः ।

आचार्य स समतभद्रगणभृयेनेह काले कलौ

जैन वर्त्म समतभद्रमभवद्भद्र समतामुह ॥ १ ॥

शिषकोटिनरपतिपुरस्तादा मनीनपरिचय —

पूर्व पाटलिपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता

पश्चात्माळसिंधुदक्कविषये काचीपुरे वैदिश ।

प्राप्तोऽहं करहाटक बहुभट विद्योक्त सकट

वादार्या विचराम्यहं नरपते शार्दूलविक्रीडितं ॥ १ ॥

अवदुततटमटति क्षटिति स्फुटचटुगाचाटधूर्जटजिह्वा

यादिनि समतभद्रे स्थितवति सति का कथायेषा ॥ २ ॥

यद्यपि परात्मन किलैतस्य स्वामिन न क्वापि दृष्टिपथमनतरति नियतसमयादिसमुल्लेखस्तथापि
तत्कृतिव्यामुग्धप्रतिभे प्राशास्यमनेकैर्गरीयोभिराचार्यै —

नम समतभद्राय महते कविनेधसे यद्वचोवज्रपातेन निर्भिन्ना कुमताद्रय ॥ ४३ ॥

कवीना गमकाना च यादिना वारिमनामपि यत्त समतभद्रीय मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥ ४४ ॥

अमाशययगुरु महासुराणकर्ता भगवान्नसेनाचक्षुः

सरस्वतीस्त्रैरविहारभूमय समतभद्रप्रमुखा मुनीश्वरा ।

जयति धामवज्रनिपातपाटितप्रतापद्वातमहाधकाटय ॥

महाकावधीवादीभट्टिह

लक्ष्मीभृपरम निरुक्तिनिरत निर्माणसौख्यप्रद

उच्च तातपवारणाय विधृत उन्न यथा भासुर ।

सज्जानिर्नययुक्तिमौक्तिकरसै सशोभमान पर

वद तद्वतकालदापममल समतभद्र मत ॥

श्रवणनदिसिद्धां तद्वचकवर्ता

समतभद्रादिकर्वाद्रभास्वता स्फुरति यत्रामलसूक्तिरस्य

व्रजति खद्योतवदेन हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलयाद्वता जना ।

आज्ञानार्णवकर्ता श्रीशुभचद्राचार्य

गुणाविता निर्मलवृत्तिमौक्तिका नरात्म कटाविभूषणीकृता

न हारयति परमेव दुर्लभा समतभद्रादिभवा च भारती ।

महाकविश्रीवीररक्ष

शिवकोटजैनरनिर्णायके वरीयर्ति साप्रतमपि तर्जिभित प्राकृतभाषाया-भगवत्साराधनासारा-

भिषयः परमप्रथ । विद्यते च तत्र मुनिधर्मसमुपगर्णना । शिवकोटिमहर्षिपति कदा शशास भारतीपि
भूषिता वाराणसीमिति निश्चिता तु नियत स्वामिसमतभद्रसमयो निर्णीत स्यात् ।

समतभद्राभिधयाऽपरोऽप्याचार्य प्रतिश्रुतो वर्तते यस्य चित्ताभिनव्याकरणस्य टिप्पणी, अष्टसहस्री
विषमपदव्याख्येतिप्रथद्वयमुपलभ्यते । यद्ययमपर समतभद्र पष्ठतमाया शताब्दो भवेद्विनिर्णीतस्तदा
न कापि क्षति ।

स्वामिसमतभद्रनिर्मितग्रंथाः ।

गणहरितमहाभाष्य १ देवागमस्तोत्र २ जिनसत्तालकार ३ विजयधवलटीका ४ तत्त्वानुशासन ५
शुक्लानुशासन ६ बृहत्स्वयम्भूस्तोत्र ७ जिनशतकामेयादय ।

देवामस्तोत्रयैवापराभिधा—आप्तगीर्णासा—नामं स्वायत्ततया विरचितो ग्रंथः किंतु ग्रंथहस्तिगडा-
भाष्यस्य मंगलाचरणं । भाष्यस्य चतुरशीतितहस्रपरिमिता ८४००० श्लोकसंख्या । श्रीमद्गुण्वाभिशय-
कुशेशयत्नचिततत्त्वार्थाभिगममूस्यो (भोजशास्त्रस्य) -परिष्ठातद्भाष्यं । दुर्भागधेयमेतदास्माकीनं यत्रो
दृष्टिपथमायाति तस्मात्प्रतं ।

एतस्याः किलाप्तगीर्णासाया उपरि कृता सैद्धांतिकचक्रवर्तिना श्रीमद्देसुनंदिना पदवृत्तिः । विरचि-
ता च श्रीमदकलंकदेवस्वामिना भाष्यभूताष्टशती स्वातंत्र्येण कारिकाणामुपरि । विरचयामास चाष्टशयुपरि-
अष्टशतीनांसी विवृतिं श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुः । भूगमलं कदा मंडयायासात्मपाण्डित्येन श्रीमदकलंकदेवस्वामी
ति तु समाविर्भावयामोवयं श्रीमत्त्वार्थराजवार्तिकप्रस्तावनोद्भवसमये । प्रमाणविधानंदिनस्तु व्यलेस्यासप-
रीक्षाप्रस्तावनायामवदाततयास्माभिरिति वृत्तं ।

प्रमाणपरीक्षां ।

अत्राकेऽपरः प्रमाणपरीक्षाभिधोग्रंथः । रचयिता किलैतद्वंशपरतस्य समजनि श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुः मह-
विप्रमेतद्विरचयंतोऽप्यतल्लक्षणगभीरप्रबंधमिमं श्रीमद्विद्यानंदाः न प्रकटयाचकिरे सनामविवृतिं कापि
यशो लिप्सया तथापि—

जयंति निर्जिताशेषसर्वधेकात्तर्नातयः ।

सत्यवाक्याधिपाः शब्दविद्यानंदा जिनेश्वराः ॥ १ ॥

इत्यत्र जिनेश्वरविशेषणीभूतेन विद्यानंदपदेन—

७७ तमेपृष्ठे—तस्यानादेरेकस्येश्वरस्याप्तपरीक्षायामुपक्षिप्तत्वादिति वाक्ये आप्तपरीक्षापदो-
ल्लेखेन—आप्तपरीक्षापत्रपरीक्षेतिप्रथमद्वयस्य समानकर्तृकत्वप्रतिभासकत्वात्—अंशमंगले च विद्यापददानान्नि-
यत विज्ञायतेऽस्माभिरयमेव श्रीविद्यानंदप्रभुः प्रमाणपरीक्षायाः कर्ता ।

ग्रंथसंपादनसमये अष्टशत्याः पुस्तकद्वयं मया मोहमयीतः समुपलब्धं तत्र क. पुस्तकस्य शुद्धतरत्वेपि
ख. पुस्तकमतीवाशुद्धमासीत् । ततोऽन्यभूवं बहल कष्ट कठिनतमाप्तगीर्णासामंथसंपादनकालं ।

प्रमाणपरीक्षायाः क. पुस्तकं जैनहितैषिसंपादकश्रीमत्संघितनाथुरामजीमहानुभावेः—

ख. पुस्तकं च स्याद्वादमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकैः श्रीमत्संघित-उपरिवासिंहजीमहोदयैः प्रहितमिति
विहितानुप्रहोऽस्म्युक्तविदुषोः । यदपि पठितमन्याधुनिकलेखकतदनुयायिमहोदयानुकपया प्रमाणपरीक्षायाः
पुस्तकद्वयमप्यतीवाशुद्धं तदपि—एकतः सजातशकाया अपरतः समाधानान् सगपादि महता प्रभास्तेनेवं
प्रमाणपरीक्षा । तथापि प्रमत्तयोगादजनिष्ट कापि स्वल्पं मामकीनं क्षमयंतु तदशक्यपरिमाणंनस्वल्पं
साधुरवरा इति सन्नतिमभ्यर्थना । लेखकादिमहानुभावकरकमलवचितग्रंथमाहास्यान्—असामयिक
वैकल्पतश्च विनिचाप्य कुतोऽपि मामकीनं स्वल्पं कठिनतमसंपादनकृत्यानुभववहिर्भूतत्वात् वेधयंति
केचित्स्वरतरकुवचनसापकैः संपादकं । शिक्षयितृत्वे तेषामनुगृहीतोऽस्मि ।

प्रियमित्रवर देवराज ! पठिष्यामीति तावकाग्रहवशंवदतया महतापासेन संपादितापीयं प्रमाण
परीक्षा—असामयिकमवन्निधनतो दुनोति मामकीनं मनो बहलतया ।

अवदातद्वय ! न तावकीनोपकारविनिमये किमपि मत्पार्थे समीचीनं यस्तु येन विगतोपकार-
भारः स्या—ततस्त्वद्गुणस्थितिसमीहया समर्पयाभि तव करकमलयोः श्रीप्रमाणपरीक्षामिमं सनिनयं—
एहि परमनिश्रेयसं त्वमिति मे कामना ।

विद्वत्कृपाभिधाप्यो

गजाधरलालः

सनातनजैनग्रंथमालाया ।

	पृ.सं.	गा.सं.
स्तुतिविषयसाध्यकदेवागमादिहेतोर्ग्यभि- चारिबोपाह्वान	१	१
पूरणादिश्वसभविबहिरतरंगमहोदयहेतुरपि व्यभिचारीति प्रतिपादन	२	२
तीर्थकारवहेतोरनैकातिकत्वस्य सर्वासर्वज्ञत्व- स्य च समुल्लेखः २	३
स्तुतिविषयत्वसाध्यतायां सुपुष्कल हेतुपादान ३	४
सर्वज्ञत्वसाधने प्रमाणोपन्यासः	४	५
जिनपतिरेव सर्वज्ञो नान्योयुक्तिशास्त्रा- विरोधियाक्त्वादिति विवरण	५	६
स्वेष्टस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वाच्च परे सर्वज्ञा इति निवृत्तिः ६	७
स्वेष्टस्य स्वेष्टेन बाधां प्रदर्श्य परसर्वज्ञत्वाभावोपादान	... ७	८
सर्वथा भावैकाताम्युपगमे दूषणोप- न्यासः	... ८	९
केऽभावाः ? कियतोवा ? कान्यनायन- सानि ? कस्मादभावात्किं स्यादिति प्रतिपादनं—	... ८	१०
अन्योन्यान्वयताभावस्वरूप- स्तात्सर्कारफल च	... ९	११
अभावाकांतेऽपि कुशलाकुशलदि- कर्मानुपपत्तिरिति निरुण—	१०	१२
भावाभावोभयैकातवादिनामपि न कापि निष्पत्तिरिति विवेचन— ११	१३
एकातेन यदि सर्वथा सदसदुभयावक्तव्य- रूप तत्त्व नास्ति कुतस्तदिति सदा- दीना वास्तविकस्वरूपाह्वान	१२	१४
अनेकांतेनाभ्युपगततत्त्वस्वरूपादीना विशेष विवरणं अनवस्थादूषणपरिहरण च—	१३	१५

	पृ.सं.	गा.सं.
स्यादस्ति चाथक्तव्यत्राद्युत्तरभगस्वरूप- निरूपणं	.. १३	१६
अस्तित्वादिधर्माणामेकस्मिन्नधिकरणेऽवि- रोधेनोल्लेखः	... १४-१५ १७-१८-१९	
अन्यत्रिधर्माणामविरोधेनैकत्रायस्थान- प्रदर्शनं १६	२०
एकाततत्त्वनिराकरण १६	२१
स्यादस्तीत्यनेनैव स्याच्छब्देन सर्वभंगाना- ग्रहणे किमर्थं शेषभगोपादानमिति समाहिताः १७	२२
स्यादेकत्वानेकत्वसप्तभर्गाद्योतनं	१७	२३
द्वितीयः परिच्छेदः		
अद्वैतैकातनिराकरण १८	२४-२५
प्रमाणादद्वैतनिराकरणं	... १८	२६
अद्वैत द्वैताविनाभावीति विवरणं	१८	२७
सर्वथा द्वैतैकाताम्युपगमे दोषोद्भावन	१९	२८
द्वैतैकातविशेषमायासु क्षणिकैकात- कदर्शनं	. १९	२९
भगवतरेण पुनर्द्वैतैकातखंडनं	२०	३०
गोणतया सामान्यमभ्युपगच्छता पुरस्तात्सामान्यसत्तिर्हि	.. २०	३१
द्वैताद्वैतोभयैकातनिराकरण	. २१	३२
सामान्यविशेषयोः सापेक्षत्वेऽर्थ- क्रियासमर्थन	... २१	३३
भेदाभेदयोः सघटनव्यवस्था	२१	३४
केपाचिद्विद्यमानस्याविवक्षाऽवियमानस्यैव विवक्षा, अन्येषा वैयाकरणानां विद्य- मानस्यैव विवक्षा नाविद्यमानस्येति । अपरंषा विवक्षैव नास्तीति खंडनपुर- स्सर तार्किकविज्ञाह्वयानं	२२	३५
सहृदिकल्पितभेदाभेदजनितदुर्वासनां निहृत्य		

	पृ	स	गा	स
तारिकभेदाभेदव्यवस्थोपादान	२२	३६		
तृतीयः परिच्छेदः				
नित्यवैकांतनिराकरण	२२	३७		
नित्यत्वैकांतपक्षाम्युपगमायाभिमत				
व्यग्यव्यजकभावे				
दूषणोद्भावन	२२	३८		
नित्यत्वैकांतपक्षे परिणामदौर्घ				
व्योपदेश	२३	३९		
साध्यमतं बध्नोक्षाभावप्रतिपादनपुरस्सर				
मार्हतसिद्धाते तयो सत्त्व				
प्रतिपादन	२३	४०		
क्षणिकैकांतपक्षे दूषणोद्भावन	२३	४१		
असकार्यवादप्रतिपक्ष	२४	४२		
क्षणिकैकांतपक्षे हेतुकलादीनाम				
सम्भवप्रतिपादन	२५	४३		
सतानकल्पनेन तस्य सत्त्वित्वे				
दोषोद्भावन	२५	४४		
सतानतद्विस्तारवाच्यत्वाम्युपगमे				
दोषोपन्यास	२६	४५ ४६		
अवाच्यत्वाम्युपगमे प्रतिषेध				
स्वापि दौर्घव्य	२६	४७ ४८		
सर्वथायुक्तव्ययादिन प्रत्युपात्त	२७	४९ ५०		
क्षणिकैकांते हिंसा बध्नोक्षादयश्च न				
सघटते इति विवरण	२७	५१		
क्षणिकैकांतवादिबचनाविरोधोलुख	२८	५२		
विभागार्थं निमित्ताभ्युपगमेऽपि दूष				
णोल्लेख	२८	५३		
क्षणिकैकांतपक्षे-उत्पादादीनामसम्भवे				
पदेश	२८	५४		
नित्यत्वानित्यत्वोभयैकांतपक्षे दूषण	२९	५५		
अनेकांतसमर्थन	२९ ३०	५६-५७		
एकत्रोपादव्यययोर्विराधव्यवस्था	३०	५८		
लौकिकदृष्टातेन, उत्पादव्ययप्रौढ्य				
परिणामविरोधप्रदर्शन	३०	५९ ६०		
चतुर्थः परिच्छेदः				
गुणिगुणकार्यकारणादीनां भेदाम्यु				
पगमे दोषोपन्यास	३१	६१ ६२ ६३		
समरापादिसंबन्धाम्युपगमे दूषण				

	पृ	स	गा	स
प्रतिपादन	३२—६४	६५ ६६		
परमाणूनामेकांतान्यान्यत्वाम्युपगम				
दोषोपन्यास	३२ ३३	६७ ६८ ६९		
सर्वान्यवावयानिव्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षे				
दूषण	३३	७०		
द्रव्यपर्याययोरभेदप्रकार	३३	७१		
द्रव्यपर्यायोर्भेदप्रकार	३४	७२		
पञ्चमः परिच्छेदः				
अपेक्षानपेक्षयो पार्थक्येनाकांताभ्युप-				
गमे दोषोल्लेख	३४	७३		
अपेक्षानपेक्षयोरुभयैकांतपक्षे दूषण	३५	७४		
तयोरनेकांतत्वसमर्थन	३५	७५		
षष्ठः परिच्छेदः				
सर्वथा सर्वेषां वस्तूनां हेतोरगमाच्च सिद्धौ				
दोषोपन्यास	३५	७६		
सर्वथाभयैकांते दूषण	३५	७७		
उभयोरनेकांतनिरूपण	३६	७८		
सप्तमः परिच्छेदः				
अतस्तत्त्वस्यैव तत्त्वत्वे दूषणप्रति				
पादन	३६	७९		
ज्ञानद्वैतयादिन प्रति दोषानिर्भाज	३७	८०		
सर्वथा बहिरगतत्त्वाम्युपगमे दापो				
पन्यास	३७	८१		
बहिरतोभयैकांते दूषण	३८	८२		
भाव एव तत्त्व नाभाव इति मतस्य				
निराकरण	३८	८३		
अनुमानप्रमाणाया बाह्यार्थसिद्धि	३८	८४		
सिद्धसाधनतापरिहारपुरस्सर				
बाह्यार्थप्रकटीकरण	३९	८५		
पुनरपि बाह्यार्थप्रतिपादन	३९	८६		
बाह्यार्थं सत्येव प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थेति				
प्रतिपादन	४०	८९		
अष्टमः परिच्छेदः				
दैवादेवार्थसिद्धिस्वीकारे दोषाख्यान	४०	८९		
पौरुषादेवार्थसिद्ध्यभ्युपगमे दूषण—				
प्रतिपादन	४०	८९		
सर्वथा दैवपौरुषोभयैकांताभ्युपगमे				
दूषण	४१	९०		

पृ.सं. गा.सं.

अर्थसिद्धेर्वास्तविककारणोपादनं ४१ ९१

नवमः परिच्छेदः

परदुःखे कृते पापं तस्सुखे पुण्यं स्वदेः-

खात्पुण्यं परदुःखात्पापमिति मत-

निराकरणं ४१-४२ ९२-९३

उभयैकांतान्मुपगमे दूषणं ४३ ९४

सुखानुसृत्यप्रकारः ... ४२ ९५

दशम परिच्छेदः

सर्वमज्ञानाद्व्यवस्थे स्तोकज्ञानान्मोक्षत्वे

दोषोपन्यासः ... ४२ ९६

उभयैकांते दूषणं ४३ ९७

वास्तविकी बंधमोक्षव्यवस्था ४३ ९८

ईश्वरप्रेरणान्मोक्ष इति निराकरणं,

कामादीनां कर्मणां च वैचित्र्यम-

नादीति द्योतनं वा ४३ ९९

शुद्ध्यशुद्धिस्वरूपप्रतिपादनं ४४ १००

प्रमाणतत्त्वनिरूपणं ... ४४ १०१

प्रमाणफलोपदर्शनं ४५ १०२

स्याद्वादाल्पपदार्थसाधनसमर्थनं ४१ १०३-१०४

स्याद्वादकेवलज्ञानयोः कथञ्चित्सामा-

न्यनिर्दर्शनं ४६ १०५

नयस्वरूपाख्यानं ४७ १०६

नयविषयद्रव्यस्वरूपाख्यानं ४७ १०७

नयानां सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे साफल्य-

वैफल्यप्रदर्शनं ४७-४८ १०८-१०९

वाक् अस्तित्वनास्तित्वरूपद्विविधपया

न भवतीति सिद्धांतनिराकरणं ४८ ११०

वाचोऽलक्षणाख्यानं ४८ १११

सामान्यमेव वाचोऽर्थः इति मतस्य

कदर्थनप्ररूपणं ४९ ११२

स्याद्वादस्वरूपाख्यानं ... ४९ ११३

शङ्कोपसंहारकारिका ... ४९ ११४

अंत्यमंगलं २० ११५

• इत्याप्तमीमांसा समाप्ता

अथ प्रमाणपरीक्षा ।

विषयानुक्रमणिका

निरूप्यादिप्रमाणत्वनिश्चितीर्क

पृ.सं. गा.सं.

सम्पग्नानस्य निर्दोषतया प्रमा-

णायनिर्वाचनं ५१ ४

सम्पग्नानस्य स्वार्थव्यवसाया-

त्मकत्वसमर्थनं ५३ ६

स्वार्थव्यवसायात्मकत्वसाध्यसाधनसम्पग्नान-

नत्वहेतोरप्रयोजकत्वनिराकृतिः ५६ ३५

बाह्यपदार्थसमर्थनं— ५७ १५

सम्पग्नानमर्थव्यवसायात्मकमेव न स्वव्यव-

सायात्मकमिति मतनिराकरणं ५८ ३२

अर्थज्ञानस्य ज्ञानांतरवेद्यत्वमभ्युपगम्य

स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतिर्बाधो-

पपत्तौ निराकरणं ६० ७

परोक्षत्वहेतुना स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीति

बाधोपन्यासे समाहिताः ६० ३१

अचेतनत्वहेतुना ज्ञानस्य स्वव्यव-

सायात्मकत्वबाधने दोषोपन्यासः ६१ ३१

प्रमाणतत्त्वस्य सर्वथा निषेधकत्वे दो-

षोपन्यासोप ६२ १३

प्रमाणभेदप्ररूपणं ६३ ३७

एकातेनाभ्युपगतैकद्विविचतुःपंच-

षट्प्रमाणवादिना प्रमाणसंख्या

विघटनं ६४ ६

तर्करूपप्रमाणस्य सिद्धिः ... ६६ ३८

प्रत्यक्षस्य विशदज्ञानत्वसमर्थनं ६७ २८

इंद्रियानीन्द्रियातीन्द्रियभेदात्म्यक्षस्य

त्रैविध्यं ६८ ८

स्वसंवेदनाख्यचतुर्धप्रत्यक्षस्य निषेधः ६८ १८

इन्द्रियप्रत्यक्षविवरणं ६९ २५

स्थूत्यादिपरोक्षप्रमाणनिरूपणं ६९ १०

स्थूतिप्रमाणनिरूपणं ... ६९ २६

प्रत्यभिज्ञानस्वरूपवर्णनं ... ६९ ३०

अनुमानस्वरूपाख्यानं ७० ३४

श्रुतज्ञानस्वरूपाख्यानं ... ७१ १०

शब्दस्य पौरोष्यत्वापौरोष्यत्वविचारः ७१ ३७

विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणं ... ७२ १९

फलविप्रतिपत्तिनिराकरणं ७२ २९

नमः सिद्धम्यः ।

७

श्रीमद्भगवत्समंतभद्रस्वामिविरचिता

आप्तमीमांसा ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यंते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥

वृत्तिः-सार्वभौतिकभूषणं क्षतरिपुं सर्वार्थसंसाधनं सर्वोत्तरकलंकभावविधूतः संस्कारकं सत्पथं ।

निष्णातं नयसागरे यतिपतिं ज्ञानांशुसद्भास्करं भेत्तारं वसुपालभावतमसो बंदामहे धुद्वये ॥ १ ॥

लक्ष्मीभूतपरम निरुक्तिनिरतं निर्वाणसौख्यप्रदं कुञ्जानातपवारणाय विधूतं छत्रं यथा भासुरं ।

सज्जानैर्नययुक्तिमौक्तिकफलेः संशोभमानं परं वदे तद्भक्तकालदोषममलं सामंतमद्रं मतं ॥ २ ॥

समीचीनासमीचीनोपदेशविशेषप्रतिपत्तये सकलदोषातीतानतचतुष्टयसमेतप्रकटिताशेषद्रव्यपर्यायसा-
मान्याविशेषपरमात्मपरीक्षाभिधायकं, असंख्यातगुणश्रेणिकर्मनिर्जरणोपायं निराकृतसामान्यापोहशब्दार्थ-
गृहीतविद्वन्मनःसंतोषकरं परमार्थभूतवाच्यवाचकसंबन्धमनेकसूक्ष्मार्थप्रतिपादनचटुलं निःश्रेयसाभ्युद-
यमुखरुलं स्वभक्तिसंभारप्रेक्षापूर्वकारित्वलक्षणप्रयोजनवद् गुणस्त्वं कर्तुं कामः श्रीमत्समंतभद्राचार्यः सर्वज्ञ
प्रत्यक्षाकृत्यैवमाचष्टे-हे भट्टारक ! संस्तवो नाम माहात्म्यस्याधिष्ण्यकथनं, त्वदीयं च माहात्म्यमतीन्द्रियं मन
प्रत्यक्षागोचरं-अतः कथं मया स्तूयते ! अत आह भगवान् 'ननु भो वत्स ! यथाऽन्ये देवागमादिहेतांर्धम
माहात्म्यमवबुध्य स्तवं कुर्वन्ति तथा त्वं किमिति न कुरुषे ? । अत आह, -अस्मादेतोर्न महान् भवान्
मां प्रति 'व्यभिचारित्वादस्य हेतोः । इति व्यभिचार दर्शयति-

देवास्त्रिदशास्तेषां स्वभावितरण-जन्म-निष्क्रमण केवलज्ञानोत्पत्ति-मुक्तिगमनस्थानेषु आगमनं-आगम-
अवतारः-देवागमः । नभसि गगने हेममयाम्भोजोपरि यानं नभोयानम् । चामराणि धातायनानि तानि
आदिर्यासां विभूतीनां संपदा बाह्य ता विभूतयश्च चामरादिनिभूतयः । आदिशब्देन अशोकवृक्षसुरदुंदुभि
सिंहासनादीनि परिगृह्यते, एतेषां द्वंद्वः । विभूतयः । मायाविष्वपि इन्द्रजालेष्वपि दृश्यंते । न अतः-न
अस्मात् । त्वमसि-त्वं भवसि । नः-अस्माकं महान्-गुरुः । किमुक्तं भवति । देवागमादिहेतोर्नास्माकं
भवान्गुरुर्भवति । यतो देवागमादयः, पूरणादिष्वपि दृश्यंते । अतोऽनेकातिको हेतुः ॥ १ ॥

अथ मतम् । अयं तर्हि हेतुर्बहिरतरंगलक्षणा महोदयः पूरणादिष्वसंभवो इत्यपमपि
तथैव प्रतिपादयति-

अष्टशती-उदीपीकृतधर्मतार्थमचञ्ज्योतिर्जलत्वेवलाळेकालीकतलेकलेकमीलैरिद्रादिभिर्देवैर्दित् ॥

किमुक्त स्यात् । न सर्वप्रामातृता परस्परनिरोधात्मकानामागमना । एकोऽपि न भवति प्रमाणाभावात् । अतः केन चिदेव भवितव्यम् । एवमत्र ताभावाभावात् कृतम् । यदि परस्परनिरोधात्सर्वज्ञत्वभावे न भवति तर्हि येषां सर्वज्ञप्रच्छेदक संप्रदायस्तोयामासता स्यात् । अत आह—तीर्थरुद्धित्यादि । तीर्थं सर्वज्ञ कृतं त्रिंशदिति तीर्थकृत समया आम्नाया सम्प्रदाया येषां ते तीर्थरुद्धितमयास्तेषां अन्याऽन्यनिरोधात् । सर्व निरवशेष अगम्य अगमन वा इच्छति अभ्युपगच्छति इति सर्वेषां तेषां सर्वेषां आसता पामार्थ-वादिष्व नास्ति न प्रियते । अतः कः आत्मजीव चिन्तनोऽन्तर्गतो भवत्येव । एकारः अन्वधारणार्थः ॥ भव सत्सार याति गच्छति इति भवेत् तेषां भवेतां शक्यचक्रपरादीनामित्यर्थः । गुरर्नाथः । भवेद्गुरु भवता गुरुः । नै च लब्धत्वात्स्वरूपाणां । किमुक्तं भवति—तीर्थरुद्धेदकांताया नामपि सर्वमेकेन प्रमाणेन पश्चिन्त्युपगच्छता आसता नास्ति परस्परविराधात् । अतः यतिपतिरेव स्यान्नाथः ॥ ३ ॥

पूर्वकारिकोपसर्गसमर्थसुपुण्ड्रहेतुमाह—

अष्टशती—न हि तीर्थकार्यमासतां साधयति शक्रादिष्वसमयि, मुगतादिषु दर्शनात् । न च सर्वे सर्वदर्शिनः परस्परविरोधसमयाभिधायिनः । ततोऽनैकांतिको हेतुः । अत एव न कश्चित् सर्वज्ञ इत्युक्तं धर्तृविशेषादप्रमाणतोपपत्तेः । तथेष्टत्वाददोष इत्येकेषामप्रमाणिकैरेष्टि, न खलु प्रत्यक्ष सर्वज्ञप्रमाणांतराभावापेक्षया अति प्रमगात् । नानुमानमसिद्धे । प्रमाणतः सिद्धं नानामसिद्धं नाम—अन्यथा परस्परपि न सिद्धं भवत् । तदिमे स्वयमेकेन प्रमाणेन सर्वे सर्वज्ञरहितं पुरुषसमूहं सीयन्त एवामान निरस्यतीति व्याहृतेमतत् । तीर्थच्छेद-संप्रदायानां तथा सर्वमगम्यमित्येतामप्राप्तता नास्ति परस्परविरोधाभिधानात् । एकानेकप्रमाणनादिनां स्वप्रमाणावृत्तेरप्यथानैकान्तिरुत्वात् । सर्वप्रमाणविनिवृत्तेरितरथासंप्रतिपत्तेः । बागश्रुदुष्काद्यापुण्यत्वादिकं कचिदनाभिज्ञान निराकरोति न पुनस्तद्विधेयनादिषु तथेति परमगहनमेतत् । तदित्ये सिद्धं सुनिश्चितास-भयद्विधकप्रमाणत्वं । तेन कः परमात्मा चिदेव लब्धुपयोगसंस्काराणामावरणनिवृत्तानामन्येषां भवभूतां प्रभुः, न हि सर्वज्ञस्य निराकृते प्राक् सुनिश्चितासभयसाधकप्रमाणत्वं सिद्धं येन परं प्रत्यक्षतिष्ठेत् । नापि बाधकसंभवात्, परं प्रत्यक्षादेरपि विश्वासनिबन्धनमस्ति तत्प्रकृतेऽपि सिद्धं, यदि तत्सत्ता न साधयत् सर्वं प्राप्यविशेषात् । तदभावे दर्शनं नादर्शनमस्ति ततोऽनास्थासाक्षिभ्यः । साधकबाधकप्रमाणयोर्निर्णयाद्वानाभावयो-रनप्रतिपत्तिरनिर्णयादरेका स्यात् । न खलु ज्ञस्वभावस्य कश्चिदगाचरोऽस्ति यत्र क्रमतः तत्स्वभावांतरप्रतिपे-धात् । चेतनस्य सतः सत्त्वपक्षे माहोदयकारणक मदिरादिवत्, तदभावात् साकल्येन विरतमाह सर्वं पश्यति प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरेकचित्करत्वात् अत एवाक्षानपेक्षा । अजनादिसंस्कृतचक्षुषो यथालोकानपेक्षा ॥ १ ॥

दोषावरणयोर्हानिर्निशेषाऽस्त्यतिशयनात् ।

कचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरंतर्गम्यतः ॥ ४ ॥

वृत्तिः—दोष अज्ञानादि, कार्यरूपः । आवरण कारणभूतं कर्म । अथवा मोहादतराया दोषा । ज्ञानदर्शनावरणे आवरण । तयोर्हानिर्निनाशो निश्चयो दोषावरणयोर्हानिः । सिद्धसाधनतानिनाकरणाथं नि दोषा समस्ता समूलनलप्रहाणि इत्युक्तम् । अस्ति भवति । अतिशयनात् प्रकृत्यभावाज्ञानहाने पूर्वा-स्यातिरेकात् । कचिच्च कस्मिन्चित्पुरुषविशेषे । यथा शब्दादृष्टान्तप्रदर्शनफलः । स्वस्य आमनो हेतवः कारणानि ते तथाभूतास्तेभ्यः स्वहेतुभ्यः । बहिः किङ्कादिक, अभ्यन्तरं कालिमादि तच्च तन्मलं च तस्य

१ भवितव्यमवा यतोप्राप्तमात्रं कृतं पाठाऽयं लिखितपुस्तके । २ लिखितपुस्तके नवाक्षरान्तरमात्रस्याप्यभि-
पादः । ३ आवाकानां । ४ जैनस्यापि । ५ वेनादिकानां । ६ अर्थग्रहणात्किंलिखितं अर्थग्रहणव्यापार-
उपयोगः । ७ मर्मांतकः । ८ सिद्धसाधनतानि लिखितपुस्तक पाठः—।

क्षयो विगमः विभेद्यः बहिर्दर्मलक्ष्यः । एतदुक्तं भवति । कस्मिंश्चिदतिशायनादोपावरणयोर्हानिरस्ति । यथा घातुपापाणस्य अतर्मलक्ष्यः । स कश्चिद्भ्रमस्येव गुरुरिति संबंधः । एकत्र स्वहेतवः सम्पददर्शनादयः । अन्यत्र पिण्डीबन्धनप्रयोगादयः । तथा एकत्र बहिर्मलः शरीरेन्द्रियादिकं । अन्तर्मलः कर्म । अन्यत्र बहिर्मलः किटकादिकं । अन्तर्मलः कालिमादि ॥ ४ ॥

ननु विश्वस्तदोपोऽप्यात्मा कथं विप्रकार्पणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् ? । (इति शङ्कायां) साधनान्तरस्य बाधकाभावस्य भावनिरूपणमाह—

अष्टशती-वचनसामर्थ्यादज्ञानादिदोषः स्वपरपरिणामहेतुः, अत एव लोष्टादौ निःशेषदोषावरणनिवृत्तेः सिद्धसाध्यतैवसमीक्षताभिधानं साध्यापरिज्ञानात् । दोषावरणयोर्हानिरतिशायनात् । निःशेषतायां साध्यायां बुद्धेरपि किं न परिक्षयः स्याद्विशेषाभावात् । अतोनेऽकांतिको हेतुरित्यशिक्षितलक्षितं चेतनगुणव्यावृत्तेः सर्वात्मना पृथिव्यादेरभिमतत्वात् । अदृश्यानुपलब्धादभावासिद्धिरित्युक्तं परचेतन्यनिवृत्तावारोपत्तेः संस्फूर्तार्थापातकित्वप्रसंगात् । बहुलमप्रत्यक्षस्यापि रोगादेर्विनिवृत्तिनिर्णयात् । व्यापारव्याहाराकारविशेषव्यावृत्तिसमयवशात्तादृशं लोको विवेचयति । व्यापारव्याहाराकारविशेषव्यावृत्तेरिति सययनशात्तसिद्धांतविप्लवो विवेचयति । यदि पुनरयं निर्बंधः सर्वत्र विप्रकार्पणमभावासिद्धेः, तदा कृतकत्वधूमादेर्विनाशानलाम्बा व्याप्तेरसिद्धे न कश्चिद्धेतुः । ततः शौद्धोदनिशिष्यकाणामनात्मनीनमेतत्, अनुमानोच्छेदप्रसंगात् । तथाहि, यस्य हानिरतिशायवती तस्य कुतश्चिस्त्वात्मना व्यावृत्तिर्यथा युद्धादिगुणस्यात्मनः । तथा च दोषादेर्हानिरतिशायवती कृतश्चिन्निवर्तयितुमर्हति, सकलं कलंकमिति कथमकलंकसिद्धिर्न भवेत् । मणोर्मलादेर्व्यावृत्तिः क्षयः सत्ताल्यंतविनाशानुपपत्तेः, तादृगात्मनोऽपि कर्मणां निवृत्तौ परिशुद्धिः, । कर्मणोऽपि वैकल्पमात्मैक्यस्यमस्येव ततो नततिप्रसज्यते । प्रतिपक्ष एवात्मनामागुंतुको मलः परिक्षयी स्वनिर्हासनिमित्तविवर्द्धनवशात् ॥ ४ ॥

ननु निरस्तोपद्रवः सन् आत्मा कथमकलंकोऽपि विप्रकार्पणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् ?—

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्य चिद्यथा ।

अनुमेयत्वतोऽन्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ५ ॥

वृत्तिः—सूक्ष्माः स्वभावविप्रकृष्टाः । अंतरिताः कालविप्रकृष्टाः । दूराः देशविप्रकृष्टाः । ते च ते

अर्थाश्च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः । तथा च स्वभावविप्रकृष्टा मन्त्रौषधिशक्तिचित्तादयः । कालविप्रकृष्टा लभालाभमुखदुःखप्रहोपरोगादयः । देशविप्रकृष्टा मुष्टिस्थादिद्रव्यम् । दूरा हिमवन्मंदरमकराकरादयः । प्रत्यक्षाः अभ्यक्षाः प्रत्यक्षज्ञानगोचराः कस्यचित् । सामान्यकथनमेतत् । अनिर्दिष्टनामधेयस्य—यथा दृष्टांतप्रदर्शकः अनुमेयाः अनुमानगम्याः । अथवा अनुगतं मेयं मानं येषां ते अनुमेयाः प्रमेया इत्यर्थः । तेषां भावस्तस्मादनुमेयत्वतः । अग्निः पावकः आदिर्द्विष्यासावग्नादिः । इत्येवमनेन प्रकारेण सर्वज्ञस्य विश्वदर्शिनः संस्थितिर्व्यवस्था सर्वज्ञसंस्थितिः सर्वज्ञास्तित्वमित्यर्थः । भागासिद्धान्तैकांतिकविरुद्धत्वाभासाभावात् । ये ये प्रमेयास्ते ते प्रत्यक्षाः । यथा अग्न्यादयः । प्रमेयाश्च स्वभावकालदेशविप्रकृष्टा अर्थाः कस्य चित्पुरुषविशेषस्य तस्मात्तेऽपि प्रत्यक्षाः । अथवा ये अनुमानगम्यास्ते प्रत्यक्षाः कस्य चित् । यथा अग्न्यादयः । अनुमानगम्याश्च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थास्तस्मात्तेऽपि प्रत्यक्षाः । सुनिश्चितासंभवद्व्यधकप्रमाणस्य समर्थनमेतत् । विगतकर्मकलङ्कोऽपि विप्रकृत्यर्थदर्शी सामान्येन यः प्ररूपितः स कः ? इति विशेषं दर्शयन्माह—

अष्टशती-स्वभावकालदेशविप्रकर्षिणा अनुमेयत्वमसिद्धमिति—अनुमानमुत्तरायति । यावान् कश्चिद्भावः स सर्वः क्षणिकः—इत्यादिव्याप्तेरसिद्धौ प्रकृतोपसंहाराऽयोगात् । अविप्रकर्षिणामनुमतेरानर्थक्यात् । सत्त्वादेरनित्यत्वादिव्याप्तिमिच्छतां सिद्धमनुमेयत्वमनवयवेनेति न किंचिद्व्याहृतं पश्यामः । तेऽनुमेयाः—न कस्य चि-

अत्यश्वस्तु किं व्याहृत्य इति समानमन्यादीनां तथा चानुमानोच्छेदः स्यात् । तदभ्युपगमे-अस्मान्-
चानुमानव्यक्तिभिरप्यक्ष किं लक्ष्येत् प्रमाणतया परमप्रमाणतयेति न किञ्चिदतस्तथा नैतत्तथा वा यमभ्यु-
पगतमर्हति । तदेव प्रमेयवत्सरादिहेतुलक्षणं पुष्पाति त कथं चेतनं प्रतिपेदुमर्हति, सप्रयितु वा ।
धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भागभागेमयधर्माणामसिद्धविरुद्धानैकातिक्रमात् कथं सकलमिदं सत्प्रसिद्धिः ? इति
ध्रुवमपि देवानांप्रियः-तद्वर्त्मस्वभावं न लक्षयति । शब्दानित्यवत्सामान्ये कृतकमादाय नित्यं किं न
स्यात् ? । नित्यधिकरणमात्रापनविनाशधर्मिधर्मत्वे कार्यत्वादेरसमग्राधक्यादेरपि सदित्यसद्भावं
धर्मत्वसिद्धबोद्धव्यं । यदि निष्कृष्टार्थप्रत्यक्षत्वमर्हतं साध्यतः पक्षदोष-अप्रसिद्धमिनापगतं तत् परं
न्यासिर्न सिद्धेत् । अनर्हत्वेत्-अनिष्टानुपगोऽपि क पुनः सामान्यात्मा तदुभयव्यतिरेकेण, यस्य निर-
क्षितार्थप्रत्यक्षत्वः, इत्येताद्विकल्पजालं शब्दव्यतिरेकेऽपि समानं न केवलं सूक्ष्मादिसाक्षात्करणस्य प्रतिपन्न-
सशीतो वा, तदयमनुमानमुदाभिनसि । यर्णानां नित्यत्वमकृतकत्वादिनां सर्गतात्मा यदि साधयति ? ।
स्यादप्रसिद्धमिनापगतं पक्षः । इतरथाऽनिष्टानुपगोऽपि । कीदृशं पुनः सामान्यं नाम यदुभयदोषाद्विरहाय
प्रकल्येत, सर्गतसामान्यमपि समानं अविनाशितमिनापगतं पक्षीकरणे समं समाधि, इत्यलमप्रतिष्ठितमि-
ध्यायिकत्वोपाधे ॥ ५ ॥

स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिसाक्षाविरोधिवाक् ।

अविरोधो यदिष्टं ते मसिद्धेन न बाध्यते ॥ ६ ॥

वृत्तिः-स (पूर्वप्रकान्तं तच्छब्दं) पूर्वप्रकान्तपरामर्शी त्वमेव-अनेनैव नान्य । अन्ययोगव्य-
वच्छेदफल एवकारः । असि-भगतिः । निर्दोष-अविचारगादिगिरहितः शुभादिविरहितो वा अनतज्ञाना-
दिसंबन्धेन इत्यर्थः ? कुत एतत् ? युक्तिसाक्षान्विरोधिवाक् यत् । युक्ति-अनुमानं न्यायं तैत्तिहचरितं
मध्यममपि । शास्त्र आगमः स्वाहाद ताभ्यां अविरोधेनी अविसरादिनी वाक् वाणी वचनं यस्यासौ युक्ति-
शास्त्राविरोधिवाक् । बहिर्व्याप्तिमत्तरेणातर्व्याप्या सिद्धः । यत् इयमेवाभ्युपगमि प्राधाना । ननु वचनं
स्यादविरोधं कुत यावता यत्र वचनं तत्र निरोधो दृश्यते ? अत आह अविरोधं अविसरात् ।
यत्-यस्मात् । इष्ट-मतं प्रवचनं । कुतो वीतरागस्य इच्छा ? उपचारेण, सयोगिध्यानतः ।
इष्टशब्दस्यापि जहत्सार्थं वृत्तिवात् कुतलशब्दवत् । ते-तर । प्रसिद्धेन परमतापेक्षं निरोधमेतत्
(परमतेन) अनेकात्मतुल्येन । कथं वा व्यवहिताव्यवहितप्रसिद्धलक्षणता प्रमाणेन ? न बाध्यते
अन्यथा न क्रियते, तेनैव स्वरूपेण दृश्यत इत्यर्थः । किमुक्तं भगति-यो निर्दोषो विप्रकृष्टदर्शी स च
त्यमेव भगतिः । न्यायागमाविसरादिवचनं । यत् अविरोधोऽपि, तत्र मतं न बाध्यते प्रसिद्धेन यस्मात् ।

ननु भो वत्स मदीयं मतं न बाध्यते अन्यथा किं बाध्यते ? अत आह-

निष्कर्षोपि भिन्नलक्षणसंबन्धित्वादिना कस्य चित्प्रसङ्गः । सोऽत्र भगवत्सहजै-अन्यथा न्यायागम-
विरुद्धमापित्वात् । निश्चिन्नाभिसम्बन्धितया व्यापारव्याहारादिसाकार्येण क्वचिदतिशयानिर्णये कैमर्थक्याद्विशो-
पेष्टिः । ज्ञानवतोऽपि विसवादात् क पुनराश्रयः लभेमहि ? । नचैव वादिनः किञ्चिदनुमानं नाम निरभि-
सर्धानामपि बहुलं कार्यस्वभावाऽनियमोपपत्तात् । सति फाट्टादिसामिप्रविशेषे कचिदुपलब्धस्य तदभावे
प्रायशोऽनुपलब्धस्य मर्यादादिकारणकलापेऽपि सभवात् । यज्जातीयो यत् संप्रेक्षितस्तज्जातीयासादगिति
दुर्लभमनियमिताया धूमधूमकेलादीनामपि व्याप्यव्यापकभावः कथमत्र निर्णयितः ? वृथः शिवापात्ता इति

२ विज्ञानं मत्स्यसंघः मृतपराणिमत्वा पित्तादिवत् ।

२ शुद्धिपुस्तकेऽध्यायिकः पाठः । ३ उच्छेदचरितमित्यपि पाठः । ४ अभिप्रायतया । ५ वचनादि ।

६ भावे । ७ भावे । ८ सर्वकर्मण्यपदे ।

पुनर्गुणातराधानमनेक क्रमशोऽप्यनुभवतः किं निरुद्धयेत क्षणस्यापि न कस्य चिदेव ग्राह्यग्राहकाकार-
पैश्चरूपान्भ्युपगमेऽपि सविदितज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारनिवेक परोक्ष विभाणस्य सामर्थ्यप्राप्त-अन्यथा
शून्यसविदोर्विप्रतिपेधात् । तदयं क्षणस्यापि कारण स्वसत्ताया कार्यं कुर्नदभ्युपगच्छन् क्रमोत्पत्तिमुपगृह्णति,
सकलजगदेकक्षणवृत्तिप्रसगात् । कारणस्य कार्यकालप्राप्तौ क्षणभगभगानुपगात् । तदप्राप्तुवृत्तस्तत्कृतौ
व्यलीकफलपनाविशेषेण कूटस्थानतिशायनात् । ततः सुभाषितं कुशलाद्यसभूतिरेकातमहर्त्तेऽपि ॥ ८ ॥

भवेकांते पदार्थानामभावानामपह्वात् ।

सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम् ॥ ९ ॥

वृत्तिः—भावा एवेति सन्नेयेति एकात असहायधर्मग्रहो भावेकात । सर्वथा सस्याभ्युपगम इत्यर्थः ।
तस्मिन् भविकान्ते पदार्थानां । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानां चेतनाचेतनदेवमनुजपशुनारकस्तम्भकुम्भाभ्यं प्रभृतीनां
वा अभावाणां वस्तुधर्माणां हत्वज्ञानां विशेषणमित्यर्थः, बहुवचनाच्चत्वारोऽपि परिगृह्यन्ते अपह्वाभिन्नता
करणादित्यर्थः । किं स्यात् ? सर्वं निरवशेषमात्मा स्वरूप यस्य तत्सर्वात्मक विश्वमेकस्वरूपमित्यर्थः । आदि-
हृत्ति पूर्वस्मिन्नसंज्ञा । अतोऽवसानं विनाशो वा आदिश्चान्तश्चाद्यतौ तौ न विद्येते यस्य तदनाद्यन्तम
नाद्यनन्तमित्यर्थः । स्वमात्मीयरूपमाकार एव आत्मैव वा रूप स्वरूप न विद्यते तद्यस्य तदस्वरूप । अ-
भाव इत्यर्थः । तदेव तावकं न तावकमतावक । किमुक्तं भवति—पदार्थानां भावेकाताभ्युपगमे अतावक
सर्वात्मात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपं स्यात् कस्मात्सर्वाभावापह्वात् ॥ ९ ॥

अथ मतं केऽभावा, कियतो वा, काव्यनाद्यनतानि ? कस्मादभावात् किं स्यादत आह —

अष्टशती—निष्पर्यायद्रव्यैकातपक्षे सर्वात्मकमदिदापानुपगं कुत पुनर्विशयानपह्नुवीत तत्सा-
धनव्यभिचारात् । सविनिर्मासमेदाद्वायस्वभावभेद प्रकल्प्यते, स पुनरभेदेऽप्यामन खड्गश्च प्रतिभासमा-
नात्, तदन्यत्रापि विभ्रमाभावे कोशपान विज्ञेय । तदेकं चक्षुरादिज्ञानप्रतिभासभेदवशाद् रूपविषयपदेशमात्रं
ग्राह्यग्राहकसवित्तिवत् । इतरेतराभावनिरूप्योऽपि कथमयतार्थो न स्यात् वर्णादिविकल्पवत् । न हि वस्तुव्य-
तिरिक्तमसन्नाम प्रमाणस्यार्थनिषयत्वात् । अभावदृष्टौ हि तदवसानकारणाभावाद्वायदर्शनमनश्चर प्राप्नोति ।
सकलशक्तिविरहलक्षणिरूपाद्यस्य स्वभावकार्यद्विरभावात् । कुतस्तत्त्वमिति ? नस्तुनानात्वं बुद्ध्यादिकार्यना
नात्वात् प्रतीयते । स्वभावाभेदेऽपि विविधकर्मता दृष्टा युगपदेकार्थोपनिबद्धदृष्टिविषयक्षणवत् । शक्ति
नानात्वं प्रसवविशेषात् स चेच्छ्रमिचारी ? तत्तद्वति ? केवलमनिरास्वभावदशकालानस्याभेदेना मनि
परत्र चासत स्वयमसता मिथ्याव्यग्रहारपदोमुपनयति—यतः क्षणभगिनो भिन्नसततय स्कथा निरुल्लेखन् ।
अन्यथा चेति प्रतिभासकार्याद्यभेदेऽपि कस्य चिदेकत्वं प्रसाधयतीति साध्यसाधनयोरभेदे किं केन कृतं
स्यात् ? पक्षनिपक्षद्विरभावात् । न क्वचिदसाधना साध्यसिद्धिरिति प्रसगात् ॥ ९ ॥

कार्यद्रव्यमनादि स्यात्प्रागभावस्य निहवे ।

प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्तता ब्रजेत् ॥ १० ॥

वृत्तिः—कार्यं च द्रव्यं च कार्यद्रव्यं वस्तुव्यथाभावः, घटादिक । कियत् इति कार्यम् । अनस्थान्तर
द्रवति गच्छतीति द्रव्यम् । अनाद्यनतसर्वकालैकस्वरूपं नित्यमादिरीहितं स्याद्भवत् । प्राक् पूर्वस्मिन्नभावे
असत्त्वं प्रागभावः । मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वमित्यर्थः । तस्य प्रागभावस्य निहवे निक्षेपे निराकरण । प्रध्वं
सस्य च विनाशस्य च घटस्य कपालनाशोदय इत्यर्थः । धर्मस्य-विशेषस्य गुणस्य प्रच्यवे अभावे
निराकरणे । अनतस्य भावोऽनन्तता तामनततामप्यवसानं सर्वकालशायिमीति सवधनीयम् । ब्रजेत्
गच्छेत् । किमुक्तं भवति—प्रागभावस्य निहवो यदि स्यात्कार्यद्रव्यमनादि स्यात् । प्रध्वंसाभावास्याभावस्य
आभावे तदेव कार्यद्रव्यमनन्तता ब्रजेत् ॥ १० ॥

तृतीयचतुर्थाभावस्वरूपं तदभावे च यद्वति—

[illegible]

सर्वात्मकं तदेकं स्यादन्योपाहन्यतिक्रमे ।

अन्यत्र समवायेन व्यपदिश्येत सर्वथा ॥ ११ ॥

वृत्तिः—सर्गो विधा निरवशेषः आमा स्वरूपं यम्य तत् सर्गामरुम् । तत् किञ्चिद्भुगु विरहितरूपं, एकं-अभेदरूपं-स्यात् भवेत् । अन्यस्य अपरस्य अग्राहो-निराकरण तस्य व्यतिक्रमः-निद्व. निराकृतिः स तथाभूतः तस्मिन्त्याग्राह्यव्यतिक्रमे इतरेतराभायामात्रे इत्यर्थः । अन्यत्र अयन्तामायामात्रे । ममसांन मीलनेन समुदायेन । व्यपदिश्येत कथ्येत अमुपगम्येत । सर्वथा मर्गप्रकारैः । मर्यादाणादि । अयानयो-रभावयोः को विशेषः ? इति चेत्—घटे पटाभाव इतरेतराभावः । कदाचिन्नादतरे तत्तेन स्वरूपेण मयति, शक्तिरूपेण विद्यमानत्वात् । अन्यतामात्रः पुनर्नान्वितेन पुद्गलस्याभावः कदाचिदपि तेन स्वरूपेण न मयति ।

एतदुक्तं भवति-अन्यापोहव्यतिक्रमे सति, किंचिद्विभक्तं सर्वत्रकमेकं भवति । अत्यन्ताभावाभावे पुनरेक्येन सर्वप्रकारैर्व्यपदिश्येत । ततो न किंचिदस्यात् ॥

भावेकातपक्षे वृशब्दवृशब्दकर्मदिरव्यवहारां प्रदर्श्य अभावैकातपक्षेऽपि भृशं न घटत इति प्रदर्शयन्नाह-

अव्यवहारी-स्वभावांतरात्स्वभावव्यावृत्तिरेव्यापोह । सन्निधौ ग्राह्याकारात्कथं चिद्व्यावृत्तौ अनङ्गात-

सिद्धिः अथवा सवधासिद्धिः । अव्यावृत्तान्यतरस्वभावहानेर्न किंचिदस्यात् विषयाकाराविकल्पापुलब्धे । सन्निधौ स्वलक्षणप्रत्यक्षवृत्तावपि सवधाकारणिकेऽस्वभावांतरानुपलब्धे स्वभावव्यावृत्तिः । शब्दविषयनिर्भासेऽपि हेहितादीनां परस्परव्यावृत्तिरेव्यापोहः चित्रप्रतिमामामभावात् तदन्यतमत्तदालम्बनस्यापि नांलादेरभेदस्वभावापत्तेः । तद्वत्स्तेभ्योव्यावृत्तिरेकानेकस्वभावात् रूपादिवत् अथवा इवमेव स्यान्न रूपादयः । स्वाभाविकत्वेऽपि निर्मातृवलक्षणं कारणमभिप्रेतमनुविद्म्यात् दूरासन्नैकार्थोपनिबद्धनानादर्शननिर्भासवत् । प्रतिपुत्र विषयस्वभावभेदे वा सामिप्रासन्नभेदात् । अन्यथा न केवलं रूपादेरभेदः । कस्य चित्कमशं सवध्यारोपनिपातोऽपि स्वभावात् न भेदयत् । तत् क्रमस्यपि कार्याणि तत्त्वभावभेदं नानुमापयेयुः । ततो यावति सवध्यातराणि तानतः प्रत्येकं भावस्वभावभेदा परस्परव्यावृत्ताः । न हि कस्यचिदेकचित् साक्षात्परपर्यायाः सवधौ नास्ति निरुपाध्यत्वप्रसंगात् । तदेव प्रतिक्षणमनतपर्यायाः प्रत्येकमर्थसार्थाः । क्रमशोऽपि विच्छेदे, अर्थक्रियानुपपत्तेः । स्वभावांतरात्तत्त्वत् कचिदुपकारितानुपपत्तेः । कारणस्य स्वकार्यात्मना भवतः प्रतिक्षेपायोगात् । स्वभावांतरानपेक्षणात् । तस्मादयमुत्पत्तिरेव नश्यति । नश्वर एव तिष्ठति । स्थास्तुरेवोत्पद्यते । तत् प्रतिक्षणं त्रिलक्षणं-स्थितिरित्येवोत्पद्यते । विनाश एव तिष्ठति । उत्पत्तिरेव नश्यति । स्थितिरिव स्थास्यत्युत्पद्यते त्रिनश्यति । विनाश एव स्थास्यति उत्पत्त्येव विनश्यति । उत्पत्तिरेव उत्पत्त्यते विनश्यति स्थास्यतीति न कुतश्चिदुपरम इति भावः । द्रवति द्रोष्यति अहुद्रवत् सत्त्वं विशिष्यते द्रव्य-क्षेत्र-कालाभावात्मना । तत् परस्परव्यावृत्तस्वभावांतरानतगुणार्थयान् प्रतिक्षणमासादयती सत्तैव तिष्ठतीत्यादि योग्यः । तथा भेदानेव सद्रवतीत्यादि प्रतिपत्तव्यः । अत्यन्ताभावापकृतौ न कचिद्विभक्तं कथंचित् वर्तते तथा सर्वं सर्वत्र सर्वदोषलभ्येत । कथं पुनरभावप्रतिपत्तिः ? कथंचन स्यात् । प्रत्यक्षस्य रूपादिस्वलक्षणविषयत्वात् प्रमाणातरस्यापि स्वकारणविषयत्वादतशोऽनुपलब्धे । पृथुदासवृत्त्या वस्तुनि नियमादेकस्य कैरस्य इतरस्य वैकल्पमिति बुबलपि देवानामिप्रियो नात्रचारयति भावाभावप्रतिपत्तर्भावाभ्युपगमात् । स्वरूपरूपादिभावाभावलक्षणत्वात् सर्वस्य नि प्रणीपदवधान्यामिन्न भावाभावस्वभावाभ्यां प्रतिबधानं किंचित्प्रमाणं सार्थत्वेना भावमभाव वा गृहीतुमर्हति अनियमप्रसंगात् । भावप्रमेयैकातगदिनामभावप्रतिपत्तिरित्युक्तिः अतो न भावप्रतिपत्तिः तत्प्रमेयतोपपन्नत्वात् प्रमाणद्वयनियमं विवदयति । भावनैरात्म्यस्य प्रमाणाकारणत्वात् प्रतिपत्तिनियममपि माभूत् ॥११॥

अभावैकातपक्षेऽपि भावापहवशादिनां ।

बोधवाक्यं प्रमाणं न केन साधनदूषणम् ॥ १२ ॥

वृत्तिः-अभाव इति असंज्ञितो एकातो मिथ्याभिप्रायोऽभावैकातः । स एव पक्षोऽभ्युपगमस्तस्मिन्नाभावैकातस्यऽपि । न केवलं भावैकाते, किं त्रभावेकातस्यपि भावस्य सत्त्वस्य अपहव अभावो निराकरणं तद्वदितुं शीलं येषां ते तथाभूतास्तेषां भावापहवशादिनाम् । बोधो ज्ञानं स्वार्थानुमानः, वाक्यं आगमं परार्थानुमानम् । बोधश्च वाक्यं च बोधग्राह्यम् । प्रतीयतेऽननेति प्रमाणं स्वपराभासकं ज्ञानं । न प्रतिषेधवचनम् । केन कतरणं । साधनं च दूषणं च साधनदूषणं द्वैकवद्भावं । स्वपक्षसिद्धिपरपक्षनिराकरणं । भावापहवशादिनामभावैकाते बोधवाक्ययोरप्यभावस्तत् प्रमाणाभावात् केन साधनं केन वा दूषणं कियत् इति सत्यं ॥ १२ ॥

भावाभावैकान्ति विरोधं निरूप्योभयैकात्म्यादिनामपि न किञ्चित्संगच्छत इत्याह—

अष्टशती—बहिरंतश्च परमार्थसत् अन्यतरापायेऽपि साधनदूषणप्रयोगानुपपत्तेरिति प्रकृतार्थपरिसमाप्तौ किं त्रिलक्षणविकल्पनया । न हि संवत्सा साध्यसाधनव्यवस्था युक्तिमती । शून्यसिद्धेरपरमार्थत्वे पुनरनिराकृत-
भद्रावस्य सर्वस्याशून्यतानुपमात् । समारोपव्यवच्छेदेऽपि समानं । हेयोपादेयोपायराहितमयमहीकः केवलं विको-
शति । संवत्स्यास्तीति स्वरूपेणेत्यर्थः ? कृतमनुकूलं । केवलं वक्ष्य आत्मनो वैषाल्यं सूचयति । अथ पर-
रूपेण नास्ति नाम्नि विवादात् एतदपि त्वाद्येव । तदेतेनोभयानुभयविकल्पः प्रत्युक्तः । तदस्ति मृगाम
नेति समानध्वजः । सवृत्तिर्विचारानुपपत्तिरित्युक्तं । तदभावात्तत्प्रतिपादनार्थं शास्त्रमुपदिशन्नुपदेशर चावर्ण-
यन् सर्वं प्रतिक्षिप्यतीति कथमनुमत्तः ? सौद्वेदनेरेव तावत्प्रज्ञापराशोऽयं लोकातिवातः कथं यभूयेलति-
विस्मयमाप्नोहे । तमग्रे पुनरपि कीर्तयंतीति किं वत परप्रत्यय मोहनीयप्रकृतेः ॥ १२ ॥

विरोधात्रोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषा ।

अवाच्यतैकान्तिऽप्युक्तिर्नवाच्यमिति युज्यते ॥ १३ ॥

वृत्तिः—विरोधाद्विचारानुपपत्तिर्नवाच्यमिति युज्यते । न प्रतिपद्यवचनम् । एक आत्मा स्वभावो ययोःसौ
तथा तयोर्भावस्तदैकात्म्यम् । उभयोः सत्त्वासत्त्वयोरैकात्म्यमुभयैकात्म्यं भावाभावैक्यमित्यर्थः । न्यायो युक्तिः
प्रमाणेन प्रमेयस्य घटना । स्याद्वाद एव न्यायः स्याद्वादन्यायस्तस्मै विद्विषस्तं वा विद्विष्यतीति स्याद्वादस्या-
यविद्विषस्तेषां स्याद्वादन्यायविद्विषाप्रनेकांतवैरिणाम् । अथ भावाभावैक्यतापक्षदोषदर्शनादवाच्यतैकात्म्य-
आश्रयते ? तथापि दोष एव अत आह । उच्यत इति वाच्य न वाच्यमवाच्यं तस्य भावोऽवाच्यतास्यैव एकांतोऽ-
विद्याध्यवसायोऽवाच्यतैकांतस्तस्मिन्नावच्यतैकान्ते अपि । शब्दार्थयोरवाच्यवाचकत्वेऽपि । उक्तिर्यच्चनं अवाच्य-
मित्यवक्तव्यमिति । न युज्यते न घटते । स्याद्वादन्यायविद्विषा यादिनामुभयैकात्म्यं न भवति । विरोधात् ।
विज्ञानशून्यवत् । तथावक्तव्यैकांतपक्षेऽपि अवाच्यमित्येव वा उक्तिः साऽपि न युज्यते । सर्वथाऽवाच्यत्वात् ।
एकशब्देन घटपटादिवत् ॥ १३ ॥

एकहेतुया यदि सर्वथा सदसदुभयावक्तव्यरूप तत्त्वं नास्ति कथं तर्हीत्याह—

अष्टशती—भावाभावयोरैकतरप्रतिषेधैकतापक्षोपक्षितदोषपरिजिहीर्षया सदसदारमकं सर्वगन्मुगच्छ-
तोऽपि बाणी विप्रतिपिष्यते । तस्याः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । न हि सर्वगता कंचिदर्थं संतं तथे-
वासंतमाचक्षाण स्वस्थः स्वाम्युपगमेतरनिरासविधानकरणात् शून्यावबोधवत् । त्रैलोक्यं व्यक्तेरपि नित्य-
प्रतिपिधात्—अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिपिधादिति वा तदन्यथापेतमन्यथास्तीति स्याद्वादवलयनमभिसंयि-
लप्रवेशन्यायमनुसरति । योऽपि पक्षत्रयोपक्षितदोषपरिजिहासया सर्वथाऽवक्तव्यत्परमवलंबते सोऽपि
कथमवक्तव्यं मृयात् ? नैव दोषः स्वलक्षणमनिर्देश्य प्रत्येकं कल्पनापोढमित्यादियत् । तदव्यसत् यंदसतः
समुदाहृतं । यथेवाक्षयिष्येऽभिधान नास्ति तथाज्ज्ञाने विषयो नैवास्ति ततस्तत्र प्रतिभासमानोपि न प्रति-
भासते । न केवलं विषयवत्त्वं दृष्टेरुत्पत्तिः—अपि तु चक्षुरादिसत्तेजश्च । तदर्थवत् करणमनुकर्तुमर्हति
न वार्धं विशेषाभावात् । दर्शनस्य कारणात्तरसद्भावेऽपि विषयानुकारानुकारित्वमेव, सुतस्येव पित्राकारा-
नुकरणमित्यपि वार्तं स्योपादानमात्रानुकरणत्वप्रसंगात् । उभयाकारानुकरणेऽपि रूपादिबहुपादानस्यापि
विषयतापत्तेरतिशयाभावात् । वर्णादेर्वा तद्वदविषयत्वप्रसंगात् । तज्जन्मरूपाविशेषेऽपि तदध्यनसायनियमात्
बहिरर्थविषयत्वमित्यसारं । दर्शनस्यानप्यवसायात्मकत्वाददोषोऽयं प्रत्यक्षस्याप्यवसायेहेतुत्वादित्यनिरूपिता-
भिधानं तत्राभिलाषाभावात् । तदभावेऽप्यव्यवसायकल्पनाया प्रत्यक्षं किं नाप्यनस्येत् । यथैव हि प्रत्यक्षस्या-
भिलाषसंसर्गयोग्यता नास्ति तथा तत्समंनंतरमाविनोऽपि निकल्पस्य । तथाहि किञ्चित्केन चिद्विशिष्टं गृह-
माणं विशेषणविशेष्यतत्संबन्धव्यवस्थाग्रहणमपेक्षते दंडिवत् । नचापमिषतो व्यापारान् कर्तुं समर्थः ? प्रत्यक्ष-
मलोत्पत्तेरविचारकत्वात्—प्रत्यक्षवत् । नैतदेवं शब्दार्थविकल्पवासनाप्रभवत्वान्ननोविकल्पस्य ततस्तर्ही

कथमक्षवृद्धेरूपादिविषयत्वानियमः ? तदभ्युगमे वा तदभिलापसंसर्गोऽपि तद्वदनुमीयते । तस्मादयं किञ्चित्पश्यन् तत्सदृशं पूर्वदृष्टं न स्मर्तुमर्हति तन्नामविशेषास्मरणात् । तदस्मरन्त्रैव तदभिधानं प्रतिपद्यते । तदप्रतिपत्तौ तेन तत्र योजयति । तदयोजयन्नाध्यवस्यतीति न क्वचिद्विकल्पः शब्दो वेत्यविकल्पाभिधानं जगत् स्यात् । तथाहि—बहिरतर्वा गृहीतमप्यगृहीतकलं क्षणक्षयलक्षणसंवेदनादिवत् तथाचायातमचेतनत्वं जगत । सहस्रमृतिरयुक्तैव तन्नामाधरमात्राणामपि क्रमशोऽध्यवसानात् अव्यथा सकुला प्रतिपत्तिः स्यात् । नाम्नो नामातरेण विनापि स्मृतौ केवलार्थव्यवसायः किं न स्यात् । तन्नामांतरपरिकल्पनायामनवस्था । तदयमशब्दं सामान्यं व्यवस्यन् स्वलक्षणमपि व्यवस्येत् । भेदाभावात् सामान्यवत्स्वलक्षणमप्यवस्यन्नभिलापेन योजयेत् ततो न किञ्चित्प्रमेयमनभिलाप्य नाम । प्रत्यक्षस्यानभिलाप्यत्वे स्मार्तं शब्दानुयोजनं दृष्टसामान्यव्यवसायो यद्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् तदिन्द्रियज्ञानासामान्यव्यवसायो न स्यात् प्राग्भिज्ञजनकत्वात् तदंतरेणापि दर्शनमय गौरिति निर्णयः स्यात् । अनभिलाप्यस्य विशेषपस्यानुभवे कथमभिलाप्यस्य स्मृतिरत्यतभेदात् ? शब्दार्थयोः संबंधस्यास्वाभाविकत्वे कथमर्थमात्रं पश्यन् शब्दमनुस्मरेत् ? तदर्थं वा यतोऽयं व्यवसायः । चक्षुरादिज्ञानस्य कथंचिद् व्यवसायात्मकत्वाभावे दृष्टसज्जातीयस्मृतिर्न स्यात् । दानहिंसाविरतिचेतसः स्वर्गादिफलजननसामर्थ्यसंवेदनवत् । क्षणक्षयानुभववद्वा प्रत्यक्षेऽभिलापसंस्कारविच्छेदे कुतस्तद्विकल्पाभिलापसंयोजनं यनः सामान्यमभिलाप्यं स्यात् । नच ग्राहकप्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभासभेदाद्विषयस्वभावाभेदः सकृदेकाधोपनिबद्धदर्शनप्रत्यासन्नैतरपुरुषज्ञानविषयवत् । तथा च मंदप्रतिभासिनि तत्संकेतव्यवहारनियमकल्पनायामपि कथंचिदभिधेयत्वं वस्तुनः सिद्धमित्यलं प्रसंगेन । तस्मादवाच्यतेकांति यदवाच्यमित्यभिधानं तदसमजसं स्वलक्षणमनिर्देशमभित्यादिवत् स्ववर्चनविरोधात् ॥ १३ ॥

कथांचित्ते सदेवेष्टं कथाञ्चिदसदेव तत् ।

तथोभयमवच्यं च नययोगाच्च सर्वथा ॥ १४ ॥

श्रुतिः—कथंचित्-केन चित्प्रकारेण । ते-तव सदेव-भाव एव । इष्ट-मतमभ्युपेतम् । कथंचित्-केन-चित्प्रकारेण । असदेव-अभाव एव । तत् यदेव सत् । तथा तेनैव केनचित्प्रकारेण । उभयं सदसदात्मकम् । अवाच्यमवक्तव्यम् । चकारात्कथंचिदित्यर्थः । नयस्य वस्तुपरिप्रायस्य योगो शुक्तिर्नययोगस्तस्मान्नययोगादिभिर्प्रायवशादित्यर्थः । न सर्वथा-सर्वकारिणे । किमुक्तं भवति—सदसदुभयावक्तव्यं वस्तु न भवति । किंतु केन चित्प्रकारेण ।

तदेव स्वष्टयति अनवस्था च निराकरोति उत्तरकारिकया—

अष्टशती—नावग्रहादेरन्योन्यं स्वलक्षणविवेकैकांतो जीवांतरवत् स्वात्मन्यपि संतानभेदप्रसंगात् । अहमहमिकयात्मा विनतानिभूतवन्ननादिनिधनः स्वलक्षणप्रत्यक्षः सर्वलोकानां क्वचिच्चित्रचित्क्षणे नीलादि विशेषनिर्भासवत् आत्मभूतान् परस्परतो विविक्तान् सहक्रममाविनो गुणपयार्यानामसात्कुर्वन् सन्नेय । तदेकत्वाभावे नीलादिविशेषनियतदर्शननानासंतानसंवेदनक्षणवच्चित्रसंवेदन न स्यात् । तथा क्रमवृत्तीनां सुखादीनां मतिश्रुतादीनां वा तादात्म्यविगमैकांति संततिरनेकपुरुषवत् । नैरतर्थादेरविशेषात्संतानव्यतिकरोऽपि किं न स्यात् । न हि नियामकः काक्षिद्विशेषोऽन्यत्र भेदाभेदपरिणामात् असंकरे हर्षविषादादिचित्रप्रतिपत्तेरयोगात् । यथैकत्र समनंतरानुग्रहादिसदादिस्वभावसंकरपरिणामस्तथैव सर्वत्र चेतनाचेतनेषु संप्रत्यतीतानागतेषु, तत्स्वभावाविच्छिन्नेः । अतः कथंचित्सदेवेष्टं । न केवलं जीवाजीवप्रभेदाः सजातीयविजातीयन्याश्रुतिलक्षणाः किंतु बुद्धिक्षणेपि क्वचिद्प्राद्यग्राहकयोः सितादिनिर्भासांशपरमाणुसंविच्योऽपि, परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् अन्यथा स्थूलसूक्ष्मलोकनाभावात् तदेकाश्रयत् । तथाच सकलचेतनतरक्षणपरिणामलवविशेषाः परस्परविविक्तात्मनस्तदन्योन्याभावमात्रं जगत् अन्यथा सर्वैकत्वप्रसंगात् । अन्यथास्य विशेषापेक्षणादभावात् वा । तदिष्टसदेव कथंचित् । न हि भावामवैकांतयोर्निर्णयमंगीकरणं शुक्तं । यथैवास्ति तथैव नास्तीति विप्रतिपे-

किमुक्तं भवति !— स्मेहेतोः स्यादस्ति १ । स्यान्नास्ति २ । स्यादस्ति नास्ति च ३ । स्यादपक्तव्यम् ४ । स्यादस्ति चापक्तव्यम् ५ । स्यान्नास्ति चापक्तव्यम् ६ । स्यादस्ति नास्ति चापक्तव्यं च ७ वस्तुत इत्यर्थः ॥

अस्तित्वादीन् धर्मान् युक्तितः समर्थ्य, अधुना तेषामेकस्मिन्नाधिकरणेऽवस्थानस्य विरोधमन्तरेण परस्परपरिहारेण रूपादीनामिव युक्तितः समर्थनार्थमाह—

अष्टशती-स्वपररूपाद्यपेक्षं सदसदात्मकं वस्तु न विपर्ययेन तथा दर्शनात्, कल्पयित्वापि तज्जन्मरूपाध्यवसायान् स्वानुपलम्भव्यावृत्तिक्षण दर्शनं प्रमाणापेक्षितं । तथाहि— बुद्धिरपि यथा प्रत्यासत्या कस्य चिदेवाकारमनुकरोति तथा तमेव नियमेनोपलभेत नान्यथा पारंपर्यपरिश्रमं परिहरेत् । बिलक्षणस्यापि विध्नमहेतुफलविज्ञानेऽभिचारात् तदनभ्युपगमे स्वाभ्युपगमासिद्धेः किंसाधनः परमुपलभेत ? । तदेकोपलभनियमः स्वपरलक्षणाभ्यां भावाभावात्मनं प्रसाधयति, तदभावे न प्रवर्तयति नापि निवर्तयति प्रमाणांतरवन्निष्पर्यायभावाभावाभिधानं नाजसैव विपर्ययकरोति शब्दशक्तिस्वाभावात् । वचनसूचनसामर्थ्यविशेषानतिलघ्वनात् । संकेतानुविधानेऽपि कर्तृकर्मणोः शक्त्यशक्त्योरव्यतरव्यपेक्षाहत्वात् । अयोदारुमज्जलखनवत् । अन्यथा चाक्षुषात्वादयः शब्दादिधर्मा न भवेयुः । अतो यावन्ति पररूपाणि तावत्वेव प्रत्यात्म, स्वभावांतराणि तथा परिणामात् । द्रव्यपर्यायौ व्यस्तसमस्तौ समाश्रित्य चरमभगत्रयव्यवस्थानं । न खलु सर्वात्मना सामान्यं वाच्यं ! तत्रप्रतिपक्षेर्धर्माणि प्रत्यनुपयोगात् । न हि गोलं बाहोहादाबुपयुज्यते । लक्षितलक्षणायां वृत्तिः कयचित्तादात्म्येन भवत्, संबंधांतरासिद्धेः कार्मुकादिवत् । तादृशानुपलम्भसंकेतोऽपि न सिद्धयेत् । सतापि तादृशान्वयावृत्त्यात्मना भवितव्यं अन्यथा विशेषवत्स्वभावहानिप्रसंगात् विशेषाणां वा तद्वस्तो व्यावृत्तेर्नान्यापोहः सर्वधार्यः शब्दस्य विकल्पस्य वा । साधनवचनेन नित्यत्वसमारोपव्यवच्छेदेऽपि स्वलक्षणस्यानित्यत्वसिद्धौ साधनवचनानर्थक्यात् । विकल्पाभिधानयोर्वस्तुसंस्पर्शभावे स्वलक्षणदर्शनस्याकृतनिर्णयस्य वस्तुसन्निधेरविशेषात् किं केन प्रमितं स्यात् । न हि मिथ्याप्यधसायिन तत्त्वव्यवस्थानं वस्तुदर्शनसमारोपव्यवच्छेदयोः अन्यतरस्यापि स्वतस्तत्त्वापरिनिष्ठितौ इतरेतराश्रयदोषः । समयादर्शिनोऽपि कश्चिदन्वयबुद्ध्यभिधानव्यवहारो तत्कार्यकारणव्यातिरेकव्यवस्थायां गुडुच्याद्युदाहरणप्रवृत्तिं विपर्ययस्यति—॥ १६ ॥

अस्तित्वं प्रतिपेक्ष्येनाविनाभन्येकधर्मिणि ।

विशेषणत्वात्साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १७ ॥

वृत्तिः— अस्तित्वं सत्त्वं प्रतिपेक्ष्येन— नास्तित्वेन अविनाभावि— नास्तित्वेन विना न भवति पृथग्भूतं नोपलभ्यत इत्यर्थः । धर्मा आस्य सन्ति धर्मा एकधासौ धर्मा च तस्मिन्नेकधर्मिणि । विशेषणत्वात् । उपेक्षधिवशात् । समानो धर्मः सधर्मस्तस्य भावः साधर्म्यमन्वयः । यथा— दृष्टातप्रदर्शकः । भेदस्य विवक्षाऽर्पणा तथा इत्यर्थः । एकधर्मिणि शब्दादौ अस्तित्वं नास्तित्वाविनाभावि कृतः ? विशेषणत्वात् । यथा कृतऋतादौ साधर्म्यं वैधर्म्येण विना न भवति । यद्विशेषणं तत्प्रतिपेक्ष्याविनाभावि यथा साधर्म्यं व्यतिरेकविवक्षया । इमादौ विशेषणं चास्तित्वं । तस्मात्प्रतिपेक्ष्यधर्माविनाभावि ॥ १७ ॥

तथा—

अष्टशती— सर्वान्वयमनित्यं चेति प्रतिज्ञाय-अभिप्रेत्य वा प्रमेयत्वादिहेतुपादनेऽपि व्यतिरेकोऽस्त्येव प्रमेयत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् । खण्डपादयोऽपि तत्र व्यवहारमिच्छता प्रमेयाः प्रतिपत्तव्या इति न किंचित्प्रमाणं प्रमेयाभावस्यापि तथाभावानुपगोणव्यवस्थाप्रसंगात् । न चैतद्विरुद्धं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् ।

देशेने स्वाकारमनपर्यन्तं स्वभावकार्यप्रतिबन्धाभावे प्रमेयत्व प्रमाणांतरमन्यमाकर्षयति । ततोविप्रतिपक्ष-
मेतत् । नच स्वलक्षणभेदान्यायोहः सर्वथायिनिमित्तमयोक्तानत्याऽमभवात् । तत्स्वभावभेदाभावे च सके-
तविशेषानुपपत्तेः-अभिधानप्रत्ययविशेषोऽपि माभूत्तदन्यतरपत् । ततो यावति परम्पराणि प्रत्येक तान्त-
स्ततस्ततः परावृत्तिरुपस्था, स्वभावभेदाः प्रतिक्षण प्रयेतव्या । यदि मन्व्यतराणि भावरूपभावेदकानि
न स्युस्तादा नित्यत्वेऽपि कस्यचित्सकल्पितेषु कदाचित्केषु क्रमतोऽर्थक्रिया न वै विप्रतिपक्ष्येत । शक्य हि
यस्य क्रमवर्तीनि कारणानि तत्त्वनिर्गतनात्मकानि इति निय स्वभावन न वै जहाति क्षणिकतामिप्रीतनि-
पातेकतमपत् । तदेतत्तदा । तदा तत्कर्तुं समर्थमेक स्वभाव अविचलित मिश्राण सहकारिवारणानि स्वभावन
स्याभेदकानि नानाकार्यनिर्गन्धानि कदाचित्कानि प्रतीक्ष्यत इति । तदिमेऽर्थं विधिप्रतिपक्षधर्मासंप्रतिपत्
हानप्रतिपक्षप्रतिपत्तेने वस्तुतः प । ततो न सृष्टिस्ताद्व्यवहाराय भेदाग्रह्य विद्यतीति युक्त । तद-
नेकत्वभावाभावे निनिर्भासामभवात् आत्मनि परत्र चात्मभयिनमाकारमादर्शयतीति मुग्धार्थं । सर्वत्रमहाप-
रूपानुपलब्धे । तदिय सृष्टिः, सामान्यमागानाधिकरण निरोधार्थेक्ष्यभावादिव्यवहारनिर्भासान् विभर्ती
स्वयमेककल्पता प्रतिक्षिपत व्यवस्थापयति । तद्वद्भावांतराणामनेनात्मकत्वं वास्तव्यं साधर्म्यादिव्यतिरिचि-
क्षेण निरूप्यवुक्तमेध्यात् प्रतिज्ञानत प्रतिक्षिपत्येव । यत्पुनरेतद्व्यवस्थां व्यावृत्तिरनामिरेति तत्र चक्षुरादि-
ज्ञानस्य निर्व्यवसायात्मकस्य स्वयमभूताविशेषात् । निर्णयस्य भावस्वभावाऽसत्यमिन्न सर्वथा धातुतत्त्वा-
परिच्छेदाद्व्यवस्थेति स्वयमेकातानुपपत्तेः । अतोऽय स्वभावन स्वभावभेदान् विधिप्रतिपक्षविधान् मिश्राण
प्रत्यक्षेतरप्रमाणसमाधिगतलक्षण प्रतीयेत । तस्माद्यद्विशेषण तत्प्रतिपक्षधर्माविनाभावि कचिद्विधानि यथा
साधर्म्य भेदनिरोध्या, कृतकत्वाद्दो विशेषण चास्ति तत प्रतिपक्षधर्मप्रतिबन्धी ॥ १७ ॥

नास्तित्वं प्रतिपक्षधर्माविनाभावेकधर्मिणि ।

विशेषणत्वाद्वैधर्म्यं यथाऽभेदविवक्षया ॥ १८ ॥

वृत्तिः-नास्तित्वं प्रतिपक्षधर्माभित्येनाविनाभावि निरोधेणत्वात् । यथा वैधर्म्यमभेदनिरोध्या ॥
यौकिचित् विशेषण तत्सर्वमेव प्रतिपक्षधर्मविनाभावि यथा वैधर्म्यं साधर्म्यनिरोध्या । हेतोर्विशेषण
च नास्तित्व ॥ १८ ॥

पुनरप्यविरोध दर्शयन्नाह-

अप्रसङ्गी-भेदभेदविवक्षयोरवस्तुनिग्रहत्वे निर्णयसोऽपि किं न स्यात् । तत समजमेतत् ।
यौकिचिद्विशेषण तत् सर्वमेकत्र प्रतिपक्षधर्मविनाभावि यथा वैधर्म्यमभेदनिरोध्या हेतोः । तथा च नास्ति
तव विशेषण-अन्वया व्यवहारसकलप्रसङ्गात् । न हि स्पष्टाप्रसङ्गप्रसङ्गधर्मव्यवस्थाया परमाप्यन्तराः
स्यात् । तदसमीक्षिततत्त्वार्थैर्लोकप्रतीतिशब्दैर्भावेदव्यवस्थितस्तत्रप्रतिपक्षधर्मसमाधिपत इति बालाभिधा-
पकत्वं । भावस्वभावानुपपत्तात् ॥ १८ ॥

विधेयमतिपक्षधर्मा विरोधः शब्दगोचरः ।

साध्यधर्मो यथा हेतुरहेतुव्याप्येपज्ञया ॥ १९ ॥

वृत्तिः-विधेयशब्दवाच्य साध्य इत्यर्थः । प्रतिपक्ष्यो निराकरणाय । द्वन्द्व । तात्त्वा स्वरूपे
यस्य स विधेयप्रतिपक्षधर्मा विरोधो धर्मा पञ्च इत्येकार्थः । शब्दगोचर शब्दविषय । साध्यस्य
धर्मो साध्यधर्मः । यथा दृष्टान्तप्रदर्शकः । हेतु साधनमहेतुरसाधनम् । अपि सम्माननायाम् ।
अपेक्षया विवक्षया ॥ विशेष्यो विधेयप्रतिपक्षधर्मा शब्दगोचरत्वात् यथा साध्यधर्मो हेतुहेतुस्य भवति
विवक्षया । अग्निमन्त्रे साध्ये धूमो हेतुर्भवति जलं साध्यं हेतुरेकस्मिन्धर्मिणि । एवमपि-यो य शब्द-
विषयः स सर्वोऽपि विधेयप्रतिपक्षधर्मा विशेष्यः । यथा साध्यधर्मो हेतुरहेतुव्यापेक्षया । शब्दविषयश्च
विशेष्य मस्माद्विधेयप्रतिपक्षधर्मा ॥ १९ ॥

शेषभंगान् समर्थयन्नाह—

अष्टशती—किञ्चित्केन चिद्विशिष्टं गुणमाणं विशेषणविशेष्यतत्संबंधोऽस्तिथितिसंकलनेन गृह्येत नान्यथेभ्यमिन्विशेषोऽपि धस्तुनो विधिप्रतिषेधस्वभावयोः प्रत्येकं दर्शनमवश्यंभावि । ततो विधिप्रतिषेधावा-
त्मानो विशेषस्य सविकल्पकत्व प्रसाधयतः । ततः सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुलब्धक्षणं । अस्तित्वनास्तित्व-
योर्धर्मो सामान्यं तत्र तादात्म्यलक्षणः संबंधः संबंधांतरकल्पनायामनवस्थाप्रसंगात् । तन्नैतत्सारं; जात्यादि-
मतामेतन्न संभवत्येवेति तदभाव एवासंभवात् तथा सति नैकतिन दर्शनविकल्पाभिधानानां विषयभेदो-
ऽस्ति कथंचित्प्रतिभासभेदेऽपि प्रत्यासन्नैतरपुरुषदर्शनवत् । तथाहि धूमादयः कृतकत्वादयो वा कचिदग्नि-
सलिलयोर्विनाशेतरयोर्वा साधनेतरस्वभावाम्यां साक्षात्क्रियेरन् । इतरथा हि विशेष्यप्रतिपत्तेरयोगात् । अभा-
पेक्षायां तु विरोधः । तस्मात् यदभिधेयं तद्विशेष्यं यद्वा विशेष्यं तदभिलाष्यं यद्वा वस्तु तत्सर्वं विधेयप्रतिषेध्या-
त्मकं यथोक्त्यादि । अपेक्षया हेतुः—अहेतुश्च साध्येतरयोः—तथा च विमत्स्यधिकरणं सत्त्वाभिधेयत्वादि ॥ १९ ॥

शेषभंगाश्च नेतव्या यथोक्तनययोगतः ।

न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति मुनीन्द्र तव शासने ॥ २० ॥

वृत्तिः—शेषभंगाश्च अवक्तव्यादयो नेतव्या ज्ञातव्या योजनीयाः । यथोक्तध्यासी नयश्च यथो-
क्तनयः तस्य योगस्तस्मात् विशेषणत्वादिति हेतोरित्यर्थः । विरोधोऽपि न कश्चित् । उपलक्षणमेतत् ।
विरोध इति संशयविरोधैवधिकरणयोर्भयदोषप्रसंगसंकरानवस्थाऽभावानाक्षिपति एते दोषा न संति । कस्मा-
त् ! अनेकांतत्वाद्भस्तुनः । जीवादिपदार्थाध्यात्म्यमननान्मुनयस्तेषामिन्द्रो भगवान् केवली तस्य संबोधनं हे
मुनीन्द्र । तव शासने पुष्पगमते । अनभिलाष्यादयोऽपि धर्माः क्वचिद्वैकधर्मिणि प्रत्यनीकस्वाभावाविनाभाविनो
विशेषणत्वात् पूर्वोक्तमुदाहरणम् ॥

अष्टशती—त्यादस्ति स्यान्नास्तीति भंगद्वयमुपयुक्तं तदपेक्षयाशेषत्वं । भंगत्रयापेक्षं वा । यथोक्तनययोगत
इति विशेषणत्वादीनाक्षिपति । तदनभिलाष्यादयोऽपि कचिद्वर्मिणि प्रत्यनीकस्वभावाविनाभाविनः प्रतीयते
विशेषणत्वादिभ्यः पूर्वोक्तमुदाहरण । नचैवं सति किञ्चिद्विप्रतिपिद्धं—अन्यथैव विरोधात् ॥ २० ॥

अनेकातात्मकं तत्त्वं व्यवस्थाप्यैकांतं निराकर्तुमाह—

एवं विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितमर्थकृत् ।

नेति चेन्न यथाकार्यं बहिरंतरूपाधिभिः ॥ २१ ॥

वृत्तिः—एवमनेन प्रकारेण । विधिनिषेधाभ्यामस्तित्वनास्तित्वान्म्याम् । अनवस्थितमनवधारितं
यद्वस्तु तदर्थं कृत्-कार्यकारि भवति । नेति चेत् यथैवं न भवति । न । यथाकार्यं यथाभूत कार्यमुपल-
भ्यते तस्य कारकं न स्यात् । बहिरंतरूपाधिभिः बाह्यान्वतरहेतुभिः सहितैरपि । अथवा अनवस्थितं
शून्यं अयथाकार्यम् ॥

अथ मतं स्यादस्तीत्यनेनैव स्याच्छब्देन सर्वे भंगा गृहीताः । किमेतयां प्रपचोऽत आह—

अष्टशती—संसर्गाविधौ स्याद्वादे विधिप्रतिषेधाभ्यां समारूढं यस्तु सदसदात्मकमर्थक्रियाकारि
कथंचित्तत एव सामिप्रीसन्निपातिनः स्वभावातिशयोपपत्तेः सुवर्णस्य केयूरादिसंस्थानं नेति चेदित्यादि-
नैकातेऽर्थक्रियां प्रतिक्षिपति । न तावत्ततः पुनरुपत्तिरस्ति । न चानुत्पन्नस्य स्थितिर्विपत्ती खपुष्पवत् ।
नाप्यसतः सर्वधोत्वत्त्यादयस्तद्वत् । यदि पुनः सामिभ्याः प्राग्विद्यमानस्य जन्म न स्यात् को दोषः स्यात् ।
जस्या निरन्वयविनाशे निष्कारणस्य तथैवेत्युक्तिर्न स्यात् । न हि निराधारोत्पत्तिर्विपत्तिर्वा क्रियारूपत्वात् ।
स्थितिवन्नैतन्मतव्यं । नोत्पत्त्यादिः क्रिया क्षणिकस्य तदसंभवात् । ततोऽसिद्धेहेतुरिति प्रत्यक्षाविरोधात् ।
प्रादुर्भावादिसतः चक्षुरादियुद्धौ प्रतिगमनात् । अन्यथा तद्विशिष्टविकल्पोऽपि भाभूत् न हि दंडपुरुषसंब-

धादृशने दंडीति विकल्पः स्यात् । तस्मात्सुक्तं यदेकातेन सदसद्वा तजोत्पत्तुर्महति व्योमनस्यामुतरत । इति । कथमिदानीमनुत्पन्नस्य गगनादेः स्थितिः? इति चेत् न—अनभ्युषणमात् । द्रव्यनयापेक्षया, परप्रमिद्वया वा उदाहरणं ॥ २१ ॥

धर्मे धर्म्येऽन्य एवार्थो धर्मिणोऽनंतधर्मणः ।

अंगिवेऽन्यतर्मातस्य शेषांतानां तदंगता ॥ २२ ॥

वृत्तिः—धर्मे धर्म्ये धर्मनिर्देशे । भङ्गे भङ्गे इति वा पाठांतरं । अन्य एवार्थोऽपूर्व एवार्थः । कुतः ? धर्मिणो वस्तुनः । अनंता धर्म्याः स्वभावा यस्य सोऽनंतधर्मा तस्यानंतधर्मणः । अंगित्वे प्रधानत्वे । अन्यत-
मांतस्यास्तित्वादीनां मध्ये एकतमस्य । शेषांतानां परिशेषधर्माणां नास्तित्वादीनां । ततस्मात् । अंगता
अप्रधानता । अथवा तदांगता इति पाठांतरम् । तदा तस्मिन्काळे । शेषाणामप्रधानता । अतः पुनस्तत्ता
नास्ति । अथवा सुनयस्तमगीनिरूपणार्थमियं कारिका, संक्षेपार्था चेप ॥ २२

सप्तभंगी योजयाम्नाह—

अष्टशती—यदि पुनः प्रत्युपाधि परमार्थतः स्वभावभेदो न स्यात् तदा दृष्टेऽभिहिते वा प्रमाणांतर
मुक्त्यंतरं वा निरर्थकं स्यात् । गृहीतग्रहणात्पुनरुक्तेष्व स्वभावातिशयाभावात्, सदुत्पत्तिरूपकत्वादेः प्रत्य-
नीकस्वभावविशेषाभावात् । यार्थति पररूपाणि तावन्त्यस्ततस्ततो व्यावृत्तयः प्रत्येकमित्येवापि कल्पना
माभूत् । सत्ता हि स्वभावानां गुणप्रधानभावः स्यात् । ततः परिकल्पितव्यावृत्त्या धर्मांतरव्यवधानं परिक-
ल्पाप्राप्य वस्तुस्वभावाभावप्रसंगात् । तथैवियुद्धयोऽपि स्वलक्षणविषया माभूवन्, कवलं व्यावृत्तिं पर्येषु,
अदृष्टे विकल्पायोगात् । अतिप्रसंगाच्च ॥ २२ ॥

एकानेकविकल्पादावुत्तरत्राऽपि योजयेत् ।

प्रक्रियां भंगिनीमनां नपेर्नयविशारदः ॥ २३ ॥

वृत्तिः—नयविशारदः नयः प्रमाणपरिगृहीतार्थेकदेशे वस्तुव्यवसायस्तस्मिन्कुशलः । नयैः एव-
तुभिर्विशेषणत्वादिभिः । एना प्रक्रियाम् । भंगिनी भंगवती भगवद्गुला । उत्तरत्रापि इह ऊर्ध्वमपि ।
योजयेदुद्धाटयेत् ॥ क । एकश्च अनेकश्च तावेन विकल्पे तावादिष्ये तस्मिन्नेकानेकविकल्पादी । कथं ?
स्यादेकः । स्यादनेकः । स्यादेकश्चानेकश्च । स्यादवक्तव्यः । स्यादेकश्चावक्तव्यः । स्यादनेकश्चावक्तव्यश्च ।
स्यादेकश्चानेकश्चावक्तव्यश्च । एवमेनेन द्वैतद्वैतादिषु योग्यं ॥ २३ ॥

सदायेकातेषु दोषमुद्भाव्येवमद्वैतैकात् रूपयितुमाह—

अष्टशती—स्यादेकं सदद्रव्यनयापेक्षया । यद्यपि विशेषाः परस्परव्यावृत्तपरिणामाः कालादिभेदेऽपि
सद्रूपाविशिष्टाच्चित्रज्ञाननीलादिनिर्मासवत् स्यादनेकत्वमास्मदंति । न हि संख्यासंख्यावतोर्भेदेनादृष्टौ विशे-
षेणविशेषविकल्पः कुंडलित्र । क्षीरोदकवदतद्वेदिनि-नच भेदैकत्वे तदस्मास्ति व्यपदेशनिमित्ताभावात् । अन-
वस्थाप्रसंगाच्च । तस्मादयं कथंचिद्व संख्यासंख्यावतोः स्वभावभेदं पश्यति तद्विशिष्टविकल्पनात् । कथंचि-
त्तिर्गण्येऽप्यन्यत्र संशयाद्, वर्णरसादिवत् ॥ २३ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये प्रथमः परिच्छेदः ।

अद्वैतैकांतपक्षेऽपि दृष्टो भेदो विरुध्यते ।

कारकाणां क्रियायाश्च नैकं स्वस्मात्प्रजायते ॥ २४ ॥

वृत्तिः—अद्वैतमेवेत्येकांतोऽसदग्रहः स एव पक्षो जिज्ञासितविशेषो धर्मी तस्मिन्नपि दृष्टो भेदः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छिन्नं नानात्वं लोकप्रसिद्धं वा । विरुध्यते मिथ्या भवेत् । कारकाणि कर्त्रादीनि क्रिया आकुंचनादिका पाकादिका वा एतेषां परस्परं “इयं क्रिया इमानि कारकाणि इदं कर्तृकारक-मिदं कर्मत्यादि । इयं दहनक्रिया इयं पचनक्रियेत्यादि । चशब्दादिदं प्रमाणमिदं परिच्छेदं वस्तु ” इति भेदो न स्यात् । कुतः ? नेति एकांतप्रतिषेधवचनम् । एकमसहायम् स्वस्मादात्मनः । प्रजायत उत्पद्यते ॥ २४ ॥

तथैवमपि—

अष्टशती—सदाचेकांतं प्रदोषोद्वायनमभिहितं । अद्वैतैकांतम्युपगमात् न तावतानेकांतसिद्धिरिति चेत् ? न प्रत्यक्षादिविरोधात् । न हि कस्यचिदम्युपगममात्रं प्रमाणसिद्धं क्रियाकारकभेदं प्रतिरुणद्धि क्षणिकाभ्युपगमवत् । न स्वतो जायते परतो वा अपि तु सुप्रसायते प्रतिपत्सुपायामावात् । तस्मात् यददृष्टविरुद्धं तन्न समंजसं । यथा नैरात्म्यं । विरुध्यते च तथाऽद्वैत क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादिभिः ॥ २४ ॥

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् ।

विद्याऽविद्याद्वयं न स्यात् बंधमोक्षद्वयं तथा ॥ २५ ॥

वृत्तिः—शुभकर्माशुभकर्मैति द्वयं न स्यात् । पुण्यमिदं पापमिदं इहलोकः परलोको ज्ञानम-ज्ञानं बंधो मोक्षश्च जीवप्रदेशकर्मप्रदेशान्योन्याश्लेषो बंधः । अष्टविधकर्ममोक्षो मोक्ष इत्येवमादि न स्यात् ॥ प्रमाणादद्वैतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—प्रमाणप्रत्ययनैकं स्वमनीषिकामिरद्वैतमन्यद्वा किञ्चित्फलमुद्दिश्य औरचयेत् । अन्यथा तत्प्रतिपत्तिप्रवर्तनायोगापेक्षावृत्तेः । तथाहि पुण्यपापसुखदुःखेहपरलोकविधेतरबंधमोक्षविशेषरहितं प्रेक्षा-पूर्वकारिभिः अनादरणीयं यथा नैरात्म्यदर्शनं । तथा च प्रैस्तुतं ॥ २५ ॥

हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेदद्वैतं स्यादेतुसाध्ययोः ।

हेतुना चेद्विना सिद्धिर्द्वैतं बाङ्मात्रतो न किं ॥ २६ ॥

वृत्तिः—अद्वैतस्य सिद्धिः किं हेतुराहोस्विद्वचनमात्रात् ? यदि हेतोरिदं साधनमिदं साध्यमिति द्वैतं स्यात् । साधनमंतरेणद्वैतस्य सिद्धिश्चेदेव वचनमात्रादद्वैतं कस्मान्न स्यादिति समानं ॥ २६ ॥

पुनरप्यद्वैतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—यदसिद्धं तन्न हितेषुभिः अहितं जिहामुभिर्वा प्रतिपत्तव्यं । यथा शून्यैकांतः । तथा-च्चासिद्धमद्वैतमित्यत्र नासिद्धो हेतुः । तात्सिद्धिर्यदि साधनात् ? साध्यसाधनयोस्तर्हि द्वैतं स्यात् । अन्यथा अद्वैतसिद्धवत् द्वैतसिद्धिः कथं न स्यात् ? स्वाभिलापमात्रादर्थसिद्धौ सर्वं सर्वस्य सिद्धयेत् ॥ २६ ॥

अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना ।

संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्याद्वैते क्वचित् ॥ २७ ॥

वृत्तिः—द्वैतादिना न भवत्यद्वैतं । यथा अहेतुहेतुमंतरेण न भवति । संज्ञिनो नामत्रतः प्रतिषेध-मंतरेण प्रतिषेधो यस्मात् । यो यः संज्ञी तस्य तस्य प्रतिषेध्यमंतरेण प्रतिषेधो न भवति । यथा कुसुममंत-रेण आकाशादौ कुसुमस्य । संज्ञि चाद्वैतं तस्मादद्वैतेन विना प्रतिषेधो न भवति ॥ २७ ॥

अधुना सर्वथा सर्वपदार्थपृथक्त्वैकांत्यादिरेषेयिनादिमनरुद्धेनार्थमाह—

अष्टशती—अद्वैतशब्द स्वामिधेयप्रत्ययान्तरपरमार्थपिञ्च नञ्पूर्वात्पठपदवात् अहेतुभिधानम् । नात्र किंचिदतिमत्सम्पत्ते तादृशो नञो वस्तुप्रतिषेधनिग्रहनात् । सर्वत्र प्रतिषेध्याद्वे सन्निह प्रतिषेधाभावात् प्रत्येत्यम् ॥ २७ ॥

इष्टमद्वैतैकांत्यापराधेन पृथक्त्वैकांतांगीकरणात् इति माक्रीभरत् ।

पृथक्त्वैकांत्यक्षेऽपि पृथक्त्वादपृथक्कृतौ ।

पृथक्त्वे न पृथक्त्वं स्यादेनैकस्यो ह्यसौ गुणः ॥ २८ ॥

वृत्तिः—यद्यप्यद्वैतैकांत्यक्षे दोषमयात् पृथक्त्वमित्येकांत्यक्षेऽप्युपगम्यते तथापि पृथक्गुणात्ता-
द्यपृथग्भूतावभ्युपगन्तव्यौ गुणगुण्यादी । अन्यथा तस्मादपि यदि तौ पृथक् भिन्नौ स्यातां तदानीं
पृथक्त्वाद्योगुणो न स्यात् ३ वृत्तः । यतोऽनेकस्यो ह्यसौ गुणो दृष्ट इत्यर्थः न च तस्यो पृथक्त्वगुण पृथ-
ग्भाति सर्वेषामभावात् स्यात् । तस्मात् भेदपक्षोऽपि न श्रेयान् ॥

इदानीं पृथक्त्वैकांत्यादिविशेषमयासु क्षणिकत्वैकांत्यकदर्थनार्थमाह—

अष्टशती—पृथग्भूतपदार्थस्य पृथक्त्वस्य पृथग्भावे संप्रामपृथक्त्वप्रसगात् । तद्वगुणगुणिनोरता-
दात्म्ये घटपटवद् व्यपदेशोऽपि माभूत् सम्यग्निर्वातात्तत्प्राभात् । पृथक्त्वमन्यद्वा पृथग्भूतमनश-अनेक-
स्थेयु निष्पर्याय वर्तते—इति दुरपगाह ॥ २८ ॥

सत्तानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरंकुशः ।

मेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिहवे ॥ २९ ॥

वृत्तिः—एकत्वस्य सादृश्यस्य कथञ्चित्तादात्म्यस्य । निहवोऽपह्नुतिर्निराकरणम् । अथवा
एकशब्दो द्रव्यवचनोऽयं ततः स्वार्थिकसमप्रत्यय तस्मिन्नेकत्वनिहवे । क्वभाविनां कारणतद्भूतामासी-
नकमन्दकमधुरकादीनां गौरसजातिमजहतामुत्तरीतरपरिणामप्रवाह सत्तानो न स्यान् भवेत् । तथा रूप-
रसादीनां धर्माणां सहसुनां नियमतो युगपदुत्पादन्यपभाज्येकस्मिन्नस्त्वान समुदायो न स्यात्
यदेनेकांतात्मक द्रव्यं न स्यात् । तथा शब्दघटादीनां साधर्म्यं च न स्यात् । कृत्वाऽमुत्र प्राणिनः
प्रादुर्भावः प्रत्यभावाः सोऽपि न स्यात् । निरंकुशो निर्वाचोऽस्त्वलितरूप सर्वत्र सम्बन्धीय । चशब्देन
प्रत्यभिज्ञानादयोऽपि न स्युः । तदेतत्सर्वं न स्यादिति समुदायेन निर्देशात् यथायोग्यं सर्वथो भवति ।
सौमान्यनिर्देशात्पुस्तकालिङ्गता ।

पुनरपि भेदैकान्तिं दूषणमाह—

अष्टशती—कार्यकारणयोः पृथक्त्वैकांते कार्यकालमागमनमनयतः कारणत्वाऽसमवायतदनुवृत्ते कुत

सततिः ३ पूर्वापरकालभित्तिरपि हेतुकलव्यपदेशभाजोरतिशयात्मनोरन्वय सत्तानः क्वचित्क्षणातरे मंडलो-
हितादिनिर्मासचित्रैकसंवेदनवत् कथञ्चिदेकत्वमेव भवितुमर्हति । तदवयवपृथक्त्वकल्पनाया चित्रनिर्मासो-
भाभात् । पृथग्गुणोत्तरत्रिपयानेकसत्तानैकक्षणयत् तत्र प्रत्यासत्तिर्विशेषः कथञ्चिदैक्यात् कोऽपरः स्यात् ३ अन्यथा
वेदवेदकाकारयोरपि पृथक्त्वैकांत्यप्रसगान् । स्वभावभेदोऽपि सहोपलभनियमात्कथञ्चिदभेदाम्युपगमे कथ-
मेकसत्तानसंवेदां समनतरोपलभनियमात्कथञ्चिदैक्यं न स्यात् । तत्र यथा प्रत्यासत्त्या सत्तान समुदायश्च
तथैव कथञ्चिदैक्यमस्तु । न हि तादृशा साधर्म्यमन्यदन्यत्रात्मसाकार्यात् । एकज्ञाननिर्भासनिशेषाणा मिथः
स्वभावभेदोऽपि यथेकत्वपरिणाम स्वभावतोऽनंकुश तथा प्रत्यभावादिषु सत्तानान्वय परमार्थैक्यमात्मस-
त्त्वजीवादिव्यपदेशभाजन स्वभावभेदानाक्रम्य स्वामिद्वन्द्वन्यत्र वर्तयति ॥ २९ ॥

सदात्मना च भिन्नं चेत् ज्ञानं ज्ञेयाद्विधाऽप्यसत् ।

ज्ञानाभावे कथं ज्ञेयं बहिरंतश्च ते द्विपां ॥ ३० ॥

वृत्तिः—यथा चैतन्यस्वरूपेण ज्ञेयात्प्रमेयात् ज्ञानमवबोधो भिन्नमन्यन्चेत्यादि सदात्मना चास्तित्वरूपेणापि पृथक् स्यात् । द्वेधाऽपि ज्ञानं ज्ञेयं चासत्स्यात् । अभावः स्यात् । कुतः ? ज्ञानाभावे बोधशून्ये कथं ज्ञेयम् । बहिर्बाह्य । अन्तः अतरङ्ग च । ते द्विपां तुभ्य द्विपता मिथ्यादृशाम् । यस्माज्ज्ञाने सति ज्ञेयं विषयत्वात्, ज्ञेये सति ज्ञानं च भवति तत्परिच्छेदकत्वात् । तस्मात् ज्ञानं कथंचिदभिन्नमेवित्यत्र सदाद्यात्मनाऽन्यथाऽवस्तु स्यात् ।

सार्वविशेषस्य बन्धनग्राचरुनेष्यते तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्सामान्यं त्वपदिश्यते शब्दैरित्यभिप्राययतो मतमाश्रित्य तत्कदर्थयितुमाह—

अष्टशती—विशेषिणो निरयात्कवचित्स्वभावाभेदेऽपि सदाद्यात्मना सादात्म्यं बोधाकारस्यैव निरयाकारात्, निरैवाभावात् । अन्यथा ज्ञानमनस्त्वेव खपुष्पवत् । तदभावे बहिरंतर्वा ज्ञेयमेव न स्यात् तदपेक्षत्वात् ॥ ३० ॥

सामान्यार्था गिरोऽन्येषां विशेषो नाभिलष्यते ।

सामान्याभावतस्तेषां मृषं स कला गिरः ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—अथ मतं सामान्यमस्माभिरिष्यते किंतु शब्दगोचरत्वादवस्तु, अत आह । सामान्यं विकल्पेनेष्टोऽर्थो वाच्यो यासा ताः सामान्यार्थाः । गिरो वाचः । अन्येषां मिथ्यादृशां । यतस्ताभिर्विशेषो याथात्म्यं स्वलक्षणं नाभिलष्यते । यथैव सामान्यं तेषामवस्तु अतस्तस्याभावत्सकलाः समस्ता गिरो वचनानि मृषैवास्तत्वरूपा एव अतो न वाच्यं नापि वाचकोऽनुमानाभावः ॥ ३१ ॥

उभयैकांतं निराकर्तुं कामं प्राह—

अष्टशती—विशेषाणामशक्यसमयत्वात्—असंकेतितानभिधानात् विशेषदर्शनरतदुसुद्धावप्रतिभासनात् अर्थसंनिधानानपेक्षायाच्च, स्वलक्षणमनभिधेय सामान्यमस्तु ! उच्यत इति वस्तु नोच्यत इति स्यात् । ततः किं शब्दोच्चारणेन संकेतनं ना? गोशब्दोऽपि हि गा नाभिमतं यथाशब्दः । तथाच मौनं यत्किंचिद्वा वचनमाचरेत् विशेषाभावात् । अस्ति विंशत कथं स्वार्थं नाभिधीतं न वै परमार्थकतानत्वात् अभिधाननियमः किंतुसादानविशेषात् ! इत्यपि वार्ता अत्रिकल्पेऽपि तथैव प्रसंगात् । तदेवमनवधारितात्मक वस्तुस्वलक्षणमापनोपधेत । नावश्यमिद्विषयज्ञानं—अर्थसंनिधानमपेक्षते विप्रवाभाप्रसंगात् । नापि विशादात्मकमेव दूरेऽपि तथाप्रतिभासप्रसंगात् । यथारात् । क्षणमगादिसाधनरचनमन्यद्वा न किंचित्सत्य वस्तुरभिप्रेतमात्र सूचितत्वात् । प्रधानेश्वरादिसाधनराक्यवत् । सदर्थोपपत्तिपादनाद्वा प्रसिद्धालीकरचनवत् । दृश्यविकल्पाधोकारयोः कथंचिदप्यतादात्म्यं स्वलक्षणं सर्वज्ञानवधारितलक्षणं दानादिचेतोर्धर्माद्विशृणोत् कथं संशीति मतिरर्हते । त्रिकल्पानां चावस्तुविषयत्वादत्रिकल्पेतरराशयोर्त्येतरविषयत्वमन्यद्वा स्वाशमात्रावलंबिना विकल्पांशेण प्रत्येतीति सुशरित्रेणप्रज्ञो देवानांप्रिय । एत एव विकल्पसंप्रदां निर्णये स्वलक्षणविषयोऽपि विकल्पः स्यात् । परतश्चेत् अनन्यमानादप्रतिगतिः । अतोऽर्थविकल्पोऽपि माभूत् इत्यत्रकल्पं जगत्स्यात् । नचायं पराश्रयुद्धिदादमतिशंतं स्वयमनिर्णीतेन नामात्मना बुद्धिरर्थं व्यवस्थापयतीति मुन्यवस्थितं तस्य । न वै स्वस्वर परस्वर वा बुद्धिरन्यत्रत्यति निर्दिश्यत्वादिभाते । इदमतो—आततर बहिरंतश्च सद्भावसिद्धेः । स्वपरस्वभावाप्रतिपत्तिशून्येन स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यवस्था प्रत्येतीति किमपि महादुस्त ॥ ३१ ॥

१ ज्ञेयं भवतीत्यर्थः ।

२ याथागतमनो स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्ष सामान्यविषयं चानुमानं ततश्च सामान्याभावे

ऽनुमानाभावः स्यादेत्येतत्पर्यं ।

विरोधात्तर्क्यकात्स्न्यं स्यादादन्यायविट्पिपा ।

अत्रान्यतेकान्तं व्युक्तिर्नान्यमिति युज्यते ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—अथ मी यगैके दोष उभयैकाग्र्यमेभिन्नमिति दूषणमाह । एकवृत्तप्रयत्नानी-
कत्वभावरूपमभ्युपगमोऽपि न संभवति अस्ति-रनास्ति-रतत् प्रतिशेधात् । एतेनैकस्य निराकृतत्वात् । अथा-
न्यायमिच्छते तदपि न । अत्रान्यते येयमुक्तिः साऽपि न संभवति मिथ्यादृष्टा ।

सामान्यविरोधो परस्परान्येषामन्यामुपगतो निरस्य तो सापेक्षो सत्तार्वक्रियां कुर्वन् इत्यस्यापि
प्रतिपादनार्थमाह—

अष्टशती—अस्ति-रनास्ति-रैकत्वानेकवत् वृत्तयोत्तरप्रयत्नानीकत्वभावरूपमभ्युपगमोऽपि माभूत् निर-
तिशेधात् । न गच्छ सार्वभौमा विरुद्धमाप्यातोस्ति तदन्योन्यविधिप्रतिषेधकश्रृणान्दु संख्यामुत्पत्त । सांथा-
नभिन्नान्यतराभ्युपगमोऽपि यदेतदनभिज्ञाप्यं सत्यमिति तद्व्याहृत्येत् ॥ ३२ ॥

अनपेक्षे पृथक्त्वं यत्नस्तु द्व्यहेतुतः ।

तदेवैतत् पृथक्त्वं च स्वभेदेः साधनं यथा ॥ ३३ ॥

वृत्तिः—परस्परानपेक्षे पृथक्त्वेन सामान्यविरोधाराभ्युपगमोऽर्थक्रियासिद्धि न भवति द्व्यहेतोर्दोषात् ।
कथं ? यद्यदिशेषशून्यं तत्तत्तास्ति यथा सतीराणं सामान्यं च तथा परस्परकिञ्चित् । तस्मात्तास्ति विरोधः
सामान्यशून्यत्वात् । अत्रविरोधविशेषवत् । इत्यनेन हेतुद्वयेन सामान्यविरोधयोस्तत्पुन्यं साधनीयं । तदेव यत्न
एतत् सामान्य-विरोधेन पृथक्त्वं च द्वायामर्गं । कुतः ? अत्रिरोधात् । यथा साधनं हेतुद्वयं याक्यं वा स्वभेदेः
राधर्मैः पक्षधर्मान्यवस्थितिरैकादिभिर्भिन्नमेकं भवति ।

ननु तदेवैतत् पृथक्त्वं च कथं ? यावता विरुद्धमेतत्,—

अष्टशती—एकवृत्तप्रयत्नैकत्वानेकततः एतः प्रत्यक्षाद्विरोधात् इति शङ्कयति—पृथक्त्वेन तथाभूते
न श्ता—एकवृत्तप्रयत्नरहितत्वाद् व्योमकुमुदादिवत् । सापेक्षत्वे हि तदेवैतत् पृथक्त्वमित्यविरुद्धं सपक्ष-
विपक्षयोर्भावाभावाभ्यां साधनवत् । स्वभेदेर्वा सवेदनवत् । सार्वभौमपरिणामो घटादिवत् । तादृश हि साधनं
सार्धविषयाभावात्तदेतरेणापि पाठांतरमिदं बहुसंगृहीतं भवति ॥ ३३ ॥

सत्सामान्यात् सर्वत्र पृथक् द्रव्यादिभेदतः ।

भेदाभेदविषयासामसाधारणहेतुवत् ॥ ३४ ॥

वृत्तिः—सत्तोऽद्वितीयस्य सामान्यं यत्तत्तथा तस्माच्च सर्वस्थितयेव । द्रव्यादिभेदे-
द्रव्यपर्यायगुणादिभेदेरथवा द्रव्यभेदकालभेदभिन्नं पृथक्त्वादेव । भेदसाधनेन सत्त्वोर्विशेषायां क्रिय-
माणायामसाधारणहेतुः श्रावणश्रवणादिमत्त्वादिसिद्धत् । यद्यप्यत्रान्यथो नास्ति तथाप्यन्यथामुपगमि-
त्येन सिद्धमिति ॥ ३४ ॥

कोचोचिद्विद्यमानस्याविज्ञाऽविद्यमानस्यैव विज्ञा अन्यथा वैषाकरणानां विद्यमानस्यैव विज्ञा
नाविद्यमानस्य, अन्यथा विज्ञा नास्तीत्येतन्मननिराकरणायाह—

अष्टशती—सर्वार्थानां समानपरिणामोऽपि कर्मकत्वं भेदानां समानसाधारणपरिणामः । यथैकमेतस्य
रामावधिष्ठेदाभावात् । अन्यथैकं सद्व्यवसत्त्वात् ? तत्समंजसं सर्वमेकं सद्विशेषात् इति । तस्यैव सत्तो
द्रव्यादिभेदात् पृथक्त्वं । उदाहरणं पूर्ववत् ॥ ३५ ॥

विवक्षा चाविवक्षा च विशेष्येऽनंतधर्मिणि ।

सतो विशेषणस्यात्र नासतस्तैस्तदर्थिभिः ॥ ३५ ॥

वृत्तिः—सतो विद्यमानस्य विशेषणस्यास्तित्वादेर्विवक्षा चाविवक्षा च । नासतो नाविद्यमानस्य क्रियते । केस्तदर्थिर्भिविवक्षाप्रयोजनवद्भिः । अत्रैकस्मिन् । कुतः ? लोकप्रसिद्धमेतत् ।

कस्यचिद्भेदः संश्रुतिकल्पितोऽन्यस्याभेदः संश्रुतिकल्पित इत्येतां दुरागमवासनाजनितां विप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

अष्टादशी—विधिप्रतिषेधघर्माणां सतामेव विग्रहेतराभ्यां योगस्तदर्थिभिः क्रियेत अन्यथा अर्थनिष्पत्तेरभावात् उपचारमात्रं तु स्यात् । नचाऽग्निर्माणवक इत्युपचारात्पाकादातुपयुज्यते । तदेकैकशः परस्परव्यावृत्तयोऽपि परिणामविशेषाः ॥ ३५ ॥

प्रमाणगोचरी संतौ भेदाभेदौ न संश्रुती ।

तावेकत्राविरुद्धी ते गुणमूल्यविवक्षया ॥ ३६ ॥

वृत्तिः—भेदाभेदौ प्रमाणगोचरी-प्रमाणविषयौ संतौ-भवंतौ संश्रुतिरूपावपरमार्थौ न प्रमाणविषयत्वात् । अतस्तत्वागम तावेकत्रैकस्मिन् धर्मिणि न विरुद्धौ । गुणविवक्षया अप्रधानविवक्षया । मूल्याविवक्षया प्रधानविवक्षया । इत्यते च लोके प्रधानाप्रधानविवक्षा यथाऽनुदरा कन्येत्यादि ॥ ३६ ॥

नित्यत्वैकांतं निराकर्तुकाम आह—

अष्टशती—प्रमाणमविसंवादिज्ञानमनधिगतार्थाधिगमलक्षणत्वात् । तदेवं सति 'भेदमभेदं वा नान्योऽन्यरहितं विषयीकरोति । न हि बहिरंतर्वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं वा तथैवोपलभामहे यथैकांतवादिभि-रान्नायते । सूक्ष्मस्थूलकाराणां स्थूलसूक्ष्मस्वभावव्यतिरेकेण प्रत्यक्षादावप्रतिभासनात् तत्र स्वभावांतरस्य प्राधान्यविवक्षायां-आकारांतरस्य गुणभावः स्यात् । घटोऽयं परिमाणवो रूपादयो वेति ॥ ३६ ॥

इति आप्तमीमांसाभाष्ये द्वितीयः परिच्छेदः ।

नित्यत्वैकांतपक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते ।

प्रागेव कारकाभावः क्व प्रमाणं क्व तत्फलम् ॥ ३७ ॥

वृत्तिः—उक्तपक्षदोषभयानित्यत्वैकांतपक्ष आश्रीयते तत्रापि सतो भावस्यांतरावातिविक्रिया सा नोपपद्यते न घटत इत्यर्थः । अत एव कारणात् कारकाणि कर्त्तृदिनि तेषामभावः शून्यता । प्रागेव पूर्वमेव । तस्मिन्भावे कारकविशेषप्रमाणवस्तुयायात्म्यप्रतिपादकं क तस्मिन् किंतु न कचिदपि । तदभावे क प्रमाणफलमुपक्षानोपानादिकम् ? ॥ ३७ ॥

* माभूद्विक्रिया व्यंग्यव्यञ्जकभावो भविष्यत्यत आह—

अष्टशती—सदसंदैकत्वपृथक्त्वेकांतप्रतिषेधानंतरं नित्यत्वैकांतप्रतिषेधः । पूर्वापरस्वभावपरिहारावास्तिलक्षणासर्वक्रिया कौटस्थ्येऽपि भ्रवाणः कथमनुमत्तः ? कारकज्ञापकहेतुव्यापारासंभवात् । परिणामविवर्तधर्मावस्याधिकाराणां स्वभावपर्यायत्वात् । तदेतद्विनाशोत्पत्तिनिवारणमबुद्धिपूर्वकं प्रत्यक्षादिविरोधात् क्षणिकैकांतवत् ॥ ३७ ॥

प्रमाणकारकैर्व्यक्तं व्यक्तं चेदिन्द्रियार्थवत् ।

ते च नित्ये विकार्यं किं साधोस्ते शासनाद्वहिः ॥ ३८ ॥

वृत्तिः—प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि । कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिरूपानि कारकाणि तैर्व्यक्तं प्रकाशितं व्यंजितं कृतं । व्यक्तं महदादि । यथेन्द्रियेष्वधुरादिभिरर्थो विषयः । चैवयैवं । ते च व्यंग्यव्यञ्जके नित्ये अविच्छिन्नैकरूपे । किं विकार्यं यावता हि न किंचिदपि । तत्र साधोर्मुनेः शासनात् प्रवचनात् । बहिरन्तेष्वप्येव हि विकारो यो वस्तुन्यन्यथाभावो व्यक्तित्पन्यथाभावः 'अव्यक्ताद्व्यक्तमन्यत् । तत्र शासने पुनः सर्वं सुवटम् ।

पुनरपि फलार्थयितुमाह—

अष्टशती-अथ मतं—प्रमाणकारकाणि व्यवस्थितमेव भावं व्यञ्जयंति । चक्षुरादिवारणार्थं ततो न किंचिद्विप्रतिषिद्धं । विषयविशेषविज्ञानादेः शास्त्रतत्त्वान्न किंचिद् व्यक्तार्थं पश्यामः । कर्मचिदपूर्वोत्पत्तौ तदेकांत-विरोधात् तदभावविकार्यानुपपत्तेः । न च किंचिद्विरुद्धं कार्यकारणमात्राभ्युपगमात् इत्यनालोचितसिद्धातः ॥

यदि सत्सर्वथा कार्यं पुंवन्नोत्पत्तुमर्हति ।

परिणामप्रकृतसिद्धिर्नित्यत्वेकांतवादिनी ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—असत्किंचिदपि नोपपद्यते सर्वं सर्वत्र सर्वस्मादत आह । यदि सर्वथा विश्वप्रकारैर्यथा शक्यात्मना एव व्यक्तात्मनापि कार्यं घटादिकं सत् विद्यमानं पुमानिव पुंवत् सांख्यपरिकल्पितपुरुषवत् । नोत्पत्तुं नो प्रादुर्भूयितुमर्हति योग्यं भवति । यद्यत्सर्वथा सत् न तदुत्पद्यते यथा सांख्यपुरुषः सच्च सर्वथा कार्यं तस्मान्नोत्पद्यते । अथ व्यवस्था तस्य द्रव्यस्य धर्मांतरव्यापेर्धर्मांतरतोपजनिताः परिणाम इष्यते । अत आह परिणामस्य प्रकृत्यतिः कल्पना समर्थेन च सर्वस्य नित्यत्वमिति योऽयमेकांतस्तस्य बाधिनी निराकरण-शीला विरोधिनी इत्यर्थः ।

अतो बन्धमोक्षादिकमत्र न संभवति नित्यत्वात्प्रकृतिपुरुषयोस्तत्र मते पुनः संभवतीत्याह—

अष्टशती-न तावत्सतः कार्यस्य चैतन्यवत् । नाप्यसतः सिद्धांतविरोधात् भगवत्कुसुमवत् । नापरमे-कांतप्रकारांतरमस्ति । विवर्ततेः पूर्वोत्तरस्वभावप्रवृत्तिसोत्पत्तिश्रृणत्वात् । तदेतत्तैलोक्यं व्यक्तेरपेति नित्य-स्वप्रतिषेधात्-अपेक्षमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् इत्यनेकांतोक्तिरंधर्षविलप्रवेशान्वायमनुसरति ॥ ३९ ॥

पुण्यपापक्रिया न स्यात् प्रेत्यभावः फलं कुतः ।

बंधमोक्षौ च तेषां न येषां त्वं नास्ति नापकः ॥ ४० ॥

वृत्तिः—मैत्रीप्रमोदकरुणादिक्रियाऽभावे कुतः पुण्यहतत्वात् पुण्यं । हिंसादिरशुभपरिणामः पापहेतुत्वात्पापं । तयोः क्रिया क्षयोपार्जनं न स्यान्न भवेत् अत एव क्रियाऽभावे कुतः प्रेत्यभावः ! जन्मांतर-फलं च सुखदुःखादिरूपं कुतः ! बंधः कर्मणाऽस्वतंत्राकरणं मोक्षः स्वामोपलब्धिः एतौ च द्वौ तेषां न येषां त्वं नास्ति—न भवसि नापकः प्रभुः ? किमुक्तं भवति एतत्सर्वं त्यच्छासन एव नाम्येषां नित्यत्ववादिनां कुतः ! विक्रियाऽभावात् ॥

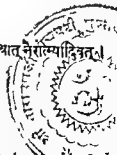
न केवलं नित्यैकांत एतेषामभावः किंतु—

अष्टशती-नैतत्प्रेक्षापूर्वकारिभिराश्रयणीयं पुण्यपापप्रेत्यभावबंधमोक्षविकाररहिततयात् नैरात्म्यादिवत् । न चैतत्त्वचिदेकांते संभवति ॥ ४० ॥

क्षणिकैकांतपक्षेऽपि मेत्यभावाद्यसंभवः ।

प्रत्यभिज्ञाद्यभावाच्च कार्यारंभः कुतः फलं ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—क्षणिको निरन्तरविनाशः स एवैकांतपक्षस्तस्मिन् अपि प्रेत्यभावादीनां जन्मांतरादीनामसंभवोऽभावः । प्रत्यभिज्ञा स एवायमिति ज्ञानं सा आदिवैयं ते प्रत्यभिज्ञादयस्तेषामभावस्तत्त्वज्ञानं कार्यारंभ ओ-

दनवत्रादेरारम्भादिप्रक्रिया । अतः कुतः फलं समर्पणादिकं परिहारोऽनिष्टस्य । अस्मादेतत्कार्यं भविष्यति नान्यस्मादेतदपि न संभवत्येव । आदिशब्देनैव पर्यालोचनाप्यवसायादीनां ग्रहण । यदि कश्चित् स्थिरः कर्ता स्यादुपादानादीन्यपि यदि स्थिराणि सन्त्यस्य कार्यस्य, एतद्योगे एव तन्निराकरणमपि । कथंचिदपि कार्य-रूपेण परिणमति तदा सर्वं सुघट नान्यथा ॥ ४१ ॥

तत्र कारणे कार्यं मनागपि नास्तीति चेदत आह—

अष्टशती-क्षणक्षयेकांतदर्शनं-अहितं, असंभवत्प्रत्यभावादित्वात् उच्छेदेकांतवत् । धौर्व्येकांताम्युपगम-वद्वा । भिन्नकालक्षणानामसंभवद्वासनत्वात् अकार्यकारणवत् । न विनष्टं कारणमसत्त्वाच्चिरतरातीतवत् । समनंतरत्वेऽप्यभावाविशेषात् । न च पूर्वस्योत्तरं कार्यं तदसंख्यं हि भावात् वक्ष्यंतरवत् अतीकांततमवद्वा नहि समर्थेऽस्मिन् सति स्वयमनुपिस्तोः प्रश्नादुभयवत्तत्कार्यत्वं ; समनंतरत्वं वा नित्यवत् । कारणाभावा-विशेषेऽपि कार्योपत्तिसमयनियमानुक्तौ कस्यचित् कौटस्थेऽपि तत्कारणसामर्थ्यसद्भावाभेदेपि कार्यजन्मनः कालनियमः किं न स्यात् ? विशेषाभावात् । तथा चास्मिन्मूलत्वं स्यात् । उभयत्राविशेषेण कथंचिदनुपयोगेऽपि क्वचिद् व्यपदेशकत्वनियमानुमत्यापि किं न भवेत्क्षणस्थितिः- । एकोऽपि भावोऽनेकस्वभावाः चित्रकार्यत्वात् नानार्थवत् । न हि कारणशक्तिभेदमंतरेण कार्यनानात्वं युक्तं रूपादिज्ञानवत् । अन्यथा रूपादेर्नानात्वं न सि-द्धयेत् चक्षुरादिसामिप्रीभेदात् तज्ज्ञाननिर्भासभेदोऽवकल्येत । युगपदेकार्योपनिबद्धटीनामपि भरितव्यमेव प्रतिभामभेदेन कारणसामिप्रीभेदात् । अन्यथा दर्शनभेदोऽपि माभूत् । प्रत्यासन्नेतरयोरेकशब्देतरनिर्भासो-पलब्धेः । सेयमुपपत्तः पाशारज्जुः । सकृत्कारणस्वभावभेदमंतरेण यदि कार्यनानात्वं क्रमशोऽपि कस्यचिद-पेक्षितसहकारिणः कार्यसंततिः किं न स्यात् । सहकारिणस्तद्देतुस्वभावरमभेदयतोऽपि कार्यभेदहेतवः स्युः क्षणक्षयवत् । न हि कादाचित्कानि तत्कर्तुं समर्थानीति स्थितोऽर्थस्तत्कारणस्वभावं जहाति तदमुद्विपूर्वक-त्वाभावात् । क्षणिकसामिप्रीसन्निपतितैकारणान्तरवत् । कल्पयित्वापि स्थेतेप्रकृतिं भावानां स्यप्रकृतिर-वश्यं-अन्येषाः । तत्स्वभाववशात्तत्कारणप्रकृतिव्यवस्थापनात् । तदयमकारणोऽपि स्वभावनियतोऽर्थः स्यात् । यद्यद्वाच्यं प्रत्यनपेक्षं तत्तद्भावनियतं तथा विनाशं प्रत्यनपेक्षं विनश्वरं तथैव स्थितिं प्रत्यनपेक्षं स्यात्तु तद्वैतैरकिंचित्कारित्यात् तद् व्यतिरिक्तान्यतिरिक्ताकारणात् इत्यादि सर्वं समानं । आदौ स्थितिदर्शनात् त्रिगुणशीघ्रादेरेतेऽपि स्थितेरनुमानं युक्तं । अन्यथापि क्षयदर्शनात् आदौ तत्प्रतिपक्षिरसमंजसेव तादृशः कारणादर्शनेऽपि कथंचिदुपादानानुमानवत् तत्कार्यसंतानस्थितिरदृष्टाप्यनुमीयेत । तस्मात्कथंचन स्थितिमतः प्रतिक्षणं विवर्तोऽपि नान्यथा प्रभागादेरयोगात् । कुतः प्रत्यभावादिः ? सत्यपि हेतुरुत्तमं कारणकार्योत्तर-वत् संततिर्न स्यात् । अतादात्म्याविशेषात् तत्स्वभावविशेषानुक्तौ तादात्म्येऽपि कोऽपरितोषः ! विरोधस्य सर्वथाप्यपरिहार्यत्वात् । तासंतानपेक्षया त्रेणभावादिः मामंस्त ज्ञानेक्षयोः प्रतिक्षणं विलक्षणत्वात् । न वै प्रत्यभिज्ञाभिः पुरातनतरदुर्घातरवष । तत्र कर्मरुद्धसंबन्धेऽपि नानासंतानवदनेयमात् न युक्तिमवतरति । तांशूक्तं धर्माद्युक्तं निद्विद्विनाददर्शनीयः सर्वार्थाधिकारविशेषात् नित्यत्वेकांतवत् । सत्येव कारणे यदि कार्यं त्रेतेऽस्मिन् कालेऽपि स्यात् । ततः संतानाभावात् पश्चात्तरासंभवाद्येति स्थितमेतत् ॥ ४१ ॥

यद्यस्तत्सर्वथा कार्यं तन्माननि स्वपुष्पवत् ।

मोषादाननियमोभून्माऽऽभासः कार्यजन्मनि ॥ ४२ ॥

मृत्तिः-मर्षणं शक्तिव्यक्तितत्त्वेण यदसदसिधमानं तत्कार्यं माननि माभूत् । रागुपा गगनकुमुदं तदपि मृत्पुष्पात् । उपादानं मृत्पुष्पादिकं तस्य नियमोऽस्मादेतत् कार्यं भवतीति निश्चयः सोऽपि माभूत् । आभासाऽस्मादेतद्विरुद्धव्यवसि माभूत् । कार्यजन्मनि कार्योपत्तौ ॥ ४२ ॥

पुनरपि दोगमुद्राविविधमाह—

अपि तु तेष्वनन्यव्यवहारदेकत्वमुपचरितमिति । व्यलीकन्यवहारेऽपि विशेषानुपपत्तेः संबन्धनियमाभावस्तद-
वस्थः । उपचारस्तु नर्ते मुख्यत्वात् यथाग्निर्माणरक इति स्वकृति हि तत्रानन्यप्रत्ययः परीक्षाऽक्षमत्वात् । अत
एवामुक्त्यर्थः प्रस्तुतासाधनं ॥ ४४ ॥

चतुष्कोटिर्विकल्पस्य सर्वातेषूक्तचयोगतः ।

तत्त्वान्यत्वमवार्च्यं च तयोः संतानतद्वयोः ॥ ४५ ॥

वृत्तिः-यथा सर्वधर्मेषु चतस्रः कोटयोः सत्त्वैकत्वादपि विभागा यस्यासौ चतुष्कोटिर्विकल्पस्तस्य
सदसदुभयादिभेदमित्यस्य विकल्पस्य । उत्तिर्वचनं तस्या अगोमोऽसंभवः ततः । तयोः संतानतद्वतोश्चतुष्को-
टिर्विकल्पस्य वचनस्यायोगात्तत्त्वान्यत्वमेकत्वानेकत्वमवार्च्यं ॥ ४५ ॥

चेदत आह-

अष्टशती-सत्त्वैकत्वादिषु सर्वधर्मेषु सदसदुभयानुभयचतुष्कोटेरभिधानुमयक्यत्वात् संतानतद्वतोऽपि
भेदाभेदोभयानुमयचतुष्कोटेरनभिधायत्वं । सत्त्वे तदुत्पत्तिरिदोधात्-असत्त्वे पुनरुच्छेदपक्षोपक्षितदोधात् ।
उभयत्रोभयदोषप्रसंगात् । अनुभवपक्षेऽपि विकल्पानुपपत्तिरित्यादि योग्यं ॥ ४५ ॥

अवक्तव्यचतुष्कोटिर्विकल्पोऽपि न कथ्यतां ।

असर्वात्मवस्तु स्यादविशेष्यविशेषणं ॥ ४६ ॥

वृत्तिः-तर्ह्यवक्तव्यचतुष्कोटिर्विकल्पोऽपि यः सोऽपि न कथ्यतां नोच्यतां भाषाणीदित्यर्थः । अन्यथा
भेदाभेदोभयानुमयस्वरूपेणाभिधायत्वे कथंचिदनभिधायत्वं स्यात् । अन्यैवैव सति असर्वातं सर्वविकल्पाती-
तमवस्तु स्यात् । अविशेष्यविशेषण स्यात् । विशेष्यत इति विशेषः विशेष्यतेऽनेनेति विशेषेण
संपोरमावात् ॥ ४६ ॥

अन्यथ प्रतिषेधोऽपि न घटते, तात्कथमत आह-

अष्टशती-न हि सर्वथानभिधायत्वेऽनभिधाय्यचतुष्कोटेरभिधेयत्वं युक्तं कथंचिदनभिधायत्वं प्रसंगात् ।
अपि वैव सति सर्वविकल्पातीतमवस्त्येव स्वादन्यत्र वाचोयुक्तेः ॥ ४६ ॥

द्रव्यार्थतरावेन निषेधः संज्ञिनः सतः ।

असंज्ञदो न भावस्तु स्थानं विधिनिषेधयोः ॥ ४७ ॥

वृत्तिः-द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यक्षेत्रकालभावास्तेभ्योऽन्यानि द्रव्यार्थतराणि तेषामभावस्तेन परद्रव्य-
परक्षेत्रपरकालपरभावस्वरूपेण यः प्रतिषेधः सतो विद्यमानस्य । संज्ञिनो नामवतो भवति । यः पुनरसंज्ञदो
ऽमानविशेषः परपरिकल्पितो नासौ भावः स्वलक्षणं । विधिनिषेधयोरस्तित्वनस्तित्वयोः । स्थानमापद ।
कृतः । सर्वथा तस्य तुच्छत्वात् । तस्माद्भाव एव विधिनिषेधयोरवस्थानं तस्यैव स्वरूपेणास्तित्वनास्तित्वं ॥
यतः-

अष्टशती-द्रव्यक्षेत्रकालभावांतरप्रतिषेधः संज्ञिनः सतः कियते न पुनरसतस्तद्विधिप्रतिषेधाविषय-
त्वात् । नचेतद्विरुद्धं ! स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् । अभावोऽनभिधाय इत्यपि भाषाविधानादिकृतदृष्टावेव
दोषपदम् । भाषाभिधानमपि कथंचिदभावाभिधानात् ॥ ४७ ॥

अवस्त्वनाविधायं स्यात् सर्वातेः परिवर्जितं ।

वस्तुत्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥ ४८ ॥

वृत्तिः-सर्वातेः सर्वधर्मैः । परिवर्जितं विरहित । सर्वथा यत्तदनभिधाय्यमवस्तु स्यात् न
किंचिदपि भवेत् परपरिकल्पितं । कथं तर्ह्यवस्तुत्वमत आह-वस्तुत्वेवावस्तुतां याति-अर्थक्रियायाः सर्व एव

पदार्थो भवति । कुतः ? प्रक्रियायाः स्वरूपादिचतुष्टयलक्षणायाः विपर्ययात्पररूपादिचतुष्टयात् । तस्माद्यदवस्तु तदनभिलाष्यं यथा न किञ्चित् । यत्पुनरभिलाष्यं तद्वस्तु यथा खपुष्पं । तस्मादेतदेवैकस्योपलब्धिर्नान्यस्यानुपलब्धिरिति ॥

पुनरप्यवक्तव्यवादिनमुपालभते—

अष्टशती—मावच्यतिरेकवाचिभिरपि वाक्यतामार्पणैर्भावाभिधानात्, नात्र किञ्चिद्विरुद्धं । अतः सूक्तं यदवस्तु तदनभिलाष्यं यथा न किञ्चित् । यत्पुनरभिलाष्यं तद्वस्तु यथा खपुष्पं । अन्यस्यैवैकस्य-मितरस्यैकस्य, स्वभावपरभावाम्नां भावाभावव्यवस्थितिर्भावस्य ॥ ४८ ॥

सर्वाताश्चेदवक्तव्यास्तेषां किं वचनं पुनः ।

• संवृत्तिश्चेन्मृपैवैषा परमार्थविपर्ययात् ॥ ४९ ॥

वृत्तिः—यदि सर्वाताः सर्वधर्मा अवक्तव्या अवाच्यास्तेषां मतानां यदेतद्वचनमुक्तिः “सर्वेषां प्रतिक्षणं निरन्वयविनाशिनो निरंशाः सजातीयविजातीयव्यावृत्ता इत्यादिकं” पुनः पुनरावर्तमानं किमर्थं स्यात् । अथ मतं परमार्थं न तद्वैवेकिं तु संवृत्तिः । यथैवं मृपैवैषा व्यतीकैव सा । कुतः ? परमार्थस्य तत्स्वरूपस्य विपर्ययोऽभावः यतः । संवृत्तिर्नामोपचारः, न च सा परमार्थमन्तरेण भवति ॥ ४९ ॥

अष्टशती—पुनरपि—अवक्तव्यवादिनं पर्यनुयुग्महे—सर्वधर्मा यदि बाग्योच्छ्रतामतीताः, कथमिमेऽभि-
ष्टाप्येते इति । संवृत्त्या इति चेत् ? न विकल्पानुपपत्तेः । स्वरूपेण चेत् ? कथमनभिलाष्याः । परस्परैषां
चेत्तेषां स्वरूपं स्यात् केवलं वाचः स्तुलनं गम्यते । उभयपक्षेऽप्युभयदोषप्रसंगः । तत्त्वेन चेत् ? कथम-
वाच्याः । मृपालेन चेत् ? कथमुक्ताः तदलमप्रतिष्ठितमिष्याविकल्पोऽयः ॥ ४९ ॥

अशक्यत्वादवाच्यं किमभावात्किमवोधतः ।

आद्यंतोक्तिद्वयं न स्यात् किं व्याजेनोक्त्यं स्फुटं ॥ ५० ॥

वृत्तिः—इदं तावदवक्तव्यवादी प्रष्टव्यः । किमशक्यत्वादसामर्थ्यादवाच्यं ? आहोसिदभावात् ? किम-
ज्ञानात् ? विकल्पवचं ? न तावदशक्यत्वाद्दशनागसहस्रवल्बत्वाद् बुद्धस्य । नाप्यज्ञानात्सर्वज्ञत्वेन परिक-
ल्पितं यतः । यस्मादाहुक्तिरादिविकल्पोऽतोक्तिस्तृतीयविकल्प एतद्वयं न भवेत् । तस्मात्किं व्याजेन छद्मना ?
उक्त्यं भण्यतामभावादेवावाच्यं स्फुटमिति । न चैतदभावमात्रं प्रमाणसिद्धं प्रमाणस्याप्यभावात् ॥ ५० ॥

क्षणिकैकांतवादिकल्पिता हिंसा पंचभिः कारणैः प्राणप्राणिजनव्याघातचित्ततद्गतचेष्टाप्राणवियोगैर्न,
बंधमोक्षादिषु न घटत इत्याह—

अष्टशती—अर्थस्यानभिलाष्यत्वं—अभावात्, वक्तुरशक्तेः ?—अनवबोधोद्वादा प्रकारांतराभावाद्वा ! बुद्धिकरण-
पाटवापेक्षत्वात् ! न च सर्वत्र तदभावो युक्तः ततो नैराहस्यान् विशिष्यते मध्यमपक्षावलंबनात् । अशक्यसमय-
त्वात् अनभिलाष्यमर्थरूपमिति चेन्न कथंचिच्छब्दस्य संकेतत्वात्, दृश्यविकल्पस्वभावत्वात्, परमार्थस्य प्रतिमास-
भेदेऽपि इत्युक्तं । विषयविमयिणोर्भिन्नकालत्वं त्रयक्षेऽपि समानं । अविपरीतविवर्तितविरत्यत्रापि । दर्शन-
विकल्पयोः परमार्थैकतानत्वाभावे न किञ्चित्सिद्धं दृष्टस्यानिर्णयात् अदृष्टरूपत्वात् । अदृष्टनिर्णयस्य अपांश-
दिविकल्पाविशेषात् ॥ ५० ॥

हिनस्त्यनभिसंधात् न हिनस्त्यभिसंधिमत् ।

वदधते तद्व्यापेतं चिच्चं वदं न मुच्यते ॥ ५१ ॥

वृत्तिः—क्षणिकैकांतवादेऽभिसंधिमत् मारणामिप्रायवत् । चित्तं तत्परिकल्पितरूपज्ञानं यत्तद्वदधते तद्व्याप-
णिनं न हिनस्ति न मारयति । यच्च हिनस्ति तदभिसंधात् अनभिप्रायवत् । न्ययते च कर्मणा तद्व्यापेतं ॥ ५१ ॥

तद्वचनयिरोधं दर्शयति—

अष्टशती—संतानदेरयोगात्, इति कर्तव्यतासु चिकीर्षोर्विनाशात् कर्तुरचिकीर्षत्वात् तदुभयविनि-
मुक्तस्य बंधात् तदविनिर्मुक्तेश्च, यमनियमादेरभिधेयत्वं कुर्वतो वा यत्किंचनकारित्वं ॥ ५१ ॥

अहेतुकत्वान्नाशस्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः ।

चित्तसंततिनाशश्च मोक्षो नाष्टांगहेतुकः ॥ ५२ ॥

वृत्तिः—यो हिंसाया हेतुनिर्मितं नासौ हिंसकः प्राणवियोजकः कुतोऽहेतुकत्वान्नाशस्य । यदेतत्प्राणिनो
मरणनिमित्तं यच्च मोक्षस्तैरन्युपगतः चित्तानां रूपविज्ञानक्षणानां संततिनैरंतर्यं तस्य नाशः क्षयः प्रदीप-
निर्वाणरूपो वा । अष्ट अंगान्यवयवा यस्य स हेतुर्यस्यासौ अष्टांगहेतुकः । कानि तान्यष्टांगानि सम्यक्त्व-
संज्ञा-संज्ञि-वाक्कायकर्म-अंतर्व्यायाम-स्युति-समाधि-क्षणानि । सोऽपि न स्यात् । कुतः स्वत एव-हेतुमंत-
रेणान्युपगतत्वात् ॥ ५२ ॥

अथ मतं स्वभावविनाशार्थं न निमित्तमस्माभिरिष्यते, किं तु विभागार्थमित्यत आह—

अष्टशती-अहेतुं विनाशमन्युपगम्य कस्य चिद् यदि हिंसकत्वं ब्रूयात् कथमविह्वलः ? तथा निर्वाणं
संतानसमूलप्रहरणलक्षणं सम्यक्त्वसंज्ञासंज्ञिवाक्कायकर्मोतर्क्यायामजीवसृत्तिसमाधि-क्षणानां अष्टांगहेतुकं ? तदन्यो
ऽन्यं विप्रतिपेधात् ॥ ५३ ॥

विरूपकार्यारम्भाय यदि हेतुसमागमः ।

आश्रयिभ्यामनन्योऽसांविशेषादयुक्तवत् ॥ ५३ ॥

वृत्ति—विरूपकार्यं विभागस्तन्तानः कपालादिस्तस्यारम्भस्तस्यै विरूपकार्यारम्भाय । यदि हेतोः
समागमः कारणापेक्षणं । तर्ह्यसौ विरूपकार्यारम्भ आश्रयिन्यामुत्पादविनाशान्यामनन्योऽभिन्नः । कुतः ? अविशे-
षादभेदात् । अविशेषेणाभेदो नोपलब्धिराश्रयिभ्यो यतः । अयुक्तवत् यथा ग्राह्यग्राहकाकारा सहायुतसिद्धिः ॥

चित्तविशेषरूपरसादिबद्धान् प्राणुत्पादादीनन्युपगम्य क्षणिकवादे दूषणमभाषि । साम्प्रतं तु तेषा-
मुत्पादादीनामसमवयवेषु दर्शयन्नाह—

अष्टसूती-वित्तभागसंतानोत्पादनाय हेतुसन्निधिर्न प्रध्वंसाय पूर्वस्य स्वरसनिवृत्तेः इति चेत् ? न पुनरु-
त्तरोत्पादः स्वरसतः किं न स्यात् विनाशहेतुवत् । स्वरसोत्पन्नमपि तदनंतरभावितात् तेन व्यपदिश्यते ?
इति चेत् इतरत्र समानं । परमार्थस्तदहेतुकत्वं, प्रतिपन्नमिप्रायाविशेषेऽपि स्वतः प्रहाणवादी न शक्नोत्या-
त्मानं न्यायमार्गमनुकारयितुं सर्वदा विरूपकार्यत्वात् । समागमिसमागावच्छतिं प्रतिपन्नमिप्रायवशात्
समनुगच्छन् सहेतुकं विनाशं ततः किं नांजुजानीयात् । नच समनंतरक्षणयोर्नाशोत्पादी पृथग्भूतो मिथः
स्वाश्रयतो वा यौ समं सहेतुकेतरो स्तां । प्रत्यभिधानभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकाकारवत् स्वभावप्रतिबंधात् संज्ञाछंदमति-
स्मृत्यादिवत् सत्यपि भेदे समकालभाविनोः कथं सहकारी पुनरन्यतरस्यैव हेतुरहेतुर्वा कार्यरूपादेरिव कारणं ।
संस्मार्तकार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ न सहेतुकाहेतुकौ सहभावादसादिवत् । न तस्य किंचिद्वति । न भवत्येव
केवलीमिति चेत् भवत्येव केवलीमिति समानं । तस्मादयं विनाशहेतुर्भावमभावीकरोति न पुनरकिंचित्करः,
कार्योत्पत्तिहेतुर्वा, यद्यभावं न भावी कुर्यात् भाव करोतीति कृतस्य कारणायोगात्-अकिंचित्करः । तदतत्क-
रणादिविकल्पसंहतिरुभयत्र संदृशी ॥ ५३ ॥

स्कंधाः संततयथैव सवृत्तित्वादसंस्कृताः ।

स्थित्युत्पत्तिव्ययास्तेषां न स्युः स्वरविषाणवत् ॥ ५४ ॥

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।

व्येत्युदेति विशेषाच्चे सैकत्रोदयादे सत् ॥ ५७ ॥

वृत्तिः—रूपमनेकाते त्रयमेकस्मिन् संभवति इति चेदत आह । सामान्यात्मना द्रव्यरूपेण नोदेति नोत्पद्यते न व्येति न विनश्यति कुतोऽन्वयात् सर्वपर्यायेष्वनुगतैकाकारेण वर्तनात् । व्यक्तं स्फुटमेतत् । विशेषात्पर्यायरूपेणोत्पद्यते विनश्यति च । तवाहृतः । सह युगपदेकत्रैकस्मिन् वस्तुनि । उदयादि सत्-उत्पाद-विनाशस्थितयः सत्यो विरोधाभावात् ॥ ५७ ॥

कथं य एवोत्पादः स एव विनाशो यावेव विनाशोत्पादौ तावेव स्थितिः । इत्यत आह—

अष्टाशती-चलाचलमकं वस्तु कृतकाकृतकाल्मकत्वात् । न हि धेतनस्य अन्यस्य वा सर्वघोत्पत्तिः सदादिसामान्यत्वभावेन सत एवातिशयांतरोपलंभात् घटवत् । कथंचिदुत्पादविगमाल्मकत्वादिति योग्यं ॥ ५७ ॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमाल्लक्षणत्वात्पृथक् ।

न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः स्वपुण्यवत् ॥ ५८ ॥

वृत्तिः—योऽयं कार्यस्योत्पादः स एव हेतोरुत्पादानकारणस्य क्षयो विनाशो नियमानिश्चयात् । लक्षणात्पुनः पृथक्-भिन्नौ स्वरूपेभेदात् । जात्यदेरवस्थानात् सत्त्वप्रमेयत्वादिना न तौ भिन्नौ । कुतः । तेन रूपेणैकत्वात् । अनपेक्षाः परस्परापेक्षामंतरेण ते स्थित्युत्पत्तिविनाशाः स्वपुण्यसमानाः । तस्मादेते कथंचित् परस्परमभिन्नाः कथंचिद्विभक्ताश्च भवति ॥ ५८ ॥

लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह—

अष्टाशती-कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ कथंचिद्विन्नौ भिन्नलक्षणसंबंधित्वात् सुखदुःखवत् । स्याद-भिन्नौ तदभेदस्थितजातिसंख्यायामकत्वात् पुरुषवत् । उत्पादविगमप्रोक्तलक्षणं स्याद्विन्न-अस्वलभाना-प्रतीतिरूपादिवत् । उत्पादः केवलो नास्ति स्थितिविगमरहितत्वात् वियत्कुसुमवत् । तथा स्थिति-विनाशौ प्रतिपत्तव्यौ ॥ ५८ ॥

घटमीलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयं ।

शोकप्रमोहमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ ५९ ॥

वृत्तिः—अयं जनहितपार्थी यो घटार्थी तस्मिन् मने शोकं याति । यश्च मौल्यार्थी स तस्मिन्नुत्पन्ने हर्षं याति । यश्च सुवर्णार्थी च माप्यस्थं याति सुवर्णसद्भावात् । नचेतदहेतुकं किंतु सहेतुकमेव । तदेव सुवर्णद्रव्यं घटस्वरूपेण विनश्यति, तदेव भैलिस्वरूपेणोत्पद्यते, सुवर्णस्वरूपेणानुगतैकाकारस्वरूपेण तिष्ठति । एवं सर्वं वस्तु ॥ ५९ ॥

अष्टाशती-प्रतीतिभेदमित्थं समर्थयते-घटं भंक्त्वा मौलिनिर्वतने घटमीलिसुवर्णार्थी तन्नाशोत्पादस्थितिषु विषादहर्षौदासीन्यस्थितिमय जनः प्रतिपद्यत इति । निर्हेतुकत्वे तदनुपपत्तेः ॥ ५९ ॥

पुनरपि लोकोत्तरदृष्टान्तेन पोषयति—

पयोवृत्तो न दध्यत्ति न पयोऽस्ति दधिघृतः ।

अगारसवृत्तो नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकं ॥ ६० ॥

वृत्तिः—यस्य पयो-दुग्धमेवाहं मुञ्च इति व्रतं नियमः, नासौ दध्यत्ति-दधि भुंक्ते । यस्य च दध्यहं मुञ्च इति व्रतं नासौ पयोऽस्ति-दुग्धं भुंक्ते । यस्य अगारसमहं मुञ्च इति व्रतं नासालुभयमस्ति । कुतः नोभेति तत्त्वं त्रयात्मकं । दुग्धव्रतस्य दधिरूपेणान्वायात् । दधिव्रतस्य पयोरूपेणान्वायात् । अगारसव्रतस्य

दधिदुग्धरूपेणाभावात् । तस्मात्तत्त्वं वस्तु प्रयात्मकं स्थित्युत्पत्तिन्ययात्मकं सुघटमेतदनेकांते जैनमते इति स्थितम् ॥ ६० ॥

अष्टशती—लोकोत्तरदृष्टेतिनापि तत्र प्रतीतिनानात्वं विनाशोत्पादस्थितिसाधनं प्रत्याययति । दधिपयोगोरसत्रयानां क्षीरदधुमयवर्जनात् क्षीरात्मना नश्यद्व्यात्मनोत्पद्यमानं गोरसस्वभावेन तिष्ठतीति । तस्मात्तत्त्वं प्रयात्मकं ॥ ६० ॥

इति आप्तमीमांसाभाष्ये तृतीयः परिच्छेदः ।

वृत्ति—द्रव्यपर्यायरूपं तत्त्वं व्यवस्थाप्य नैयायिकवैशेषिकमतमाशङ्क्य दूषयितुकं नः प्राह—

कार्यकारणनानात्वं गुणगुण्यन्यताञ्चपि च ।

सामान्यतद्द्रव्यत्वं चैकत्वेन यदीष्यते ॥ ६१ ॥

वृत्तिः—कार्यं घटादिरूपं कारणं वृत्तिज्जादिकं तयोर्नानात्वं भेद इष्यते चेत् ? गुणो रूपादिगुणी द्रव्यं तयोरपि यद्यन्यतेष्यते सर्वथा भेद इष्यते ? सामान्यं बुद्धशमिधानप्रवृत्तिच्छक्षणं तद्वत्सामान्यवत्-न्यक्तयः, तयोश्च यद्यन्यतेष्यते सर्वथैकत्वेन ? ॥ ६१ ॥

तदानीं किं स्यादत आह—

अष्टशती—अवयवगुणसामान्यतद्गतो व्यतिरेकैकांतमाशंस्य प्रतिविधत्ते ॥ ६१ ॥

एकस्यानेकवृत्तिर्न भागाभावाद्ब्रह्मि वा ।

भागित्वाद्वाऽस्य नैकत्वं दोषा वृत्तेरनार्हते ॥ ६२ ॥

वृत्तिः—एकस्यावयव्यादेः कार्यस्य घटादेरनेकेषु स्वारंभकावयवेषु वृत्तिर्वर्तनं सा न स्यात् । कुतः ? भागाभावात् निरवयवत्वात् । अवयविनो अर्थे वर्तन्ते अवयवबहुत्व स्यादनिष्ट चेत्तत् । यथास्य भागाः परिकल्प्यते, एवं सति नैकत्वस्य भागित्वात् । तस्मादनार्हते मते वृत्तिकल्पस्य सर्वात्मनेकदेशान् दोष एव । अनार्हते पुनर्मते सर्वं युक्तमनेकांतात् ॥ ६२ ॥

पुनरपि भेदपक्षे दूषणमाह—

अष्टशती—एकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यधिकरणं । न तावदेकदेशेन निष्प्रदेशत्वात् । नापि सर्वात्मना अवयव्यादिवहुत्वप्रसंगात् । अद्यापि कथंचित्प्रदेशवत्त्वं तत्रापि वृत्तिकल्पोऽनवस्था च । तदेकत्वमेव न स्यात् । नाय प्रसंगो ऽनेकांते कथंचित्तादात्म्यात् वैयवेदकाकारज्ञानवत् ॥ ६२ ॥

देशकालविशेषेऽपि स्याद्वृत्तिर्युतसिद्धवत् ।

समानदेशता न स्यात् मूर्तकारणकार्ययोः ॥ ६३ ॥

वृत्तिः—देशः क्षेत्रं कालः समयादिकः तयोर्विशेषो भेदस्तीस्मिन्नपि तयोरवयवावयविनोर्यो वृत्तिर्वर्तनं स्यात् युतसिद्धानामिव पृथग्भिन्नानामिव युतसिद्धवत् घटपटादिवत् इत्यर्थः । अन्यच्च समानदेशता न स्यात् तयोरवयवावयविनोरेकास्मिन्नवस्थानं न स्यात् मूर्तिमत्त्वात् यथा खरकरभयोः ॥ ६३ ॥

पुनरपि भेदवादिनं प्रति दूषणमाह—

अष्टशती—तस्मादंगंयादेरत्यंतभेदादेशकालविशेषेणापि वृत्तिः प्रसज्येत । घटपटादिवत् रनेकांतिकत्वमित्ययुक्तं तद् व्यतिरेकैकांतान्मुपगमात् । अवयवावयविनोः समानदेशवृत्तिः न स्यात् खरकरभवत् ॥ ६३ ॥

आश्रयाश्रयिभावान्न स्वातंत्र्यं समवायिनां ।

इत्युक्तः स संबंधो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—स्वातंत्र्यं स्वप्रधानता तेषां नास्ति । कुतः ? आश्रयाः स्वारंभकावयवा आश्रयी अवयवी कार्या-
दिस्तपोर्भाषस्तस्मात् । यस्मात् आश्रयमंतरेण नाश्रयी वर्तते नाश्रयिणमंतरेणाश्रयः परस्परप्रतिबंधात् । तस्मान्न
कालादिभेदेन वृत्तिस्तेषां समवायिनां कार्यकारणानामिति चेदत्रोत्तरमाह । सोऽयुक्तः संबंधः समवायिभिः
सह न युक्तः, समवायसंबंधः परैरिष्टः कार्यकारणादिभिः सह स न घटते विचार्यमाणायोगात् । अनवस्था-
दिदोषादिति ॥ ६४ ॥

तदेव विघटयन्माह—

अष्टशती—कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबंधात् कुतः स्वातंत्र्यं यतो देशकालादिभेदेन वृत्तिः ? इति
चेत् समवायस्य समवायसंतरेण वृत्तौ अनवस्थाप्रसंगात् । स्वत एव वृत्तौ द्रव्यादेस्ताथापत्तेरसंबद्धः समवायः
कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तते यतः पृथक् सिद्धिर्न स्यात् ॥ ६४ ॥

सामान्यं समवायश्चाप्येकैकत्र समाप्तिः ।

अंतरेणाश्रयं न स्यान्नाश्रोत्पादिषु को विधिः ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नकारणं । समवाय इहेदं प्रत्ययलक्षणं । एकैकत्र एकस्मिन्नवयवे व्यक्ती
वा । समाप्तिः समासेर्ष्ववस्थितत्वादित्यर्थः । आश्रयमंतरेण यस्मात्तयोरवस्थानं नास्ति । एवं सति नाश्रो-
त्पादा विद्यन्ते येषां तेषु नाश्रोत्पादिषु खण्डमुण्डघटपटादिषु को विधिः कः क्रमः ? किंतु न कश्चिदीप स्यात् ॥
पुनरपि संबंधस्य दूषणमाह—

अष्टशती—प्रत्येकं परिसमाप्तेराश्रयाभावे सामान्यसमवाययोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्तु कथं
वृत्तिः—उत्पत्तिप्रदेशे प्राङ् नासीत् नान्यतो याति, स्वयमेव पश्चाद्भवति स्वाश्रयविनाशे च नश्यति
प्रत्येकं परिसमाप्तं चेति व्याहृतमेतत् ॥ ६५ ॥

सर्वथाऽनभिसंबंधः सामान्यसमवाययोः ।

ताभ्यामर्थो न संबद्धस्तानि त्रीणि खपुष्पयत् ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सामान्यसमवाययोः परस्परेण सर्वथा सर्वप्रकारेणानभिसंबंधोऽसंयोगोऽतस्तान्यां सामान्यसम-
वायान्यां अर्थो गुणगुण्यादिर्न संबद्धो न लज्जाऽतस्तानि त्रीण्यपि सामान्यसमवायार्थरूपाणि खपुष्पसमानानि ॥
सत्यमेवैतत् समवायादीनां दोषः । अस्माकं पुनः परमाणूनामेकांतनान्यत्वमिच्छतां न दोष
इत्यत्र दूषणमाह—

अष्टशती—सामान्यसमवाययोः परस्परतः स्वसंबंधासंभवात् तान्यामर्थो न बद्धः, तत्तस्त्रीण्यपि
नामानं विभूयुः कूर्मरोमादिषु ॥ ६६ ॥

अनन्यतैकांतेऽणूनां संघातेऽपि विभागवत् ।

असंहतत्वं स्याद्भूतचतुष्कं भ्रातिरेव सा ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—परमाणूनां द्वितीयविभागरहितानां संघातेऽपि प्रचयेऽपि असंहतत्वं पृथक्त्वं स्यात् विभागवत्,
यथा घटपटयोः । नान्यथाऽनन्यता सैवैकांतस्मिन् परमाणूनां । अन्यथा स्वरूपेण परिणामायोगात्, एकदेशेन
सर्वात्मना वा तथा वृत्तिविरोधात् । सहस्राणामात्रविटप्रसंगादणोः । तस्मात्प्रतिरेकत्वं प्रतिकलत्वं, अणूनां
ततो धारणाकर्णार्थादयो न स्युः । भूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णां भावश्चतुष्कं सा भ्रातिः स्यात्—भूतचतुष्टयं
भ्रातं स्यादित्यर्थः ॥

सन्ध्याभवेत्प्रमाणं भावात् [१] पुनरपि दूषणमाह—

अष्टशती—कार्यकारणान्तरभेदैकान्ते धारणाकर्षणादयः परमाणूनां संघातेऽपि माभूयन् विभागवत् । नाहितोऽपि विशेषः तेषां विभागकांतं निराकरोति । तत्र एवान्यत्रापि नेष्यते पृथिव्यादि भूतचतुष्टयस्थितिरेवं विभ्रममात्रं प्राप्नोति । इष्टत्वाददोष इति चेत् न प्रत्यक्षादिविरोधात् ॥ ६४ ॥

कार्यभ्रांतरेणुभ्रांतिः कार्यलिङ्गं हि कारणं ।

उभयाभावनस्तत्स्यं गुणजातीतरञ्च न ॥ ६८ ॥

वृत्तिः—अणूनां यदेतत्कार्यं स्थूलघटपटादिकं तस्य यदि भ्रांतिर्विभ्रमस्तदानां कार्यभ्रांतरणूनामपि भ्रांतिः । यतः कार्यलिङ्गं कारणं कार्यद्वारेण कारणस्यावगमो नान्यथा, अतोऽन्यतराभावे उभयोरप्यभावोऽपि नाभावनियमात् । उभयाभावाच्च तयोः स्थितं गुणो रूपाविः, जातिः सामान्यं इतरञ्च क्रिया एतत्समुदितं न स्यात् । न चैतदिष्टं सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥

अष्टशती—चक्षुरादिबुद्धौ स्थूलैकाकारः प्रतिभासमानः परमाणुभेदैकांतवादं प्रतिइति तद्विपरीतानुपपत्तिश्चैव तत्रैतत्स्यात् । भ्रातैकत्वादिप्रतिपत्तिरिति तत्र परमाणूनां चक्षुरादिबुद्धौ स्वकमन-
र्पयतां कार्यलिङ्गाभावात् । तत्त्वभावाभ्युपगमानुपपत्तेस्तद्द्वयाभावात् वृत्तयो जातिगुणक्रिया न स्युः, व्योम-
कुसुमसौरभवत् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाशुवः ।

द्वित्वसंख्याविरोधश्च संवृतिश्चेन्मृषैव सा ॥ ६९ ॥

वृत्तिः—कार्यकारणयोरैकत्वे द्वयोर्मध्येऽन्यतराभावस्तस्य चाभावे द्वितीयस्य चाभावः । कुतः ! अवि-
नाभावानियमात् । न होमन्तरेणापरं भवति । द्वित्वमिति च या संख्या तस्याश्च विरोधोऽघटना । अथ
मतं संख्या सर्वं युक्तं सा संवृतिर्मृषैव । व्यलीकैव ततो न किञ्चित् स्यात् बंध्यामुतपरिकल्पितरूप-
व्यावर्णनवत् ॥ ६९ ॥

उभयैकांतवादिनं प्रत्याह—

अष्टशती—आश्रयाश्रयिणोरैकत्वे तदन्यतराभावस्तत् शेषाभावस्तत्प्रभावाविनाभावित्वात् बंध्यामुत
रूपसंख्यानवत् । तथा च सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात् । तत्र सवृतिरूपना शून्यता नातिवर्तते पर-
मार्थविपर्ययाद् व्यलीकवचनार्थवत् ॥ ६९ ॥

विरोधात्तुभयैकात्म्यं स्याद्वादस्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकांतेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ७० ॥

वृत्तिः—अवपत्रावयोधव्यतिरेकाव्यतिरेकैकांतौ न यौगपद्येन संभविनौ विरोधात्-स्ववचनाविरोधात् ।
अनभिलाष्यैकांतोऽपि न संभवति । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित् तथाभावापलब्धेः ॥ ७० ॥

तथैव स्पष्टयति—

अष्टशती—अवयवतरादीनां व्यतिरेकाऽव्यतिरेकैकांतौ न वै यौगपद्येन संभविनौ विरोधात् ।
तथानभिलाष्यतैकांते स्ववचनाविरोधः तदभिलाष्यत्वात् । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित् तथा-
भावापलब्धेः ॥ ७० ॥

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥ ७१ ॥

आश्रयाश्रयिभावान्न स्वातंत्र्यं समवायिनां ।

इत्युक्तः स संबंधो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—स्वातंत्र्यं स्वप्रधानता तेषां नास्ति । कुतः ? आश्रयाः स्वरंभकावयवा आश्रयी अवयवी कार्यो-
दिस्तयोर्भावस्तस्मात् । यस्मात् आश्रयमंतरेण नाश्रयी वर्तते नाश्रयिणमंतरेणाश्रयः परस्परप्रतिबंधात् । तस्मान्न
कालादिभेदेन वृत्तिस्तेषां समवायिनां कार्यकारणानामिति चेदत्रोत्तरमाह । सोऽयुक्तः संबंधः समवायिभिः
सह न युक्तः, समवायसंबंधः परैरिष्टः कार्यकारणादिभिः सह स न घटते विचार्यमाणायोगात् । अनवस्था-
दिदोषादिति ॥ ६४ ॥

तदेव विघटयन्नाह—

अष्टशती—कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबंधात् कुतः स्वातंत्र्यं यतो देशकालादिभेदेन वृत्तिः ? इति
चेत् समवायस्य समवायान्तरेण वृत्तौ अनवस्थाप्रसंगात् । स्वत एव वृत्तौ द्रव्यादेस्ताथापत्तेरसंबद्धः समवायः
कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तत यतः पृथक् सिद्धिर्न स्यात् ॥ ६४ ॥

सामान्यं समवायश्चाप्येकैकत्र समासितः ।

अंतरेणाश्रयं न स्यान्नाश्रोत्पादिषु को विधिः ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नकारणं । समवाय इहेदं प्रत्ययलक्षणं । एकैकत्र एकस्मिन्नवयवे व्यक्ती
या । समासितः समासेर्न्यवस्थितत्वादित्यर्थः । आश्रयमंतरेण यस्मात्तयोरवस्थानं नास्ति । एवं सति नाश्रो-
त्पादा विद्यन्ते येषां तेषु नाश्रोत्पादिषु खण्डमुण्डघटपटादिषु को विधिः कः क्रमः ? किंतु न कश्चिदीप स्यात् ॥
पुनरपि संबंधस्य दूषणमाह—

अष्टशती—प्रत्येकं परिसमाप्तेराश्रयाभावे सामान्यसमवाययोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्सु कथं
वृत्तिः—उत्पत्तिप्रदेशे प्राह नासीत् नान्यतो याति, स्वयमेव पश्चाद्भवति स्वाश्रयविनाशे च नश्यति
प्रत्येकं परिसमाप्तं चेति व्याहृतमेतत् ॥ ६५ ॥

सर्वयाऽनभिसंबंधः सामान्यसमवाययोः ।

ताभ्यामर्थो न संबद्धस्तानि त्रीणि खपुण्यपत् ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सामान्यसमवाययोः परस्परेण सर्वया सर्वप्रकारेणानभिसंबंधोऽसंयोगोऽतस्तान्यां सामान्यसम-
वायान्यां अर्थो गुणगुण्यादिर्न संबद्धो न लज्जाऽतस्तानि त्रीण्यपि सामान्यसमवायार्थरूपाणि खपुण्यसमानानि ॥
सत्यमेवेतत् समवायादीनां दोषः । अस्माकं पुनः परमाणूनामेकातिनानन्यत्वमिच्छतां न दोष
इत्यत्र दूषणमाह—

अष्टशती—सामान्यसमवाययोः परस्परतः स्वसंबंधासंभवात् तान्यामर्थो न बद्धः, ततस्त्रीण्यपि
नामानं विभूयुः कूर्मरोमादिवत् ॥ ६६ ॥

अनन्यतैकांतेऽणूनां संघातेऽपि विभागवत् ।

असंहतत्वं स्याद्भूतचतुष्कं आतिरेकं सा ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—परमाणूनां द्वितीयविभागारहितानां संघातेऽपि प्रकथेऽपि असंहतत्वं पृथक्त्वं स्यात् विभागवत्,
यथा पटपटयोः । नान्यताऽनन्यतासंबंधांतस्तस्मिन् परमाणूनां । अन्यथा स्वरूपेण परिणामायोगात्, एकदेशेन
सर्वामना वा तथा वृत्तिभिरुपात्तः । सहस्रानुमात्रपिंडप्रसंगादणोः । तस्मात्त्रैयिरलत्वं प्रविकलत्वं, अणूनां
ततो धारणाकारणादयो न स्युः । भूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णां नावश्चतुष्कं सा आतिः स्यात्—भूतचतुष्टयं
भातं स्यादित्यर्थः ॥

सत्यमत्र नेतश्चाप्यं भावात् [!] पुनरपि दूषणमाह—

अष्टशती—कार्यकारणादेरभेदेकाते धारणाकर्षणादयः परमाणूनां संचातेऽपि माभूयन् विभागयत् । नाहितोऽपि विशेषः तेषां विभागक्रांत निराकरोति । तत्र एवान्यत्रापि नेष्यते पृथिव्यादि भूतचतुष्टयविशेषं विभ्रममात्र प्राप्नोति । इष्ट्याददोष इति चेत् न प्रत्यक्षादिविरोधात् ॥ ६४ ॥

कार्यभ्रातेरणुभ्रांतिः कार्यलिङ्गं हि कारणं ।

उभयाभावतस्तत्स्थं गुणजातीतरञ्च न ॥ ६८ ॥

वृत्तिः—अणूनां यदेतत्कार्यं स्थूलवटपटादिकं तस्य यदि भ्रातिर्विभ्रमस्तदानीं कार्यभ्रातेरणूनामपि भ्रांतिः । यतः कार्यलिङ्गं कारणं कार्यद्वारेण कारणस्यावगमो नान्यथा, अतोऽन्यतराभावे उभयोरप्यभावोऽविनाभावानियमात् । उभयाभावाच्च तयोः स्थितं गुणो रूपाविः, जातिः सामान्यं इतरञ्च क्रिया एतत्समुदितं न स्यात् । न चेतदिष्टे सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥

अष्टशती—चक्षुरादियुद्धौ स्थूलेन्द्राकारः प्रतिभाममानः परमाणुभेदेकान्तराद् प्रतिहृतिं तद्विपरीतानुपपत्तिर्या तत्रैतत्स्यात् । भ्रातैकत्वादिप्रतिपत्तिरिति तत्र परमाणूनां चक्षुरादियुद्धौ स्वल्पमनर्पयतां कार्यलिङ्गाभावात् । तत्परभावाभ्युपगमानुपपत्तेस्तद्द्वयाभावात् वृत्तयो जातिगुणक्रिया न स्युः, व्योमकुसुमसौरभवत् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाशुवः ।

द्वित्वसंख्याविरोधश्च संहृतिश्चेन्मृपैव सा ॥ ६९ ॥

वृत्तिः—कार्यकारणयोरैकत्वे द्वयोर्मध्येऽन्यतराभावस्तस्य चाभावे द्वितीयस्य चाभावः । कुतः ? अविनाभावानियमात् । न ह्येकमन्तरेणापरं भवति । द्वित्वमिति च वा सत्त्वा तस्याश्च विरोधोऽघटना । अथ मतं संहृत्या सर्वं युक्तं सा संहृतिर्मृपैव । व्यलीकैर ततो न किञ्चित् स्यात् मध्यामुतपरिकल्पितरूपव्याघर्षणवत् ॥ ६९ ॥

उभयैकांतवादिनं प्रत्याह—

अष्टशती—आश्रयाश्रयिणोरैकत्वे तदन्यतराभावस्ततः शेषाभावस्तत्परभावाविनाशवत्त्वात् मध्यामुत रूपसंस्थानवत् । तथा च सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात् । तत्र संहृतिरूपपना शून्यता नातिवर्तने परमार्थनिर्णयपाद् व्यलीकवचनार्थवत् ॥ ६९ ॥

विरोधात्तुभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविदिषां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्नवाच्यमिति युज्यते ॥ ७० ॥

वृत्तिः—अवयवावयवविन्यतिरेकाव्यतिरेकैकातौ न यौगपचेन संभविनौ विरोधात्-स्ववचनाविरोधात् । अनभिलाप्यतातोऽपि न संभवति । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित् तथाभावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

तथैव स्पष्टयति—

अष्टशती—अवयवतरादीनां व्यतिरेकाऽव्यतिरेकैकातौ न वै यौगपचेन संभविनौ विरोधात् । तद्वानभिलाप्यतैकाते स्ववचनविरोधः तदभिलाप्यत्वाद् । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित् तथाभावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥ ७१ ॥

वृत्तिः—कारणं गुणी सामान्य वस्तु द्रव्यमित्युच्यते, कार्यं गुणो विशेषः पर्याय इत्युच्यते, तयोरैक्यमेकेत्वं कुतस्तयोरव्यतिरेकतः द्रव्यपर्याययोरव्यतिरेकोपलंभात् । एतेनास्य हेतोः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वं प्रत्युक्तम् । परिणामः—कारणस्यान्यथाभावः बाग्योचराऽतीतस्तस्य विशेषश्च तस्मात्परिणामविशेषाच्च तयोरैक्यं । शक्तयो विद्यन्ते यस्य तच्छक्तिमत्-द्रव्यं परिणामि । प्रतिनियतकार्यसम्पादनसामर्थ्यविशेषाः शक्तयो यथा घृतदेः स्नेहर्तपणवृहणादयः । तयोर्भावस्तस्मात् तयोरैक्यमिति धेदितव्यं ॥७१॥

- कर्थाचिद्वेदनिरूपणार्थमाह—

संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणविशेषतः ।

अप्रयोजनादिभेदाच्च तन्नानात्वं न सर्वथा ॥ ७२ ॥

वृत्तिः—संज्ञा नाम, संख्या एकादिका, तयोर्विशेषो भेदस्तस्मात्तयोर्नानात्वं भेदः । दृश्यते च संज्ञाभेदः ऊढाऽत्र बध्नः प्रमदा कामिनी क्रोधवती भामा । द्वित्वादेकत्वं संख्योभेदोऽपि प्रतीतः । स्वमसाधारणं लक्षणं स्वरूपं यस्य स चासौ विशेषस्तस्मात्तयोर्नानात्वं । तथा च द्रव्येणान्यत्प्रयोजनं पर्यायेणान्यत् वृक्षपत्रपुष्पवत् ॥

अपेक्षानपेक्षेकात्प्रतिक्षेपार्थमाह—

अष्टसती—यत्प्रतिभासभेदोऽपि अव्यतिरेकं तदेकं यथा वेशवेदकज्ञानं रूपादिद्रव्यं वा । तथा च द्रव्यपर्यायी न व्यतिरिच्येते तदन्यतराप्तयेऽर्थस्यानुपपत्तेः । उपयोगविशेषाद्बुद्धिज्ञाननिर्भासभेदः स्वविषयैकत्वं न वै निराकरोति सामिग्रीभेदोऽपि -युगपदेकार्योपनिबद्धविशदेतरज्ञानवत् । तदेवं सति विरोधाद्युपलंभश्चतुरलधियां मनो मनागपि न प्रीणयति । वर्णादेरप्यभावप्रसंगात् एकत्वानकत्विकांतौ चान्योऽन्यं विजयेते भावस्वभावप्रतिबधनात् । यत्परस्पराविवेकस्वभावपरिणामसंज्ञासंख्याप्रयोजनादिकं तद्विलक्षणं, यथा भेदादि, तथा च द्रव्यपर्यायी । विरुद्धधर्माप्यासास्त्वल्लुद्धिप्रतिभासभेदाभ्यां वस्तुस्वभावभेदसिद्धेः—अन्यथा नानैकं जगत्स्यात् तदभ्युपगमप्रकारांतरासंभवात् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

इत्यात्ममीमांसाभाष्ये चतुर्थः परिच्छेदः

यद्यपेक्षिकसिद्धिः स्यान्न द्वये व्यवतिष्ठते ।

अनापेक्षिकसिद्धौ च न सामान्यविशेषता ॥ ७३ ॥

वृत्तिः—अपेक्षैव प्रयोजनमेवामर्शानां सिद्धिर्निष्पत्तिनिश्चितिर्वा । अथवाऽऽपेक्षिकी चासौ सिद्धिश्च सा यदि स्यात् । कार्यकारणादि युगपद्वयं न व्यवतिष्ठते न घटते । एकैकस्य प्रतिहतत्वात् । यदि पुनरनापेक्षिकसिद्धिस्तस्यामभ्युपगम्यमानायां सामान्यं च विशेषश्च तयोर्भावः सामान्यविशेषता सा न स्यात्-न भवेत् । तस्मात्स्वरूपेण स्वत एव सिद्धेन भवितव्यं । धर्मधर्मभावश्च परस्परापेक्षः ॥ ७३ ॥

उभयैकांतं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—कारिकाद्वयेन सामान्यविशेषात्मानमर्थं संहृत्य तत्रापेक्षानपेक्षेकात्प्रतिक्षेपायाह—

तयोरन्योन्योपेक्षेकांते स्वभावतः प्रतिष्ठितस्यैकतरस्याप्यभावेनान्यतराभावात् उभयं न प्रकल्पेत । दूरात्सन्नभावयोरपि स्वभावविवर्तविशेषाभावे समानदेशदेरप्यभावाप्रसंगात् । तदिदं स्वभावतः स्तौ । अन्यथेतरतराश्रयदोषानुगमादनपेक्षापक्षेपि नाव्यव्यतिरेकी स्यातां, भेदाभेदयोरन्योन्यापेक्षात्मकत्वात् विशेषेतरमानस्य ॥ ७३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्भिर्षा ।

अवाच्यतैकानिऽप्युक्तिर्नैवाच्यमिति युज्यते ॥ ७४ ॥

वृत्तिः—अपेक्षानपेक्षैकतौभय नास्ति विरोधात् । नाप्यवाच्यमत्राव्यवहारेणापि वाच्यत्वात् ॥ ७४ ॥

तयोरनेकांतं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—अनन्तरंकांतयोर्गुणद्विवक्षा माभूत्, विप्रतीयेधात्, सदमदैकांततत् । तथानभिधेयैकानि-
ऽपीति कृतं विस्तरेण ॥ ७४ ॥

धर्मधर्म्यविनाभावः सिद्धयत्यन्योऽन्यवोक्षया ।

न स्वरूपं स्वतो ज्ञेयत् कारकज्ञापकान्वयत् ॥ ७५ ॥

वृत्तिः—क्रममात्रे पिडादिकार्ये सहभायी रूपादिगुणो विस्तृतापरिणामलक्षणश्च विशेषो धर्मोऽत्र
कथ्यते । कारणादिव्यपदेशं इत्थं धर्मी । स्वधर्मापेक्षया इत्यस्य धर्मिन्यपदेशः । स्वधर्म्यपेक्षया च रूपादेरच
धर्मव्यपदेशस्तयोर्व्योऽविनाभावोऽन्यमिचारेऽवश्यं सोऽन्योऽन्यपेक्षया मिद्वपति मासते तापघने वा । एतत्-
पमसाधारणं रूपं तयोर्न परतः । कुनः ? यस्मात्स्वत एव तत्तिष्ठति । यथा कारकज्ञापकानि कारकक्रियायां
अंगं ज्ञापकक्रियायां अंगं निबन्धनं तयोरिव तद्वत्, कर्तृकर्मकर्मोपमौधकयदित्यर्थः । अपक्षा अंगद्वन्द्वो विशेषार्थो
द्वयः, यथा कर्मकर्तृव्यपदेशाविनाभावो बोधबोधकृत्यपदेशाविनाभावश्च सिध्यत्यन्योन्यापेक्षयैवमत्रापीत्यर्थः ।

उपेत्येवत्वं व्यवस्थाप्योपायतत्त्वव्यवस्थापनार्थमाह—

अष्टशती—न केवलं सामान्यविशेषयोः स्वलक्षणमपेक्षितपरस्पराविनाभावलक्षणं स्वतःसिद्धलक्षणं,
अपि तु धर्मधर्मिणोरपि, कर्मकर्तृबोधयैवमत्र ॥ ७५ ॥

इत्यात्ममीमांसाभाष्ये पंचमः परिच्छेदः ।

सिद्धं चेदेतत्तुः सर्वं न प्रत्यक्षादितो गतिः ।

सिद्धं चेदागमात्सर्वं विरुद्धार्थमतान्यपि ॥ ७६ ॥

वृत्तिः—यदि सर्वं हेतुतो निमित्तास्तिस्रमवगतं तर्हि प्रत्यक्षादितः प्रत्यक्षागमादेर्गतिरवगमो न स्यात् ।
दृश्यते चेद्विषयकस्याशनपानादरेष्यत्वात्तीक्ष्णस्य मध्यकास्मीरादरेण क्रमेण प्रत्यक्षादाप्तोपदेशतश्च गतिरिति ॥
अपागमादाप्तोपदेशात्सर्वं वेव्यते ततो निरुद्धार्थानि यानि मतानि तान्यपि सिद्धिमुपगच्छेदुरिति ॥ ७६ ॥

उभयैकात्म्यैकांतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—उपेत्येवत्वं व्यवस्थाप्य-उपायतत्वं व्यवस्थाप्यते—

शुक्तया यन् घटागुपेति तदहं दृष्टापि न धृष्टे इत्यादेरेकति तस्य बहुलं दर्शनात् प्रत्यक्षतश्चास्यो-
रपि व्यवस्थितिः—अनुमानात् अन्यथा संकरन्यतिकरोपपत्तेः । कथंचित्तात्माकारणमन्तरेण न क्वचिदनुमानं
किं पुनः शास्त्रोपदेशः । नचैतं शुक्तिनिरेक्षाः, परस्परविरुद्धार्थतत्त्वसिद्धिप्रमंगात् । न हि प्रत्यक्षानुमानान्या-
मन्तरेणोपदेशं ज्योतिर्ज्ञानादिप्रतिपत्तिः ॥ ७६ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्भिर्षा ।

अवाच्यतैकानिऽप्युक्तिर्नैवाच्यमिति युज्यते ॥ ७७ ॥

वृत्तिः—उभयैकांतत्वं नास्ति विरोधात् । अवाच्यमपि न ॥ ७७ ॥

पुनरप्यनेकांतनिरूपणार्थमाह—

अष्टशती-युक्तां तैरकांतद्वयाम्युपगमोऽपि मास्मभूत्-विरुद्धयोरैकत्र सर्वथाऽसंभवात् । तदवाप्यत्ये
ऽपि पूर्ववत् ॥ ७७ ॥

वक्तृयनाप्ते यद्धेतोः साध्यं तद्धेतुसाधितं ।

आप्ते वक्तुरि तद्वाक्यात् साध्यमागमसाधितं ॥ ७८ ॥

वृत्तिः—यो यत्राविसंवादकः स तत्राप्तः । ततः परोऽनाप्तः अनाप्ते वक्तुरि तत्त्वस्योपदेशरि हेतोरनु-
मानाद्यत्साध्यं शक्याऽभिप्रेतं प्रसिद्धं तद्धेतुसाधितं-लिंगात्प्रतिपादितं । आप्ते वक्तुरि वाक्याद्वचनाद्यत्साध्यं
तदागमसाधितं प्रवचनप्रतिपादितं प्रमाणभूतं प्रवचनं हि सत् । अनाप्ते पुनर्विसंवादकं तस्माद्धेतुमंतरेण
न तत्सत्स्यति ॥ ७८ ॥

अंतस्तत्त्वमेव तत्त्वमिति येषां मतं तान्निराकरणायाह—

अष्टशती-यो यत्राविसंवादकः स तत्राप्तः । ततः परोऽनाप्तः । तत्त्वप्रतिपादनमसंवादः तदर्थज्ञानात् ।
तेनातीन्द्रिये जैमिनिः-अन्यो वा स्तुतिमात्रावलम्बी नैवाप्तः तदर्थापरिज्ञानात्तायागतवत् । न हि तादृशातीन्द्रि-
यार्थज्ञानमस्ति दोषावरणक्षयातिशयाभावात् । श्रुतेः परमार्थवित्त्वं ततः श्रुतेरविसंवादनमित्यन्योऽन्यसंश्रितं
स्वतः श्रुतेर्न वै प्रमाण्यमेतन्नत्वात् घटवत् । सन्निकर्षादिमिरनैकांतिकत्वमयुक्तं तत्प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।
अथापि कथंचित्प्रमाणत्वं स्यात् अविसंवादित्वात् श्रुतेरयुक्तमेव । तदभावात् तेनोपचारमात्रं च न स्यात् तदर्थ-
बुद्धिप्रामाण्यासिद्धेः । आतवचनं तु प्रमाण्यपदेशभाक् तत्कारणकार्यत्वात् तदतीन्द्रियार्थदर्शनोपपत्तस्तदर्थ-
ज्ञानोत्पदनाच्च । नैतत् श्रुतेः संभवति सर्वथाप्तानुक्तेः पिटकत्रयवत् । वक्तुदोषात्तादृशाप्रामाण्यं तदभावा-
च्छ्रुतेः प्रामाण्यमिति चेत् कुतोऽयं विभागः सिद्धेयम् अन्युपगमानभ्युपगमाभ्यां क्वचित्पौरुषेयत्वमप्यद्वा
व्यवस्थापयतीति सुव्यवस्थितं तत्त्वं । एतेन कर्तृस्मरणाभावादयः प्रत्युक्ताः वेदेतरयोरविशेषात् । इतरत्र
बौद्धो वक्तैति चेत् तत्र कमलोद्भवादिरिति कथं न समानः । सूत्रमपि गत्वा तदगीकरणेतरमात्रे व्यवतिष्ठत्
वेदाध्ययनवदितरस्यापि सर्वदाध्ययनपूर्वाध्ययनत्वप्रकृतौ न वक्त्रं वक्त्रीभवति । तदतिशयांतराणां च
शक्यक्रियत्वादितरत्रापि मंत्रशार्जेदर्शनात् सिद्धेऽपि तदनादित्ये पौरुषेयत्वाभावे वा कथमाविसंवादकत्वं
प्रवेतव्यं । श्लेच्छव्यवहारदिस्तादृशो बहुलमुपलंभात् कारणदोषनिवृत्तेः कार्यदोषाभावकल्पनायां पौरुषेय-
स्यैव वचनस्य दोषनिवृत्तिः कर्तृर्थातदोषस्यापि संभवात् तदप्येतद्व्याख्यातुं श्रोतॄणां रागादिमत्स्याभेतरस्येति
निश्शङ्कं नञेततः । वक्तृगुणापेक्षं वचनस्याविसंवादकत्वं चक्षुर्ज्ञानवत् । तदोषानुविधानात् ततोऽनाप्तवचना-
ग्रथंज्ञानमर्थरूपदर्शनात् । तत्र यदेव युक्तियुक्तं तदेव प्रतिपत्तुं प्रसिपादयितुं वा शक्यं, अग्निर्हिमस्य भेष-
जमित्यादिवह् नाग्निहोत्रादि वाक्यसाधनं । सिद्धे पुनरातवचनत्वे यथा हेतुबाह्यतया आज्ञावादोऽपि
प्रमाणं । ननु चापौरुषेयत्वबदात्तशासनमप्यशक्यव्यवस्थं ? उक्तमत्र सर्वथैकांतवादानां स्याद्वादप्रतिहत-
त्वात् इति । तत्राप्तिः साक्षात्करणादिगुणः संप्रदायाविच्छेदो वा अन्यथाऽधपरपरयाऽप्रतिपत्तः ॥ ७८ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये पष्ठः परिच्छेदः समाप्तः ॥

अंतरंगार्थतैकांति बुद्धिवाक्यं शृणाजसिलं ।

प्रमाणाभासभेवातस्तत्प्रम.णाहते कथं ॥ ७९-॥

वृत्तिः—अंतरम्यंतरमगं कारणं यस्य स चासावर्थश्च तस्य भावोऽंतरंगार्थता सैवैकांतो मिथ्यात्वं
तस्मिन् । बुद्धिश्च बहिरर्थपरिच्छेदिका । वाक्यं चानुमाननिमित्तं परार्थं । द्वंद्वैकवद्भावः । तदसिलं निरवशयं

पृथग मिथ्या । प्रमाणमिवावभासत इति प्रमाणाभासमेव । यदेवं कथं मुख्यप्रमाणमंतरेण तत्प्रमाणाभासं यस्मात्सति प्रमाणे प्रमाणाभासो नान्यथा ॥ ७९ ॥

. अथ मतं सर्वे बाह्याम्यन्तरं ज्ञानमेवैतस्य मतस्य निराकरणार्थमाह—

अःशुशर्ती-नजन्मकार्यप्रभवादिबेदकलक्षणमनेकांतिकमादर्यं संवित्तिरेव खंडशः प्रतिभासमाना व्यवहाराद्य कलत्रत इत्यभिनिवेशेऽपि प्रमाणं पृथगं । क्षणिकत्वमन्यवेत्यत्वं नानासंतानत्वमिति स्वतस्तत्त्वमिदं प्रतिः । तथात्मसंवेदनेऽपि व्यवसायवैकल्ये प्रमाणांतरापेक्षयानुपलंभकत्वात् । न हि तथा बुद्धयः संवेदिते यथा व्याप्यते । नापि परतः संबंधप्रतिपत्तेरयोगात् स्वांशमात्रावलंबिना मिथ्याविकल्पेन प्रकृतितत्त्वव्यवस्थापने बाहिर्येष्वप्यविरोधात् । कथंचिदत्र वेद्यलक्षणं यदि व्यवतिष्ठेत् प्रकृतं कृतं स्यात् नान्यथा । न चानुक्तदोषं लक्षणमस्ति तत्संभवे नान्यत्र तदभावोऽभिधेयः तत्त्वपक्षपरपक्षयोः सिद्धयसिद्धयर्थं किंचित्कथंचित्कुतश्चित् आर्षितं ज्ञानमादरणीयं अन्यथा क्षेपविप्रमासिद्धेः । एतेन यद्व्याप्यमाहकारं तत्सर्वं भ्रांतं यथा स्वप्नेद्राजालदिज्ञानं तथा प्रेयसादिकमिति प्रतिविहितं वेदितव्यं ॥ ७९ ॥

साध्यसाधनविज्ञानैर्यदि विज्ञानिमात्रता ।

न साध्यं न च हेतुश्च प्रतिज्ञाहेतुदोषतः ॥ ८० ॥

वृत्तिः-साध्यत इति साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं पक्षधर्मः । साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रकृते नाविनामापि तयोराकारो विज्ञापितार्थज्ञानं तस्या यदि विज्ञानिमात्रता ज्ञानमात्रत्वं । न साध्यं न च हेतुः शक्यत्वापि दृष्टान्तः । कुतः ? प्रतिज्ञादोषाहेतुदोषाच्च । निरंशत्वमभ्युपगम्य स भेदं साधयेत् ? अभ्युपगमद्वानिः प्राप्तज्ञाहेतुदोषः, अतः प्रतिज्ञादोषे हेतुदोषेऽकिंचित्कारण्यः । अथवा प्रतिज्ञैव हेतुः स दोषस्तस्मात् । यस्मान्न सदेव साध्यं साधनं निरंशत्वात्स्य ॥ ८० ॥

अयान्तरंगार्थैकतां दोषदर्शनाद्बहिरंगार्थोऽभ्युपगम्यते तत्रापि दोषं दर्शयति—

अःशुशर्ती-सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्विद्योर्द्विचंद्रदर्शनवत् इत्यत्रार्थसंविदोः सहदर्शनमुपैक्ष्यैकवैकतां साधयन् कथं अवधेयाभिलाषः । स्वाभिलाषाभावे वा स्वावाचा प्रदर्शनं कथं स्वस्थः । पृथगनुपलंभाद्भेदाभावाच्च साधयेत् तच्चसिद्धं संबंधासिद्धेरभावयोः खरशङ्कवत् । एतेन सहानुपलंभाद्भेदसाधनं प्रयुक्तं भावाभावयोः सांधासिद्धेः । तादात्म्यतदुत्पत्त्योरर्थस्वभावनियमात् सिद्धेऽपि प्रतिपक्षैकतां विज्ञानिमात्रं न सिद्धयेत् तदसाधनात्तत्सिद्धौ तदाश्रयं दूषणमनुपप्येत । तदेकोपलंभनियमोपपत्तिः साध्यसाधनयोरविशेषात् । एकज्ञानमात्रत्वं द्रव्यपर्यायपरमाणुभिरनैकांतिकं, अनन्यवेद्यत्वं असिद्ध एकक्षणवर्तिसंवितीनां साकल्येन सहोपलंभनियमात्, व्यभिचारिहेतुः तथोत्पत्तेरेव संवेदनत्वात्, दृष्टांतोऽपि साध्यसाधनयुक्तः तथोपलंभाद्भेदयोरर्थप्रतिनियमात् भ्रांती तदसंभवात् । ननु चासहानुपलंभमात्राद्भेदमात्रं कथंचिदर्शस्वभावनवबोधप्रसंगात् । सर्वविज्ञानस्वल्क्षणक्षणभूयविधिकसंततिविभ्रमस्वभावाद्यनुमितेः । साकल्येनैकत्वप्रसंगात् एकार्थसंगतदृष्टयः परचित्तविदो वा नावश्यं तदनुद्धिं तदर्थं वा संवेदंतीति हेतोरसिद्धिः सहोपलंभनियमश्च स्यात् भेदश्च स्यात् किं प्रतिपद्येत स्वहेतुप्रतिनियमसंभवात् । तस्मादयं मिथ्यादृष्टिः परप्रत्यायनाय शास्त्रं विदधानः परमार्थतः सविदानो वा वचने तत्त्वज्ञानं च प्रतिरुणद्धीति न किंचिदेतत् असाधवांगवचनात् अदोषोद्भावनाच्च निमहार्हस्य ॥ ८० ॥

बहिरंगार्थैकतां प्रमाणाभासनिहन्ता ।

सर्वेषां कार्यसिद्धिः स्याद्विरुद्धार्थाभिधायिनां ॥ ८१ ॥

वृत्तिः-बहिरंगार्थैकतां बाह्यार्थैकतास्तत्स्थितमभ्युपगम्यमाने विरुद्धार्थाभिधायिनां प्रमाणांतराधिना-

थंप्रकाशकानां सर्वेषां निरवशेषाणां कार्यस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः व्यवहारसिद्धिर्भवेदित्यर्थः । कस्मात्प्रमाणाभासनिहवात् प्रमाणस्याभासो मिथ्यात्वं तस्य निहवो निराकरणं तस्मात् । एतदपि कुतः ? अंतस्तत्त्वे सति बहिरर्थस्य सिद्धिरसिद्धिश्च नान्यथा ॥ ८१ ॥

उभयेकांतप्रतिक्षेपायाह—

अष्टशती-यत्किञ्चित्चेतस्तत्सर्वं साक्षात्परंपरया वा बहिरर्थप्रतिबद्धं यथाग्निप्रत्यक्षेतरसंवेदनं । तथा स्वप्नदर्शनमपि, चेतस्तथाविषयाकारनिर्मासात् । साध्यदृष्टांतौ पूर्ववदित्यत्रापि लोकसम्यग्प्रतिबद्धानां परस्परविरुद्धशब्दबुद्धीनां स्वार्थसंबंधः परमार्थतः प्रसज्येत ॥ ८१ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविदिषां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिनार्वाच्यमिति युज्यते ॥ ८२ ॥

वृत्तिः—पूर्ववत् ॥

भाव एव तत्त्वं नामाव इति यस्य मतं तन्निराकरणायाह—

अष्टशती-अंतर्बहिर्द्वैतैकांतयोः सहाभ्युपगमो विरुद्धः तद्वाच्यतायां युक्तिविरोधः पूर्ववत् ॥ ८२ ॥

भावप्रमेयापेक्षायां प्रमाणाभासनिहवः ।

बहिःप्रमेयापेक्षायां प्रमाणं तन्निभं च ते ॥ ८३ ॥

वृत्तिः—भावो ज्ञानं तदेव प्रमेयं तस्य तस्मिन्वाऽपेक्षाऽभ्युपगमस्तस्यामभ्युपगम्यमानायां । प्रमाणाभासस्य निहवो लोपः । कुतः ? ज्ञानस्य तदेतद्व्याप्याप्यमप्रामाण्यं च बाह्यार्थपेक्षायां भवति नान्यथा इति ।

एतच्च मतं सर्वं वचो विवक्षामात्रसूचकमित्यस्य निराकरणायाह—

अष्टशती-सर्वसावित्तेः स्वसंवेदनस्य कथंचित्प्रमाणत्वोपपत्तेः तदपेक्षायां सर्वं प्रत्यक्षं न कश्चित्प्रमाणाभासः । तथानभ्युपगमेऽन्यतम एव बुद्धेनुमानं स्यात् । तत्रार्थज्ञानमलिगं तदविशेषणासिद्धेर्विशेषे वा तदन्यतरेणार्थपरिसमाप्तेः किं द्वितीयं । यद्वेदमर्थज्ञानं तद्वेदार्थस्वलक्षणं स्याद् व्यभिचारात् अहेतुः, एतेनैन्द्रियादि प्रत्युक्तं । प्रत्यक्षेतरबुद्धमवभासस्य स्वसंवेदनात्प्रत्यक्षविरुद्धं । सुखदुःखादिबुद्धेरप्रत्यक्षत्वे हर्षवियादादयोऽपि न स्युरात्मांतरवत् । एतेन प्रतिक्षणं निरंशं संवेदनं प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं यथाप्रतिज्ञमनुभवामावात् । यथानुभवमनभ्युपगमात् सर्वत्र सर्वदा भूतिरप्रत्यक्षत्वाविशेषात् कथंचिद्भूतौ एकांतहानेर्विकल्पसंवेदनेऽपि विकल्पानतिवृत्तेः । तस्मात्स्वसंवेदनापेक्षया न किञ्चिद् ज्ञानं सर्वथा प्रमाणं । बहिरर्थपेक्षया तु प्रमाणं तदाभासव्यवस्था तत्संवादकविसंवादकत्वात् क्वचित्त्वरूपे केशमशकादिज्ञानवत् ॥ ८३ ॥

जीवशब्दः सबाह्यार्थः संज्ञात्वाद्देतुशब्दवत् ।

मायादिभ्रातिसंज्ञाश्च मायार्थः स्वैः प्रमेयित्ववत् ॥ ८४ ॥

वृत्तिः—जीवस्य शब्दः संज्ञा देशमर्शकत्वाद्वटादिमंज्ञाः परिगृह्यते । सह बाह्येनार्थेन वर्तते इति सबाह्यार्थः । कुतः ? संज्ञात्वात्सनामत्वाद्देतुशब्दवत् । शब्दस्यार्थस्त्रिधा बहिरर्थो घटाद्याकारः स्वार्थो वा । तथैवात्मा—स्वार्थमभिधाय काऽप्यन्यत्र वर्तते इति । यदेवं भ्रातिसंज्ञा यास्ताः कथं ? ता अपि स्वैरात्मस्वरूपैरर्थैर्मोयाद्यैर्मोया स्वप्नेन्द्रजालादिः । भ्रातिसंज्ञा स्वार्थवत्प्रमाणा उत्किर्या, प्रमाणशब्दः प्रमाणाभासशब्दश्च यथा स्वार्थप्रतिपादकः । अथवा सम्यक् ज्ञायतेऽनयेति संज्ञा तस्या भावः संज्ञात्वम् । तस्मादेव शमर्शकत्वादन्येषामपि ग्रहणं प्रमाणतन्निबन्धनविचाराम्यासदानफलादीनाम् । एतेषामन्यथाऽनुपपत्तेर्जीवादिशब्दः सबाह्यार्थः । अन्यथा एतेषामभावः स्यात् ॥ ८४ ॥

सिद्धसाध्यतापारिहारद्वारेणामुमेश्वर्यं प्रकटयन्नाह—

अष्टशती-रूपव्यतिरिक्तेन शरीरैन्द्रियादिकल्पेन जीवशब्दोऽर्थवान् अतो न कृतः प्रत्यक्षतः स्यात् । इति विज्ञानाह्वयमात्रं लोकस्त्रुतेः समाश्रयणात् । यत्रायं व्यवहारः जीनो गतश्चित्ततीति वा नात्र सञ्ज्ञा, अभिप्रेतमात्रं सूचयति ततोऽर्थक्रियायां नियमायोगात्, तत्करणप्रतिपत्तीनां तदभावेनादरणीयत्वात्, साधनतदाभासपौरुषायाः विशेषासम्भवात्, परंपरयापि परमार्थकतानत्र याचः प्रतिपत्तव्यं । कचिद् व्यभिचारदर्शनादनाध्यासे चक्षुरादिनुदेस्तदाभासोपलब्धे, कुतो घूमादेरग्न्यादिप्रतिपत्तिः ? कार्यकारणभावस्य व्यभिचारदर्शनात् । काष्ठादिजन्मनोऽग्नेरिष मणिप्रभृतेरपि भावात् । तद्विशेषपरीक्षायामितरनापि विशेषाभावात् । अभिसंधिवैचित्र्यादभिधानव्यभिचारोपलब्धे तदितरकारणसामग्रीसत्तैवैचित्र्यं पश्यतां कथमाभासः । तस्मादयमश्रद्धासञ्ज्ञादोषाविशेषोऽपि कचित्परितुष्यन्नन्यतमप्रद्वेष्टेण ईश्वरायते परीक्षाश्लेषाऽसह्यत्वात् । भागोपादानसंभवे हि समाध्यानामितरेतरापादानप्रकल्पितः । भावश्चात्र हर्षविषादाद्यनेकविकारविषयैः प्रत्याभ्येदनीय प्रतिशरीर भेदाभेदात्मको प्रत्याख्यानाहं प्रतिक्षिप्तमात्मानं प्रतिबोधयतीति कृतं प्रयासनं । न हि मायादिसमाख्या स्वार्थरहिता, विशेषार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात् प्रमाणसमाख्यायत् ॥ ८४ ॥

बुद्धिश्च यदर्थसंज्ञास्तत्तिसंज्ञा बुद्ध्यादिवाचिकाः ।

तुल्या बुद्ध्यादिबोधाश्च त्रयस्तत्प्रतिबिम्बिकाः ॥८५॥

वृत्तिः—मुद्दिश्व शब्दश्चाप्यर्थश्च मुद्दिशब्दार्थस्तेषां सङ्गा मुद्दिशब्दार्थसङ्गास्तिल्लिखितं ह्येव । मुद्दिशब्दार्थयोः ते मुद्रपादयस्तेषां वाचिकाः प्रतिपादिका तुल्या समा । केन ! मुद्रपादार्थप्रतिपादकत्वेन । मुद्रपादीनां बोधाश्च ज्ञानानि च मुद्रपार्थस्य प्रथिविविका प्रतिनिधयस्त्रयस्तेऽपि तुल्या अर्थप्रतिपादकत्वेन ॥ किमुक्तं भवति—गौरिति जानीत इतीयं मुद्देर्वाचिका सङ्गा । तस्याश्च श्रोतुं पुरुषस्य स्वार्थं बोधको बोधो भवति । गौरित्याहेतीयं शब्दस्य स्वह्येन रूपस्य वाचिका सङ्गा । तस्याश्च श्रोतुः पुरुषस्य स्वार्थं शब्दस्य स्वस्मिन्नेन रूपे बोधको बोधो भवति । गामानय दोहार्थमितीयं सङ्गा बाह्यार्थस्य वाचिका भवति । तस्याश्च श्रोतुं स्वार्थं साक्षादिमति पिण्डे बोधको बोधो भवति । ततो मुद्रपादार्थवाचकत्वेन सङ्गातिस्त्रयं समा एव मुद्रपादीनां शब्दार्थानां त्रयोऽपि बोधका वेदका बोधा मुद्रपादिशब्दार्थप्रतिभासकश्च समा एव तत्प्रतिभासकत्वेन ॥ ८१ ॥

पुनरप्याशक्य तमेव बाह्यार्थं प्रतिपादयन्नाह—

अष्टशती-हेतुव्यभिचाराशका प्रत्यस्तमयति-तिसृणामपि स्वव्यतिरिक्तयस्तु समधर्शनात्तदसुदीनां
च तन्निर्भासनात्तद्विद्यतां पथते ॥ ८५ ॥

पयस्त्रोतृप्रम तृणां वाग्यबोधप्रमाः पृथक् ।

भ्रांतत्वेव प्रमाणांतौ भाषार्यौ तादृशेतेरौ ॥ ८६ ॥

श्रुतिः—यत्ता च श्रोता च प्रमाता च वक्तृश्रोतृप्रमातास्तेषां वक्तृश्रोतृप्रमातृणां वाचकभावक-
ज्ञापकानां । यथासह्य वाक्य च बोधश्च प्रमा च वाक्यबोधप्रमाः शब्दशब्दप्रत्यक्षानुमानानि । पृथक्
व्यवस्थितलक्षणानि । अतएव यदि ज्ञातिस्वरूपे व्यवतिष्ठेत् न तु वृत्तेरिति वाक्यशेषः । ततः को दोषः
स्यादित्याह—प्रमाज्ञातौ सर्वेषां प्रमाणानां बाह्यापेक्षायां देविष्ये सति प्रमाणयोः प्रत्यक्षामत्यक्षयोः प्रत्यक्षानुमा-
नयोर्वा ज्ञातो ज्ञातिस्वरूपतायां सत्यामपि । बाह्यार्थो बाह्यविशेषो दृश्यानुभेयादयो । तादृशाप्यस्तु तादृधात-
स्वरूपादितरावन्वावज्ञातस्वरूपौ क्रमाक्रमेणैकात्म्यकौ सतो विभावनीयो स्यातां । अथ वा प्रमाज्ञातौ
यौ ज्ञाताज्ञातो बाह्यार्थो ज्ञातापेक्ष तत इह ज्ञातिमिदमज्ञातमिति विचारोऽनर्थकः स्यात् ॥ ८१ ॥

बाह्यार्थे सति प्रमाणमप्रमाणं यज्यते नान्यथाऽत आह—

अष्टशती-बहिरर्थाभावाद् वक्त्रादित्रयं न बुद्धेः पृथक्कृतं ततोऽसिद्धतादिदोषः साधनस्येति तत्र रूपदेर्ग्राहकस्य तद्व्यतिरिक्तविज्ञानसंतानकालस्य च स्वांशमात्रावलंबिनः प्रमाणस्य विभ्रमरूपनायां साकल्येनासिद्धिः अंतर्ज्ञेयान्युपगमविरोधात् । तौ हि ग्राहकापेक्षया बाह्यार्थौ भ्रांतावेव कुतस्तत्र हेयोपादेयविवेकः ८६

बुद्धिशब्दप्रमाणत्वं बाह्यार्थे सति नासति ।

सत्यानृतव्यवस्थैवं युज्यतेऽर्थाप्यनासिषु ॥ ८७ ॥

वृत्तिः-बुद्धिश्च शब्दश्च तयोः प्रामाण्यमर्थप्रतिपादकत्वं बाह्यार्थे सति भगवत्सत्यविद्यमाने च न भवति । सत्यमवितथमनृतं वितथं तयोर्व्यवस्था अर्थस्याप्यनासिषु ग्रहणाग्रहणेषु सत्सु युज्यते नान्यथा । वचनस्य तदा सत्यता भवति यदा बाह्यार्थे तादृग्भूतं प्रापयति । अन्यथाऽसत्त्वं ॥ ८७ ॥

तस्य बाह्यार्थस्य कथं प्राप्तिर्भवतीति पृष्टे कश्चिदाह दैवादेव, कश्चित्पुनः पौरुषादेवेतत्पक्षद्वयं विघटयन्नाह-
अष्टशती-स्वपरप्रतिपत्त्यर्थं साधनं बुद्धिशब्दात्मकं स्वसंविद्यैव परप्रतिपादनायोगात् । तस्य च सति बहिरर्थे प्रमाणत्वमर्थप्राप्तितः सिद्धयेत् । असति प्रमाणाभासत्वं-अर्थानाप्तिरिति । तदेवं परमार्थसन् बहिरर्थः साधनद्वयप्रयोगात् । अन्यथा स्वनेतराविशेषात् किं किं न साधितं दूषितं चेति कुतः संतानांतरमन्यद्वा । तैमिरिकद्वयाद्विचित्रदर्शनवत् भ्रांतः सर्वो व्यवहार इत्यद्यापि तत्त्वज्ञानं शरणम् । अन्यथा बहिरर्थवदभिहितस्यापि निराकरणपक्षेस्तथा परमाज्वादिदूषणेषु प्रतिपत्तव्यं-अन्यथा तत्कृतमकृतं स्यादिति सर्वत्र योज्यं । तदिमे विज्ञानसंतानाः संति न संतीति तत्त्वाप्रतिपत्तेः दृष्टापह्नुरितरिबन्धनैव अदृश्येनात्मना कथंचिददृश्यानामपि परमाणूनां बहिरपि समवस्थानविप्रसिद्धेभावात् अंतर्ज्ञेयवत् । तत्र पूर्वादिदिग्भागाभेदेन षडंशादिकल्पनया वृत्तिविकल्पेन वा परपक्षापलम्भे स्वपक्षाक्षेपात्, कथंचिद्विरोधपारिहारस्य पुनरायाशयतामप्यशक्तेः तत्साक्षात्परंपरया वा विमल्यधिकरणमावापन्नं ज्ञानं स्वरूपव्यतिरिक्तार्थावलंबनं ग्राह्यग्राहकाकारत्वात् संतानांतरासिद्धवत् । न हि व्यापारव्याहारनिर्मासोऽपि विच्छुतो नास्ति तदन्यत्राव्यासनाभेदो गम्यते न संतानांतरं ॥ ८७ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये सप्तमः परिच्छेदः ।

दैवादेवार्थसिद्धिश्चेद्वैवं पौरुषतः कथं ।

दैवतश्चेदनिर्मासः पौरुषं निष्फलं भवेत् ॥ ८८ ॥

वृत्तिः-अर्थस्य कार्यस्य प्रशस्ताप्रशस्तशरीरेंद्रियादेस्तथा ज्ञानसुखादेरज्ञानदुःखादेर्था सिद्धिर्निष्पत्तिर्यदि दैवादेव सर्वथा स्यात् तदैव कर्माख्यं पौरुषात्मनोवाक्कायव्यापारलक्षणाच्छुभाशुभरागादिप्रायाःपुरुषकाराचर्हि कथं स्यात् । अथ दैवातरादेव देवं स्यादित्यज्येते । दैवतश्चेयदि दैवादेव देवं स्यात्तदानीमानिर्मासोऽसिद्धिः स्यात् । दैवस्य कारणभूतस्य कार्यभूतस्य च सततं संततितो विच्छेदं प्रत्युपायास्तंभवात् । तदा दानशीलप्रव्रज्यार्थः कृष्यार्थश्च पुरुषकारोऽप्यनर्थः स्यात् ॥ ८८ ॥

अष्टशती-योग्यतापूर्वकर्मता वा दैवमुपयमदृष्टं, पौरुषं पुनरिह चेष्टितं दृष्टं ताम्यामर्थसिद्धिः तदन्यतरापायेऽघटनात् । पौरुषमात्रे अर्थादर्शनात् दैवमात्रे वा समीहानर्थक्यप्रसगात् ॥ ८८ ॥

पौरुषादेव सिद्धिश्चेत् पौरुषं दैवतः कथं ।

पौरुषाच्चेदमोयं स्यात् सर्वभाणिषु पौरुषं ॥ ८९ ॥

वृत्तिः-अथ पौरुषादेव सिद्धिश्चेत् सर्वथा यदि पौरुषमात्रादेवार्थसिद्धिः स्यात् । तत्पौरुषं दैवादेव-

प्रामाण्यात्कथमकलं स्यात् । तवाहि समाने हि समानानां केचिदर्थेषु युज्यन्ते केचिन्न प्रसिद्धमेतत् । अन्यथा देवमन्तरेण पौरुषादेव पौरुषस्य प्रवृत्तौ सर्वा सर्वप्राणिषु पौरुषमनोचमेव सकलमेव स्यात् देवहानानामपि तद्वपति ॥ ८९ ॥

उभयेकांतेऽपि न युक्तं—

अष्टशती-तादृशं पौरुषं विना देवसंपदा न स्यात् तदुक्तं—

तादृशी ज्ञायते बुद्धिर्व्यवसायश्च तादृशः ।

सहायास्तादृशाः सति यादृशी भवितव्यता ॥ १ ॥

इति तात्पर्यं पौरुषापादितमिति चेत् तद्व्याभिचारदर्शिनो न वै श्रद्धीरन् ॥ ८९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादान्पायविदिषां ।

अवाच्यतेकांतेऽप्युक्तिर्नवाच्यमिति युज्यते ॥ ९० ॥

वृत्तिः—उभयदोषप्रसंगात् । अवाच्यत्वदोषाच्च ॥ ९० ॥

देवात्केवलपौरुषाच्च केवलदर्थसिद्धिर्विदि न भवति कथं तर्हि स्यादत आह—

अष्टशती-दैवैतरयोः सहैकाताम्युपगमे व्याघातात्, अवाच्यतायां च स्ववचनविरोधात् स्याद्वादनीतिः ॥ ९० ॥

अबुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टानिष्टं स्वदैवतः ।

बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टानिष्टं स्वपौरुषात् ॥ ९१ ॥

वृत्तिः—बुद्धिर्विचारः पूर्वं प्रथमं कारणं यस्याः सा तथा न बुद्धिपूर्वा अबुद्धिपूर्वा सा वासावनेशा च आलोचनं च सा तथा तस्यामतर्कितोपस्थितन्यायेनेत्यर्थः । इष्टमभिलषितं सुखादि अनिष्टमनभिष्टितं दुःखादि । स्वदैवतः स्वपुण्यपापफलात्पूर्वजन्मनिबद्धकर्मणः । यद्यपि पौरुषमात्रं विद्यते तथापि मुत्स्याभावो विवक्षितो नात्यन्ताभावः । तथा बुद्धिपूर्वव्यपेक्षया विचारपूर्वकत्वेनानुष्ठानादिष्टमनिष्ट च स्वपौरुषात्स्वकीयपुरुषकारात् । अत्रापि दैवमप्रधानत्वेन विवक्षितं नात्यन्ताभावत्वेन । परस्परापेक्षयैव कार्यसिद्धिर्यतो देव आत्मा तस्य कर्म दैवमिति ॥ ९१ ॥

ननु परदुःखे पापं तस्यैव सुखे पुण्यं स्वदुःखात्पुण्यं स्वसुखात्पापमित्येवं कैश्चिदप्राणि न दैवादिति तन्मतनिराकरणायाह—

अष्टशती-अतर्कितोपासितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृतं तद्विपरीतं हि पौरुषापादितं । अपेक्षावृत्त-त्वात्तद्व्यवस्थायाः ॥ ९१ ॥

इत्यासमीमांसाभाष्ये अष्टमः परिच्छेदः ।

पापं ध्रुवं परे दुःखात् पुण्यं च सुखतो यदि ।

अचेतनाकपायो च बध्येयातां निमित्ततः ॥ ९२ ॥

वृत्तिः—परेऽन्यस्मिन् प्राणिनि दुःखमात्रादि पापं स्यात् । तस्मिन्नेव सुखमात्राच्च पुण्यं यदि स्यात् । तदानीमचेतनो विपश्चादिरकपायो वीतरागः तावपि बध्येयाता कर्मवधस्य कर्तारो भवतः । निमित्तत्वात् ।

प्रलयमन्तरेणापि भावप्रधानत्वानिर्देशस्य ॥ ९२ ॥

तथा—

१ । विवक्षाय मित्यपि पाठः ।

अष्टशती-परत्र सुखदुःखोत्पादनात् पुण्यपापबन्धैकान्तिः कथमचेतना न बन्धेरन् ? वीतरागो वा ?
तन्निमित्तत्वात् ॥ ९२ ॥

पुण्यं ध्रुवं स्वतो दुःखात्पापं च सुखतो यदि ।
वीतरागो मुनिर्विद्वांस्ताभ्यां युंज्यान्निमित्ततः ॥ ९३ ॥

वृत्तिः-स्वस्मिन् दुःखात् ध्रुवं निश्चितं पुण्यं यदि स्यात्तस्मिन्नेवात्मनि सुखाद्धेतोर्ध्रुवं पापं च यदि
स्यात् । ततः किं स्यात् ? ताभ्यां वीतरागो मुनिर्युंज्याद्बद्धो भवेत् । कुतः ? निमित्तत्वात् ॥ ९३ ॥

अथोभयैकांतस्तद्भयादिष्यते तत्रापि दोष एव विरोधात् । नाप्यव्याप्यत्वं वचनविरोधात्-

अष्टशती-आत्मसुखदुःखाभ्यां पापेतरैकांतकृताति पुनरकपायस्यापि ध्रुवमेव बंधः स्यात् ततो न
ऋक्षिन्मीकृतमर्हति तदुभयाभावसंभावात् ॥ ९३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादव्यायविद्विषां ।
अवाच्यतैकान्तिः स्युक्तिर्नवाच्यमिति युज्यते ॥ ९४ ॥

वृत्तिः-सुगमं ॥ ९४ ॥

कथं तर्ह्येत आह-

अष्टशती-प्रस्तुतैकांतद्वयसिद्धति व्याहृते, अनभिधेयताया-अनभिधेयाभिधानविरोधात् कथं चिदेवेति युक्तं ।

विशुद्धिसंक्लेशांगं चेत् स्वपरस्थं सुखसुखं ।
पुण्यपापास्त्रयौ युक्तौ न चेदर्थस्तर्ह्येतः ॥ ९५ ॥

वृत्तिः-स्व आत्मा परोऽन्यस्तयोस्तिप्रतीति स्वपरस्थं सुख चासुखं च सुखसुखं जीवप्रदेशाद्वादाना-
नाद्वादनं । विशुद्धिः प्रमोदादिशुभपरिणामः । यद्यपि निरवशेपरमादिविरहलक्षणाया विशुद्धौ विशुद्धिशब्दो
वर्तते तथापि कुशलशब्दवत् शुभपरिणामादौ वर्तमानो विशुद्धिशब्दो गृह्यते । संक्लेशः-आर्तैरौघ्रघ्नाने तयोरांगं
कारणं विशुद्धिसंक्लेशांगं-चेद्यदि स्वपरस्थ सुखसुखं विशुद्धिसंक्लेशाख्येन यदि भवति तदा पुण्यं च पापं
च तयोरास्त्रयौ युक्तौ । न चेदर्थ यद्येव न स्यात् । पुण्यास्त्रयः पापास्त्रयश्च व्यर्थो निष्फलः । अर्हत्यो वीतरा-
गस्य तत्रैव वा शुष्ककुड्यनिपतितचूर्णमुष्टिवत् बंधाभावात् । एतेन मस्करिप्रकरणमत निराकृतं भवति ।
सिद्धेऽपु संक्लेशकारणाभावात् ॥ ९५ ॥

अथ पुण्यपापास्त्रयकारणमज्ञानमिष्यते चेतन्मतनिराकरणायाह-

अष्टशती-आत्मनः परस्य वा सुखदुःखयोर्विशुद्धिसंक्लेशांगयोरेव पुण्यपापास्त्रयहेतुत्वं नचान्यथा
वतिप्रसंगात् । आर्तैरौघ्रघ्नानपरिणामः संक्लेशः । तदभावो विशुद्धिः-आत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं ॥ ९६ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये नवमः परिच्छेदः ।

अज्ञानाच्चेदध्रुवो धंधो ज्ञेयानंत्यात्र केवली ।

ज्ञानस्तोकाद्विप्रोक्षयेदज्ञानाद्भुतोऽन्यथा ॥ ९६ ॥

वृत्तिः-यद्यज्ञानाज्जात्यस्वरूपाद्वंधो ध्रुवो न केवली मुक्तः । कुतः ज्ञेयानंत्यात्ममेयस्थानं यतः ।

अथ कदाचित् ज्ञानस्तोकाद्विप्रोक्षयेदज्ञानाद्भुतोऽन्यथाऽन्येन प्रकारेण-

तिशयेन विमोक्षः स्यादिति संबंधः । अथवा प्राशुक्तान्मोक्षप्रकारादन्येन प्रकारेणापि सह जन्मनो योगः स्यात् । तथा च सति न बन्धो नापि मोक्षस्तस्य विचाराश्च यावत् ॥ ९६ ॥

अष्टशती-यदि बंधोऽयमविज्ञानात् नेदानीं कदिचन्मुच्येत सर्वस्यैव कश्चिदज्ञानोपपत्तेर्हेतुर्नास्तीति । यदि पुनर्ज्ञाननिर्हासादज्ञानप्रसक्तिः-अज्ञानात्सुतरां प्रसज्येत । दुःस्मिन्निष्टोरेव सुगमप्राप्तिः ॥ ९६ ॥

विरोधात्तन्मोक्षकालम् स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यैकतितत्पुक्तिर्नावाच्यमिति गुह्यते ॥ ९७ ॥

वृत्तिः-उभयैकांतायतन्यमपि दुष्टं विरोधात् ॥

कथं तर्हि तौ स्यातामत आह-

अष्टशती-नहि सर्वात्मनैकस्यैकदा ज्ञानस्तोकात्तन्मोक्षो बहुतराशानादंश इत्येकांतपराविरोधः स्याद्वा-
दन्यायविद्विषां सिद्धमिति येन तदुभयैकालम् स्यात् ॥ ९७ ॥

अज्ञानान्मोहेतो बंधो नाज्ञानाद्वैतमोहतः ।

ज्ञानस्तोकाच्च मोक्षः स्यादमोहान्मोहेतोऽन्यथा ॥ ९८ ॥

वृत्तिः-ज्ञानात्पुनरपि किमितिष्यत् मोहेतो मित्यात्यरूपादूधो भवति निनष्टमित्यात्यरूपादज्ञाना-
त्पुनर्न बंधो भवति ज्ञानस्तोकादपि मोक्षः स्याद्यद्यमोहाद्वैतं यदि पुनर्मोहितः स्यात्तस्य मोक्षमात्र एव ॥ ९८ ॥

अथ कदाचिन्मनुष्ये न दैवानापि पौरुषाच्च ज्ञानानाप्यज्ञानात् किं ॥ ईश्वरप्रेरणादित्यस्य मत्तस्य निरा-
करणायाह-अथवा कामादीनां कर्मणश्च वैचित्र्यमनादित्वं च दर्शयितुमाह-

अष्टशती-मोहेनोपकर्मप्रकृतिलक्षणादज्ञानाद् युक्तः कर्मबंधः ततोऽन्यतोऽपि बंधाम्बुपगमेऽतिप्रसंगात् ।
तथैव शुद्धरूपकर्पात् मोहेनोपपरिज्ञयलक्षणात्तन्मोक्षमिति । विपर्ययेऽपि विपर्ययादित्यधिगतम् ॥ ९८ ॥

कामादिप्रभवश्चिप्रः कर्मबंधानुरूपतः ।

तच्च कर्म स्वहेतुभ्यां जीवास्ते शुद्धयशुद्धितः ॥ ९९ ॥

वृत्तिः-कामादीनां रागादीनां प्रभञ्जत्वादः कार्यरूपश्चिप्रो नानाप्रकारः । कर्मबंधानुरूपतः
ज्ञानावरणदिकर्मणः कारणाद्वैतं तच्च कर्म ज्ञानावरणादिकं स्वहेतुभ्यां भवति । कुत एतत् ? अनादिबंधबद्धे-
संतानो बन्धोऽस्तीति न पुनरीश्वरोदस्तस्यावस्तुत्वात् निराणाक्षमत्वेन । न तर्हि केवाचिन्मुक्तिरन्यथा संसारश्च
कर्मबंधोऽस्तीति न शेषादिति चेदाह- ते भगवतोऽर्हंतो जीवा दिप्रकाराः संसारिणः सति । कुतः शुद्धय-
शुद्धितो भव्यामव्ययशक्तेः । अत एव न सर्वेषां मोक्षः । एतेनान्यदपि मत्तातरं निराकृतं वेदितव्यं ॥ ९९ ॥

शुद्धयशुद्धिस्वरूपप्रतिपादनायाह-

अष्टशती-संसारोऽयं नैकस्वभावेभ्यःकृतः तत्कार्यमुभयदुःखादिवैचित्र्यात् । न हि कारणस्यैकरूपत्वे
कार्यनानात्वं युक्तं शालिबीजवत् । अपरिणामिनः सर्वार्थार्थक्रियासंभवात् तद्विश्रयत्वाच्च वस्तुनः सद्भावेन
तावन्न संभावयाम । तत्र कालदेशांतरस्याभावाभिन्नानां तनुकरणभुवनदीनां विज्ञाप्यं करोति महाधि-
एतेनेश्वरेऽयं प्रयुक्तः । नचैतेनास्याः स्वयं तदुक्तोऽस्तीति नान्येभ्यः नान्येभ्यः नान्येभ्यः नान्येभ्यः नान्येभ्यः
धेरनित्यत्वेऽपि समानः प्रसंगः । सद्बुद्धयत्वादिप्रसंगादिचित्र्यानुपपत्तेरिति । तयोर्नैकरूपत्वेऽपि कर्म-
चित्र्यात्कामादिप्रभववैचित्र्यमिति चेत् ? युक्तमेतत् । किंतु नेश्वरेऽयं किंचित्तावतार्थपरिसमाप्तः । एतन्
निरम्य प्रवृत्तिसंज्ञितेशविशेषादिभ्यः पृथिव्यादेर्दुर्दिमकारणद्वयव्यवस्थानेनेभ्यःप्रमाणं प्रयुक्तं । प्राज्ञाय-

करणोत्पत्तेरात्मनो भर्माधर्मयोश्च स्वयमचेतनत्वात् विचित्रोपमोगयोग्यतनुकरणादिसपादनकोशाश्रयभवात् । तन्निमित्तमात्मातर मृत्पिण्डादिकुलालादिति चेन्न तस्यापि वितनुकरणस्य तत्कृतेतरसभवात् । तादृशोऽपि निमित्तभावे कर्मणाभवेतनत्वेऽपि तन्निमित्तत्वमविप्रतिपिद्ध सर्वथा दृष्टांतव्यतिक्त्वात् । स्थित्या प्रवर्तमानार्थक्रियादिचेतनाधिष्ठानादिति नियमे पुनरीश्वरादेरपि माभूत् । नाय प्रसंगो बुद्धिमत्त्वादिति चेत् ? तत एव तर्हि प्रहीणतनुकरणादय प्राणिनो माभूयन् । कर्मणा वैचित्र्यादिति चेत् तेषामीश्वरज्ञाननिमित्तत्वे समान प्रसंग । तदनिमित्तत्वे तनुकरणादेरपि तन्निमित्तत्वं माभूद्विशेषाभावात् । अर्थक्रियादेरपि तात्पर्यामनैकांतिक्य । तत कर्मव्यवशेषवशात् चित्रा कामादय तत् कर्मवैचित्र्य । नहि भावस्वभावोपलभ करणीय अन्यत्रापि तत्प्रसंगनिवृत्ते । न तर्हि केनाचिमुक्तिरितरेषां ससारश्च । कर्मवधनिमित्तविशेषादिति चेन्न तेषां शुद्धपशुदित प्रतिमुक्तीतरसभवात् आमना ॥ ९९ ॥

शुद्धयशुद्धी पुन शक्ती ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् ।

साधनादी तयोर्व्यक्ती स्वभावोऽतर्कगोचर ॥ १०० ॥

वृत्तिः—शुद्धयशुद्धी ये शक्ती भव्याभव्यस्वरूपे ते अनादितत्त्वार्थश्रद्धानाश्रद्धानयोग्यके फट्टकेतर-मुद्रपाक्यापाक्यशक्तिवत् तयोर्भव्यत्वाभव्यत्वशक्त्योर्व्यक्ती तत्त्वार्थश्रद्धानप्रियधर्मत्वादिपरिणत्यपरिणती साधनादी । कुतोऽय शक्तिभेदोऽतर्कगोचर स्वभावो यतः ॥ १०० ॥

एव तावत्प्रमाणपरतन्त्रप्रमेयविचार कृत । अधुना प्रमाणवतिरूपणार्थमाह—

अष्टशक्ती—भव्यतरस्वभावा तेषां सामर्थ्यासामर्थ्यं मापादिपाक्यापरशक्तिवत् । शक्ते प्रादुर्भावापेक्षया सादित्वमेवमभिसाधनानात्वं शुद्धयशुद्धिशक्त्योरिति भेदमाचार्य प्राह । ततोऽन्यत्रापि साधनादी प्रकृतशक्त्योर्व्यक्ती । कुत शक्तिप्रतिनियम इति चेत् ? न हि भावस्वभावा पर्यनुयोक्तव्या ॥ १०० ॥

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वभासनं ।

क्रमभावि च यज्ज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतं ॥ १०१ ॥

वृत्तिः—तत्त्वज्ञान परार्थबोध पुनरपि कथंभूत युगपत्सर्वार्थमवभासत इति युगपत्सर्वभासन अक्रमेण परिच्छेदात्मकमित्यर्थं तत्प्रमाणमेव । क्रमभावि च तज्ज्ञान छद्मस्वीय चक्षुरादिक चकारादक्रमभावि च दीर्घशक्कुल्यादिभक्षणे सभवात् । सर्वथा सदसदेकानेकनित्यानित्यादिसकलैकतत्प्रत्यनीकानेकाततत्त्वविषय स्याद्वादो जातिपुक्तिनिबधनो वितर्को नपस्तत्प्राप्त्यै संस्कृत प्रमाणगोचर नीत तदपि प्रमाण स्याद्वादनय-संस्कृत यतस्ते तय ॥ १०१ ॥

प्रमाणकल दर्शयन्माह—

अष्टशक्ती—बुद्धेरनेकांतात् येनाकारेण तत्त्वपरिच्छेदः तदपेक्षया प्रमाण्य । तत प्रत्यक्षतदाभासयो-रपि प्रायशः सकीर्णां प्रामाण्येतरस्थितिरुज्ज्वलत्वा । प्रसिद्धानुपहर्तेन्द्रियदृष्टेरपि चद्रार्कादिषु देशप्रत्यक्षत्वाद्य भूताकारानभासनात् । तयोपहृताक्षादेरपि सख्यादिविसर्वादेऽपि चद्रादिश्वभावतत्त्वोपलभात् । तत्र कर्तृपेक्षया व्यन्देशव्यवस्था गधद्रव्यादिवत् । तथानुमानादेरपि कथाचिन्मिथ्याप्रतिभासेऽपि तत्त्वप्रतिपत्त्यै प्रमाण्य । एकातकल्पनाया तु नातर्कहितस्तत्त्वसवेदन स्वयमद्वयदेर्द्वयादिप्रतिभासमानात् रूपादि स्थूलक्षणां च तथ्यादर्शनात् यथा व्यावर्ण्यते । तद्विशेषोपलभ्याम्युपगमेऽपि तद्व्यवसायवैकल्ये कचिद्धर्मोर्धर्मसनदनवत् परीक्षत्वोपपत्ते । विकल्पानामतत्त्वविषयत्वात् कुतस्तत्त्वप्रतिपत्ति ? मणिप्रदीप प्रभादृष्टांतोऽपि स्वपक्षघाती माणिप्रभादर्शनस्यापि सवादकत्वेन प्रामाण्यप्राप्त्या प्रमाणातर्भावविघटनात् । न हि प्रत्यक्ष स्वविषये विसवादानात् शुक्तिकादर्शनवद्गततद्भातो । नापि लिंगिक लिंगिर्लिंगिसवधाप्रतिपत्ते-अन्यथा दृष्टातेतरयोरेकत्वात् किं केन कृत स्यात् । कादाचिकार्यप्राप्तोरेकादेरपि सभवात् ।

न हि मिथ्याज्ञानस्य संवादनैकांतः । तथा न लैंगिकं सर्वधैवाविसंवादकत्वात् । तस्मात्सूक्तं तत्त्वज्ञानमेव प्रमाणं । कारणस्य सामिप्रभेदात्प्रातिभासभेदेऽपि इति । प्रमाणमेव वा तत्त्वज्ञानं । ततः स्वलक्षणदर्शना-
नंतरभाविनस्तत्त्वव्यवसायस्य प्रमाणतोपपत्तेः । प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणे एवेत्यधारण प्रत्याचष्टे अनधिग-
तार्थधिगमाभावात्, तदप्रमाणत्वे लैंगिकस्यापि माभूद्विशेषाभावात् । अनधिगतस्वलक्षणाव्यवसायात् अनु-
मितेरतिशयकल्पनायां प्रकृतस्यापि न वै प्रामाण्यं प्रतिषेध्यं—अनिर्णीतनिर्णयात्मकत्वात् क्षणभंगानुमान-
वत् । ध्वनेरखंडशः श्रवणाधिगमोऽपि प्राथमकल्पिकस्तत्त्वनिर्णीतिरेव । तदत्यये दृष्टेरपि विसंवादकत्वेन
प्रामाण्यानुपपत्तेरदर्शनातिशयनात् । तदर्शनाभावेऽपि तत्त्वनिश्चये तदन्यसमारोपव्यच्छेदलक्षणप्रमा-
णलक्षणांगीकरणात् । कचिकुताश्चिदभूमकेतुलैंगिकवनिर्णीतार्थमात्रस्मृतेराधिगताधीगमात् प्रामाण्यं माभूत् ।
प्रमितिविशेषाभावात्, प्रकृतिनिर्णयस्य प्रामाण्ये हि न किंचिदतिप्रसज्यते निर्णीतेऽपि कथंचिदतिशयनात् ।
प्रत्याभिज्ञानं प्रमाणं व्यवसायातिशयोपपत्तेः तत्त्वामर्ष्याधीनत्वात् प्रमाणत्वसिद्धेः, अन्यथा हि विसंवादः स्यात्
लिंगलिंगिसंबंधज्ञानं प्रमाणमनिश्चितनिश्चयादनुमानवत् । सत्त्वक्षणिकत्वयोर्धूमतत्कारणयोर्वा साफल्येन
व्याप्तिप्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षत्वमुत्सहते सन्निहितार्थानुकाशित्वात् अपरीक्षाक्षमत्वाच्च । नानुमानमनवस्थानुप-
गात् । सूद्रमपि गावा तदुभयव्यतिरिक्तं व्यवस्थानिमित्तमभ्युपगंतव्यं । उपमानादिकं प्रमाणांतरमार्थमि-
च्छतां तत्त्वनिर्णयप्रत्यवमर्शप्रतिबंधाधिगमप्रमाणत्वप्रतिषेधः प्रायशो वक्तुर्जडिमानमाविविरोति इति प्रत्य-
क्षं परोक्षमित्येदादितयं प्रमाणं अर्थापत्त्यादेरनुमानव्यतिरेकोऽपि परोक्षोऽतर्भावात् । तत्र सकलज्ञानावरणपरि-
क्षयविजृम्भितं केवलज्ञानं युगपत्सर्वार्थधीवपयं । तथाचोक्तं 'सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य' इति । तज्ज्ञानदर्श-
नयोः क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्यात् । कुतस्तत्सिद्धिरिति चेत् ? सामान्यविशेषविषययोर्विगताव-
रणयोरयुगपत्प्रतिभासायोगात् प्रतिबंधांतराभावात् । शेषं सर्वं क्रमवृत्तिप्रकारांतरासंभवात् ।
चक्षुरादिज्ञानपंचकस्यापि परस्परव्यवधानेऽपि विच्छेदानुपलक्षणं क्षणक्षयवत् । यौगपदे हि
सतानभेदात्परस्परपरामर्शाभावः संतानांतरवत् । मानसप्रत्यक्षेऽपि चक्षुरादिज्ञानानंतरप्रत्ययोद्भवेन
कश्चिद्विशेषः क्रमवृत्तौ व्यवधानप्रतिभासविकल्पप्रतिपत्तेरसंभवात् । यौगपदे हि स्पर्शादिप्रत्यक्वमर्शविरोधः
पुरुषांतरवद्विषयनिर्णीतात्मकत्वात् । मतिज्ञानादि स्याद्वादनपलक्षितं प्रतिपत्तव्यं ॥ १०१ ॥

उपेक्षा फलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः ।

पूर्वं वाऽज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥ १०२ ॥

वृत्तिः—आद्यस्य प्रमाणस्य केवलज्ञानस्य फलमुपेक्षा रागमोहाभावः । शेषस्य प्रमाणस्य छप्रस्थायिज्ञा-
नस्य, आदानं ग्रहणं हानं स्वागतयोर्धार्मुद्धिः तत्फलं । पूर्वं वा उपेक्षा वेत्यर्थः । सामान्यापेक्षायां नृपुंसकलि-
गता । पूर्वा वेति पाठांतर । वा अज्ञाननाशः फलं ज्ञानतेत्यर्थः । सर्वस्यास्य मत्यादिभेदभिन्नस्य हिताहितभे-
दमिने स्वगोचरे स्वविषये वर्तमानस्यौत्सर्गिकं फलमज्ञाननाश इत्युक्तं ॥ १०२ ॥

प्रस्तुतस्याद्वादाल्लयपरार्थसाधनसमर्थनार्थमाह—

अष्टशती—सिद्धप्रयोजनत्वात् केवलानां सर्वत्रोपेक्षा । करुणावतः परदुःखजिहातोः कथमुपेक्षा
तदभोत्र कथं वासिः ? इति चेत् स्वदुःखनिवर्तनवदकरुणयापि वृत्तेरन्यदुःखनिराचिकार्यायां । दयालेरे-
वात्मदुःखनिवर्तनादसमाधिरिति चेत् ? न वै प्रदीपः कृपालुतया आत्मानं परं वा तमसा निवर्तयति इति ।
कल्पयित्वापि कृपालुतां तत्करणस्य स्वभावसामर्थ्यं श्रूयं । एवं हि परंपरापरिभ्रमं परिहरेत् । मत्यादेः साक्षात्फलं
स्याधेव्यामोहविच्छेदः तदभावे दर्शनस्यापि सन्निकर्षाविशेषात् । क्षणपरिणामोपलब्धवदविसंवादक-
त्वासंभवात् । परंपर्या हानोपादानसंविक्तिः । तथाहि—करणस्य क्रियायाश्च कथंचिदेकत्वं प्रदीपतमोविग-
मवत् । नागत्वं च परश्वदिवत् । तस्माद्प्राज्ञसंविदाकारयोः प्रमाणफलव्यवस्थायामपि विसंवादनिराक-

रणे तदज्ञस्येव विपदष्टिः प्रमाणत्वं न प्रतिपत्तुर्महति । तावत्तैव प्रमाणत्वे क्षणिकत्याधनुमानं-अधिगताध-
धिगमलक्षणत्वान्न वै प्रमाणं ॥ १०२ ॥

वाक्येष्वनेकांतद्योती गम्यं प्रति विशेषकः ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वाच्च केवलिनामपि ॥ १०३ ॥

वृत्तिः—पदानां परस्परपेक्षाणां निरपेक्षाः समुदाया वाक्यानि तेषु वाक्येष्वनेकांतं द्योतयति प्रकटय-
तीति अनेकांतद्योती । स्याच्छब्दो निपातोऽन्ययं । गम्यमभिधेयमस्ति घट इत्यादिवाक्येऽस्तित्वादि तत्प्रति
विशेषकः समर्थकः । अथवा गम्यं हेयादेयभेदमिच्छं वस्तु यथा यदवस्थितं तथैव तस्य विशेषकः । अर्थस्य
तत्तदात्मकस्य योगित्वं घटनं तस्मादन्येषां पुनर्धर्माणां गुणीभूतत्वात् । तत्र भवत एतदुक्तं केवलिनां श्रुतके-
वलिनां च अपिशब्दात्तच्छिष्यप्रशिष्याणां च नान्येषां तथाभूतस्य वस्तुभावात् ॥ १०३ ॥

पुनरपि तदेव समर्थयति—

अष्टशती—पदानां परस्परपेक्षाणां निरपेक्षाः समुदायो न तर्हि तदानीमिदं भवति—यथा यत्सत्तत्सर्वं
परिणामि यथा घटः संक्ष शब्दः, तस्मात्परिणामीत्याकांक्षाणात् । प्रतिपत्तुर्वर्गोऽयं वाक्येष्वभ्यारोप्यते सचे-
त्प्रतिपत्ता तावतायं प्रत्येति किमिति शेषमाकांक्षति । प्रकरणादिना वाक्यकल्पनापर्यधंप्रतिपत्तौ न वा प्राय-
मकल्पिकवाक्यलक्षणपरिहारः सत्यभामादिपदवत् । सदसमित्यानित्यादिसर्वधैकांतप्रतिक्षेपलक्षणो नैकांतः ।
क्वचित्प्रयुज्यमानः स्याच्छब्दः तद्विशेषणतया प्रकृतार्थतत्त्वमनवयवेन सूचयति । प्रायशो निपातानां तत्त्व-
भावात् एवकारादिवत् । न हि केवलज्ञानवदखिलमक्रममवगाहते वाचः क्रमवृत्तित्वात् तदुद्देशेऽपि
तथाभावात् ॥ १०३ ॥

स्याद्वादः सर्वधैकांतस्यागात्किंवृत्तचिद्विधिः ।

सप्तभंगनयापेक्षो हेयादेयविशेषकः ॥ १०४ ॥

वृत्तिः—स्याद्वादोऽर्थप्रकरणादीनां घटादिशब्दार्थविशेषस्थापनहेतुनामनुकूलः । कुतः सर्वधैकांत-
स्यागात्तेपार्थप्रकरणादीनां प्रतिकूलस्यैकांतस्य त्यागात् । अथ कथं प्रकारः स्याद्वादः किंवृत्तचिद्विधिः किमो-
ष्ट्वं किं निष्पन्नं वृत्तं किंवृत्तं च तद्विधं किंवृत्तचित् तदेव विधिः प्रकारो यस्य कथंचित् कुतश्चिदित्यादि ।
सप्तभंगाश्च ते नयाश्च तानपेक्षत इति स्यादस्ति स्यान्नात्स्यादि । हेयादेययोर्विशेषकः गुणमुख्यकल्पनया ॥ १०४ ॥

स्याद्वादकेवलज्ञानयोः कथंचित्सामान्यं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—कथंचिदित्यादि किं वृत्तचिद्विधिः स्याद्वादपर्यायः सोऽयमनेकांतमभिप्रेत्य सप्तभंगनया-
पेक्षः स्वभावपरभावाभ्यां सदसदादिव्यवस्थां प्रतिपादयति । सप्तभंगी प्रोक्ता द्रव्याधिकपर्यायार्थिकप्रधि-
भागवशान्नैगमादयः शब्दार्थनया बहुविकल्पा भूलनयद्वयशुद्धशुद्धिभ्यां ॥ १०४ ॥

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।

भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥

वृत्तिः—सर्वाणि च तानि तत्त्वानि च जीवाजीवादीनि तानि प्रकाशत इति सर्वतत्त्वप्रकाशने के-
ते ! द्वे स्याद्वादश्च केवलज्ञानं च ते द्वे प्रमाणे । तयोर्मध्येऽन्यतमं परैः परिकल्पितमनस्तु भवेद्यतः कथं तयो-
र्भेदः साक्षात्प्रत्यक्षादसाक्षादप्रत्यक्षात् ॥ १०५ ॥

प्रमाणं चार्चितमथ को नयो नाभेत्याह—

अष्टशती—स्याद्वादकेवलज्ञाने इति निर्देशात् तयोरभ्यर्हितत्वान्नियमं दर्शयति परस्परहेतुकत्यादन्य-
र्हि वा पूर्वनिपातेऽन्यमिचारं सूचयति । कथं पुनः स्याद्वादः सर्वतत्त्वप्रकाशनो यावता “मतिश्रुतयोर्विषयो

द्रव्यैष्वसर्वपर्यायेषु” । जीवादयः सप्तपदार्थास्तर्ह्ये तन्मतिपादनाविशेषात् । तथा हि भेदः साक्षादसाक्षा-
न्वेति साक्षादहृतेरेष सर्वद्रव्यपर्यायान् परिष्ठिनन्ति नान्यत् इति यावत् ॥ १०९ ॥

सधर्मणैव साध्यस्य साधर्म्यादविरोधतः ।

स्यादादमविमक्तार्थविशेषव्यञ्जको नयः ॥ १०६ ॥

वृत्तिः—समानो गुणो यस्य स सधर्मो तेन सधर्मणैव एतन्मतिपादनाकारणं साम्प्रत्यानित्यवा-
देः शक्याभिप्रेताप्रसिद्धस्य । सधर्मणो भावः साधर्म्यं तस्मात्साधर्म्यात् । स्यादादः श्रुतज्ञानं तेन प्रतिभक्तो
निपयीकृतोऽर्थस्तस्य विशेषो नित्यत्वादित्यद्वयजकः प्रकटको चोक्तो नयो वृत्तिर्नोऽर्थपरिग्रहः । इत्यनेना-
न्यव्यतिरेकपक्षधर्मा उक्ताः । अविरोधादित्यनेनान्यधानुपपत्त्यैकलक्षणो हेतुः प्रदर्शितः । किमुक्तं भाति-
अतर्क्योक्तिमतरेण त्रिलक्षणो हेतुर्न गमक इति । अथ को नयप्रमाणयोर्विशेषः ! अनेकांतप्रतिपत्तिः प्रमाण,
एकधर्मप्रतिपत्तिर्नयः ॥

तद्विषयस्य द्रव्यस्य स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

अवृक्षशी-मपक्षेणैव साध्यस्य साधर्म्यादित्यनेन हेतोस्त्रैलक्षण्यमविरोधात् इत्यन्यधानुपपत्तिं य दश-
यसा केवलस्य त्रिलक्षणस्यासाधनत्वमुक्तं तत्पुनरुक्त्यादियत् । एकलक्षणस्य तु गमकत्वं “नित्यत्वैकांततांऽपि
विक्रिया नोपपद्यत इति” बहुलजन्यधानुपपत्तेरेव समाश्रयणात् । यत्रार्थक्रिया न संभवति तत्र वस्तु यथा वि-
नाशोकांतः तथा च नित्यत्वेऽपि क्रमयोपपत्त्याभ्यामर्थक्रिया न सम्भवति नापर प्रकाशतर्ह्येति त्रिलक्षणयोगेऽपि
प्रधानमेकलक्षणं तत्रैव साधनसामर्थ्यपरिनिष्ठिते । तदेव प्रतिबंधः पूर्वाद्गीतसंयोग्यादिसफलहेतुप्रतिष्ठापकं ।
ततः स्याद्वैद्यादितानुमितमनेकांतात्मकमर्थतत्त्वमादशयति । तस्य विशेषो नित्यत्वादिः पृथक् पृथक्त्वस्य
प्रतिपादको नयः । तथा चोक्त—

अर्थस्यानेकरूपस्य धीः प्रमाणं तदंशधीः

नयः धर्मोत्तरापेक्षी दुर्णयस्तन्निराकृतिः ॥ १ ।

तदनेकांतप्रतिपत्तिः प्रमाण । एकधर्मप्रतिपत्तिर्नयः । तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्तेर्यो दुर्णयः केवलं विपक्षविरोध-
दर्शनेन स्वपक्षाभिनिवेशनात् ॥ १०६ ॥

नयोपनयैकांतानां त्रिकालानां समुच्चयः ।

अविभ्राह् भावसंबन्धो द्रव्यमेकमनेकता ॥ १०७ ॥

वृत्तिः—नया नेगमादयः सप्त उपनयास्तद्वेदोपभेदार्थपर्यायास्त एवैकांताः प्रधानधर्मोस्तद्मादात्ताद्य-
ज्ञापदेशः । प्रयः काला निपथो येषां ते तथाभूतास्तेषां समुच्चय एकस्मिन्नवस्थानम् । अविभ्राह् अव्युत्पत्त्य-
भावसंबन्धः सत्तासंबन्धो यस्य स तथाभूतस्तद्द्रव्यमेकमभेदापेक्षया पुनरनेकप्रकारं ॥ १०७ ॥

तदर्थं चोद्य परिहारायाह—

अष्टशती-उक्तलक्षणो द्रव्यपर्यायस्थानः संग्रहादिर्नयः । सन्दर्भाग्रशास्त्रान्वयनयः । तदेकांता-
तात्मना विपक्षापेक्षालक्षणाणां त्रिकाललक्षणाणां त्रिकालविषयाणां समितिर्द्रव्यं । ततस्तेषामपेक्षारात् गुण-
गुणादियत् ॥ १०७ ॥

मिथ्यासमूहो मिथ्या चेन्न मिथ्यैकांतताऽस्ति नः ।

निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥ १०८ ॥

वृत्तिः—नित्यानिष्ठास्तित्वादीनां मिथ्याधर्मीणां योऽयं समूहः समुद्ययः स मिथ्याऽस्त्यस्य इति
चेदेवं भवतोऽभिप्रायः । मिथ्यैकांतताः संग्रहस्तस्य भावो मिथ्यैकांतता सा नोऽस्माकं नास्ति न निन्दते ।

कुतः? यतो निरपेक्षा नयाः मिथ्या परस्परमपेक्षा घटना तस्या निर्गताः पृथग्भूता धर्मा व्यलीकाः । सापेक्षाः परस्परसंबन्धास्ते नया वस्तु परमार्थतत्त्वं यतोऽर्थकृत् क्रमाक्रमाम्यमर्थकारित्वादतो न चोपस्यावतारः ।
पुनरपि तमर्थं समर्थयन्नाह—

अष्टशती—मुनयदुर्णययोर्यथास्माभिर्लक्षणं व्याख्यातं तथा न प्रबोध्यं न परिहारः । तथाहि—निरपेक्षत्वं प्रत्यनीकधर्मस्य निराकृतिः । सापेक्षत्वमुपेक्षा अन्यथा प्रमाणनयाविशेषप्रसंगात् । धर्मांतरादानोपेक्षाहानि-
लक्षणत्वात् प्रमाणनयदुर्णयाणां प्रकारांतरासंभवाच्च । तदतत्त्वभावप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपत्तिरन्यनिराकृतिश्चेति
विशेषपसंज्ञातिः ॥ १०८ ॥

नियम्यतेऽर्थो वाक्येन विधिना वारणेन वा ।

तथाऽन्यथा च सोऽवश्यमविशेष्यत्वमन्यथा ॥ १०९ ॥

वृत्तिः—वाक्येन, अस्ति घटो नास्ति वेति विधिप्रतिषेधरूपेणार्थो नियम्यते नियम्यते विशेषविषयं
नीयते तस्मात्तोऽर्थस्तथा च तदतदात्मक इत्यन्युपगतं त्वः । यदि पुनरन्यथान्येन प्रकारेणैकांतररूपेणान्युप-
गम्यते तदानीमविशेष्यत्वमवस्तुत्वं स्यादेकधर्माकांतत्वेन यत्त्वस्ति यतः ।

वाक् द्विविधा न भवतीत्यस्य निराकरणायाह—

अष्टशती—यस्तत् तत्सर्वमेनेकांतात्मकं वस्तुतत्त्वं सर्वथा तदर्थक्रियाकरित्वात् । स्वविषयाकारसंवि-
त्तियत् । न किंचिदेकांतं वस्तुतत्त्वं सर्वथा तदर्थक्रियासंभवात् गगनकुसुमादिबत् । नास्ति सदेकांतः सर्व-
व्यापारविरोधप्रसंगात् असदेकांतवदिति विधिना प्रतिषेधेन वा वस्तुतत्त्वं नियम्यते । अन्यथा तद्विशिष्टमर्थ-
तत्त्वं न स्यात् इत्यनेन विधिप्रतिषेधयोगुणप्रधानभावेन सदसदादिवाक्येषु वृत्तिरिति लक्षयति ॥ १०९ ॥

तदतद्वस्तु वागेपा तदेवेत्यनुशासति ।

न सत्या स्यान्मृपावाक्यैः कथं तत्स्वार्थदेशना ॥ ११० ॥

वृत्तिः—एषा वागेतद्वचनं सर्वाभ्युपगतं तच्चातच्च तदतत् अस्तित्वनास्तित्वात्मकं वस्तुतत्त्वं तदेव
सादृभूतमेव नैकांतात्मकमेतदेवेत्यनुशासति कथयति प्रतिपादयति । यदि न सत्या सन्नृता स्याद्वेत् । एवं सति
मृपा वाक्यानि असत्यरूपाणि वाक्यानि स्युः । तथा सति तत्स्वार्थस्य परमार्थस्य प्रमाणहेतुफलप्रतिपादकस्य
येयं देशना कथनं परप्रतिपादनं कथं स्यात्? किं तु न भवेदेव । तथा च विशीर्णं प्रमाणादिलक्षणं वार्तम् ।
तस्मात्सत्तदनेकांतात्मकं हेतुज्ञानं प्रमाणनदिति वचनस्य प्रमाण्यमेपितव्यं ॥ ११० ॥

पुनरपि वचोऽलक्षणमाह—

अष्टशती—प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयभूतं विरुद्धधर्माभ्यासलक्षणं वाऽविरुद्धं वस्तु । तदेवेत्येकांतेन प्रति-
पादयती मिथ्यैव भारती कथमनयार्थदेशनं ? इत्येकांतवाक्यार्थानुपपत्तिराह्वयते ॥ ११० ॥

वाकस्वभावोऽन्यवागर्थप्रतिषेधनिरंकुशः ।

आह च स्वार्थसामान्यं तादृग्वार्च्यं खपुष्पवत् ॥ १११ ॥

वृत्तिः—वाचः स्वभाव आत्मीयं रूपमन्येषां याप्यत्वेनाभिप्रेततराणां याग्वचनं तस्या अर्थस्तस्य प्रति-
षेधो निराकरणं तस्मिन् निरंकुशः समर्थो घटशब्दः पटादीनां निराकरणं करोति स्वार्थं च प्रतिपादयति अतो-
ऽनेकांतः, यदि पुनः सर्वथा स्वस्य ज्ञानार्थस्य बाह्यार्थस्य सामान्यं परापररूपमपोहं आर्वाक आह आचष्ट इत्य-
न्युपगमः स्यात् तादृग्वार्च्यं विशेषरहितं सामान्यं खपुष्पवत् गगनकुसुमसमानमतो न किंचित्स्यात् ॥ १११ ॥

ननु सामान्येभ्य वाचोऽर्थो यदुत विशेषे वर्तते सामान्येऽर्थक्रियामावाटिनि संतर्गचोऽयमनं तन्निरा-
करणार्थमाह—

अष्टशती—वाचः स्वमात्रोऽयं येन स्वार्थेगामान्यं प्रतिपादयती तदपरं निराकरोति । अन्यत्रागोप्य-
ऽनुक्तानतिशायनात् । इदं तदानेयं तद्यागान् प्रनीयेत् तदर्थः । कूर्मरोमादिभ्यः न च गामान्यं विधेयपरि-
हारेण वचिचदुरलभाभे । अनुलभमानाश्च कथं स्वामानं परं वा तथाभिनिधेयेन निरुत्तमाभे ! ॥१११॥

सामान्यवाग्विशेषे चेन्न शब्दार्था मृषा हि सा ।

अभिमतविशेषात्तेः स्यात्कारः सत्यलौकिकः ॥ ११२ ॥

वृत्तिः—सामान्यसंबंधिनी वाक् विशेषे वर्तते—विशेषमाचष्टे तत्पार्थक्रियामावात् केदेवं भवतोऽभि-
प्रायः ! तर्हि शब्दस्वार्थोऽभिधेयः कुतः ! सादृशभूता वाक् मृषा अर्थाका सा । यस्मान्न द्वायस्य वाचकोऽन्य-
माह । षट्शब्दः पदार्थस्य न पदार्थिदपि प्रतिपादकः । नाप्यपोहोऽस्वार्थः, अपोहो हि परव्यावृत्तिः सा च तुरता
ततो भेदक्षणीकैकांतपक्षे न वाच्यं नापि वाचको नानुमानं नाप्यागमः सर्वामावोऽतः स्यात्कारः स्याद्वाक्य-
सत्यलौकिकः सत्यभूतोऽभिप्रायविशेषस्यार्त्तेर्निमित्तमिष्टार्थप्राप्तिहेतोराश्रयणीयः सर्वदोषकल्पाणीतव्यात् ।

तस्यैव स्वरूपमाह—

अष्टशती—अस्तीति केवलमभाजन्यरूपेण दृष्टव्यमाहति चेत् ! कः पुनरपोहः ! परतो व्यावृत्ति-
भावः । कथमेवं सत्यभावं प्रतिपादयति भावं न प्रतिपादयतीत्येवमनुक्तसमं न स्यात् । तद्विकृत्यो
मिथ्याभिनिवृत्तशब्दादिति चेन्न चैतत्तस्य प्रतिपादकं मिथ्याविरुद्धाहेतुत्वाद् व्यतीकरचनवत् । ततः स्या-
द्वाद एव सत्यलौकिको न वादांतरमिथ्यनुशाययति ॥ ११२ ॥

विधेयमीप्सितार्थोऽपि प्रतिषेध्याविरोधि यत् ।

तथैवादेयहेयत्वमिति स्याद्वाद्संस्थितिः ॥ ११३ ॥

वृत्तिः—विधेयमस्तीत्यादि प्रतिषेधस्य नास्ति नादेरविरोधेनाविरुद्धं यत्तद्विहितार्थस्याभिप्रेतकार्यम्यां
कारण । तथैवादेयं वस्तु हेयास्वाग्यादविरुद्धं । अन्येन प्रकारेण स्याद्वादस्य संस्थितिः सर्वप्रमाणैरविरुद्धा
सिद्धिरिति प्रमाणहेतुदृष्टातामासाः परवादिपरिकल्पितप्रमाणहेतुदृष्टाता वेदितव्याः । कुतः ! तद्वृत्तगामावात् ।
वस्तुविषयैक्यपरिकल्पितं तदपि नास्ति लक्षणाभावात् । तस्माददनेकांतामरु तमन्य लक्षणयोगादिति ।

शास्त्रार्थोपसंहारकारिकमाह—

अष्टशती—अस्तीत्यादि विधेयमभिप्रेत्य विधानात् नास्तित्वादिभिरविरुद्धं विधिप्रतिषेधयोग्योपन्यासि-
विनाभावलक्षणत्वात् स्वार्थज्ञानवत् । तद्विधेयप्रतिषेध्यात्मविशेषात् स्वाद्वादः प्रक्रियते सप्तमंगीममा-
श्रयात् ॥ ११३ ॥

इतीयमाप्तमीमांसा विहिता हितमिच्छता ।

सम्यग्मिथ्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये ॥ ११४ ॥

वृत्तिः—इत्यनेन प्रकारेणैव प्रत्यक्षतश्च योऽयमुपदेशस्तस्वार्थः स्वगुणं तस्य विशेषो य धाम्मं तस्य
प्रतिपत्तिरवगमस्तस्यैव सम्यगुपदेशोऽयं मिथ्येति सर्वज्ञेन ज्ञायते यस्यात् ।

कृतकृत्यो निर्मुक्ततत्त्वप्रतिज्ञा आचार्यैः श्रीमत्समंतभद्रकैमरी प्रमाणनयतीक्षणलखरदं विद्वद्विरचितप्रवादि-
मुनपदविह्वलमुभिर्जुमस्यत्पादनपट्टिदिमाह—

अष्टशती-इति श्लोक्तपरिच्छेदविहितेयमाप्तमीमांसा सर्वज्ञविशेषपरीक्षानिःश्रेयसकामिनां । अभव्यानां तदनुपयोगात् । तत्चेत्तरपरीक्षां प्रति भव्यानामेव हि नियताधिकृतिः ॥ ११४ ॥

श्रीवर्द्धमानमकलंकमार्निधवंच-

पादारविंदयुगल प्रणिपत्य मूर्ध्ना

भग्यैकलोकनयनं परिपालयंत-

स्याद्वादवर्त्म परिणीमि समंतभद्रं ॥ १ ॥

इत्यष्टशती समाप्ता ।

जयति जगति क्लेशावेशप्रपंचहिमांशुमान्

विहृतिविषमैकांतध्वांतप्रमाणनयांशुमान् ।

यतिपतिरजो यस्याष्टष्टान्मतांशुनिघर्लवान्

स्वयतमतयस्तीर्थ्या नाना परे समुपासते ॥ ११५ ॥

वृत्तिः-यस्य भट्टारकस्य मतांशुधेरागमोदधेर्लवान् कणान् अष्टष्टान्खरीकृतान् परे नाना तीर्थ्याः प्रवादिनः सुगतादयः स्वमते मतिर्येषां ते स्वमतमतयः कृतात्मबुद्धयः समुपासते सेयंते सौऽजो जातिजरा-मरणरहितो यतिपतिः प्रधानस्वामी जयति त्रैलोक्यस्वामित्वं करोति बाह्याभ्यंतरशत्रून् निहृत्य जयति लोके । पुनरपि किंविशिष्टः ? ज्ञेयस्य दुःखस्य आवेशः कदर्धना तस्य प्रपंचो विस्तारः स एव हिम प्रालेयः तस्यांशुमानादित्यः । एकांत एव ध्वांतं तमः विषमं च तदेकांतध्वांतं च विषमैकांतध्वांतं प्रमाणं च नयाश्च प्रमाण-नया उक्तलक्षणा विहृतं निराकृतं विषमैकांतध्वांतं येस्ते तथाभूतास्ते च ते प्रमाणनयाश्च त इयांशवः किरणास्ते विद्यते यस्य स तथाभूत इति यतिपतेर्विशेषणं ॥ ११५ ॥

श्रीमत्समंतभद्राचार्यस्य त्रिभुवनलब्धजयगताकस्य प्रमाणनयचक्षुषः स्याद्वादशरीरस्य देवागमाख्या-कृतेः संक्षेपभूतं विवरणं कृतं श्रुतधर्ममरणशीलेन वसुनंदिना जडमतिनाऽऽत्मोपकाराय ।

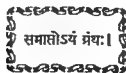
समंतभद्रदेवाय परमार्थविकल्पिने ।

समतमद्रदेवाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥ १ ॥

सुखाय जायते लोके वसुनदिसमागमः ।

तस्मात् निषेव्यतां भव्यैर्वसुनंदिसमागमः ॥ २ ॥

इति श्रीवसुनंदाचार्यकृता देवागमवृत्तिः समाप्ताः ।

सनातनजेनग्रंथमाला

८

स्याद्वादपतिश्रीविज्ञानंदस्वामिविरचिता-

प्रमाणपरीक्षा ।

—०—

जयंति निर्जिताशेषसर्वंयुक्तातनीतयः ।

सत्यवाक्याधिपाः शब्दद्विधानंदा जिनेश्वराः ॥ १ ॥

अथ प्रमाण-परीक्षा—तत्र प्रमाणलक्षणं परीक्ष्यते—

‘साम्यग्नानं प्रमाणं प्रमाणान्वयधानुपपत्तेः । सन्निकर्षादिरक्षानमपि प्रमाणं स्वार्थप्रमितौ साधकतम-
स्यात् । इति नाशंकनीयं । तस्य स्वप्रमितौ साधकतमत्वासंभावात् । न दाचेतनोऽर्थः स्वप्रमितौ करणं पटा-
दिवत् । सोऽर्थप्रमितौ करणमित्यप्यनालोचितरचनं नैयायिकानां स्वप्रमितान्साधकतमस्वार्थप्रमितौ
साधकतमत्वानुपपत्तेः । तथाहि— न सन्निकर्षादिरर्थप्रमितौ साधकतमः स्वप्रमितान्साधकतमस्याप्यट-
वत् । प्रदीपादिभिर्मन्त्रिभिचारः साधनस्य । इति न मतव्यं । तेषामर्थपरिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । तान नयनम-
नसोरेव करणतया स्वयमभिमतत्वात् । प्रदीपादीनां सहकारितोपचारतः । करणव्यवहारानुसरणात् ।
न चोपचारतोऽर्थप्रकाशन एव प्रदीपादिः करणं न पुनः स्वप्रकाशन इति मन्यमानो निर्ममना मनीषिभिः,
अनुमन्यते । नयनादेः अर्थसंवेदनमिह प्रदीपादिसंवेदनमप्युपजनयतः प्रदीपादीनां सहकारित्वाविशेषात् ।
तेषामर्थप्रकाशनवत् स्वप्रकाशनेऽपि करणतोपचारमप्यवसितः । गदनादिना अनेकांत इत्यपि न मननीयं ।
तस्याप्युपकरणरूपस्याचेतनस्य भावस्यापि प्रतिपत्त्या करणतोपचारात् । परमार्थतो मन्त्रेन्द्रियस्यैव अर्थग्रहणस-
क्तिलक्षणस्य साधकतमतया करणताम्यसंभावात् । न चैतदसिद्धं निशुद्धधिपजनमनसि युक्तियुक्ततया परिरतं-
मानत्वात् । तथाहि—

‘यदसन्निधाने कारकांतरसन्निधानेऽपि यज्ञोपपद्यते तत् तत्करणकं । यथा बुद्ध्यासन्निधाने काष्ठच्छेदनम-
नुत्पद्यमानं कुठारकरणकं । नोपपद्यते च भावेन्द्रियामयमनसोऽर्थसंवेदनमुपपत्तयसद्भावेऽपि, इति तद्भावेन्द्रि-
यकरणकं । बहिःकरणसन्निकर्षोपीनतायां हि पदार्थसंवेदनस्य, नयनसन्निकर्षात् कण्ठश्च न मनसि नायन-
संवेदनोदयः कुतो न भवेत् ? । न हि नयनमनसोऽन्यतरकर्तृजः संयोगो न विद्यते एवेति वस्तुं युक्तं
सकलमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगानमसि सर्वागत्यभाजनविरुद्धात् । न च नयनममूर्तिमदेव । तस्य परेर्भातिफलयो-
पगतत्वात् । पौष्टिकतयास्माभिरुपकरणस्याभिमनत्वात् । ननु नमसि नयनसन्निकर्षस्य योग्यतापिरहान
संवेदननिमित्तता ॥ इत्यपि न सार्थीयः तथोक्तताया एव साधकतमत्वानुगतात् । का चैवं सन्निकर्षस्य योग्य-
ता नाम ? विशिष्टा शक्तिरिति चेत् ? सा तर्हि सहकारिसन्निधिलक्षणा अनुमतव्या ।

‘सहकारिसान्निध्यं शक्तिः’ इत्युच्यते करवचनात् । सहकारिकारणं च द्रव्यं गुणः कर्मादि वा स्यात् ? न तावदात्मद्रव्यं सहकारि तत्सन्निधानस्य नयननमःसन्निकर्षेऽपि समानत्वात् । एतेन कालद्रव्यं दिग्द्रव्यं च सहकारि निराकृतं तत्सन्निकर्षस्यापि सर्वसाधारणत्वात् । मनोद्रव्यं सहकारि इत्यपि न संगतं तत्सन्निधेरपि-समानत्वात् । कदाचित्तद्वतमनसः पुरुषस्याक्षार्थसन्निकर्षस्य संभवात् । एतेन आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयसन्निकर्षोऽर्थप्रमितौ साधकतम इति सामिप्रीप्रमाणवादो दूषितः-तत्सामिग्न्याश्च नभसि सद्भावात् । कालादिनिमित्तकारणसामिप्रीवत् । यदि पुनस्तेजोद्रव्यं सहकारि तत्सन्निधानात् चाक्षुषादिज्ञानप्रभवादेति मतं तदापि न विशेषः घटादाविव गगनेऽपि लोचनसन्निकर्षस्यालोकासन्निकर्षप्रसिद्धेः संवेदनानुपपत्तयः दुर्निवारत्वात् । अथादृष्टविशेषो गुणः सहकारी तत्सन्निकर्षं संयुक्तसमवायेन, चाक्षुषा संयुक्ते पुरुषे त्वदृष्टविशेषस्य समवायात् इति मन्यर्थं तर्हि कदाचिन्नभसि नायनसंवेदनोदयः कुतो न भवेत् ? । सर्वदा सर्वस्य तत्रादृष्टविशेषस्य सहकारिणोऽसन्निकर्षात् इति चेत् ? कथमेवमीश्वरस्य नभसि चाक्षुषा ज्ञानं श्रोत्रादिभिरिव घटते ? समाधि विशेषोपपन्नित्तधर्मविशेषानुगृहीतेन मनसा गगनाद्यशेषपदार्थसंवेदनोदये तु महेश्वरस्य बहिःकरणमनर्थकतामिधात् । फलासंभवात् । बहिःकरणरहितस्य च नांतःकरणमुपपद्येत परनिर्मुक्तत्वमवत् । ततः कथमेतःकरणेन धर्मादिग्रहणं मनसोऽसंभवे च न समाधिविशेषस्तदुपपन्नित्तधर्मविशेषो वा घटामग्राह्यते तस्यात्मातःकरणसंयोगनिर्वंधनात् ।

स्यान्मतं शिशिररश्मिशेखरस्य समाधिविशेषसंततिर्धर्मविशेषसंततिश्च सर्वार्थज्ञानसंततिहेतुरनाद्यपर्यवसाना, सततमेनोमलैरस्पृष्टत्वात् । तस्य संसारिसादिशुक्तिबिच्छेदणत्वात् सर्वथा मुक्ततयैव प्रसिद्धत्वात् इति तदप्यसमीचीनं एवमीश्वरस्यापि एनोमलविलयाद्वैश्वार्थसंवेदनोद्भवप्रसक्तः । सततमेनोमलाभावो हि यथा सततमर्थज्ञानसंतानहेतुररीक्ष्यते तथा कादाचित्कैर्नोमलाभावः कदाचिदर्थप्रमितिनिमित्तमुक्तमुत्पद्यमानः तस्यैव सन्निकर्षसहकारितोपपत्तेः । तत्सन्निकर्षस्यैव च सन्निकर्षशक्तिरूपत्वसिद्धेः । तद्भावादेव च नयनसन्निकर्षेऽपि नभसि संवेदनानुत्पत्तिघटनात् । तत्र विशिष्टधर्मोऽपि न पापमलापायादपरः प्रतिपद्यते भावांतरस्वभावत्वादभावस्य, निःस्वभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्तात्वेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् इति पुरुषगुणविशेषसद्भावं एव पापमलाभावो विभाव्यते । स चात्मविशुद्धिविशेषो ज्ञानावरणवर्ध्यांतरायक्षयोपशमभेदः स्वार्थप्रमितौ शक्तियोग्यतेति च स्यादादवेदिभिरभिधीयते । प्रमातृरूपलब्धिलक्षणप्राप्ततापि नातोर्थोत्तरभावमनुभवति पुंसः संवेदनावरणवर्ध्यांतरायक्षणापापमलापगमविरहे कांचिदुपलब्धिलक्षणप्राप्ततानुपलब्धेः, नयनोन्मीलनादिकर्मणो दृश्यादृश्ययोः साधारणत्वात् प्रयोतादिकरणसाकल्यवत् । एतेन नयनोन्मीलनादिकर्मसन्निकर्षसहकारिविधायकं चोपलम्ब्यत्वसामान्यमिति प्रत्याख्यातं तत्सन्निधाने सत्यपि क्वाचित्कस्यचित् प्रमित्यनुपपत्तेः कालाकाशादिवत् । न हि तत्रोपलम्ब्यत्वसामान्यमसंभान्यं योगिनोऽप्यनुपलब्धिप्रसंगात् । अस्मादृशापेक्षयोपलम्ब्यत्वसामान्यमन्यदेव योगीश्वरपेक्षादुपलम्ब्यतासामान्यादिति चेत् ! तत्किमन्यत् ? अन्यत्र योग्यताविशेषात् । प्रतिपुरुषं भेदमास्तिष्ठन्नानादिति(१) स एव प्रमातुः प्रमित्युपपन्ननेन साधकतमोऽनुमंतव्यः सन्निकर्षादेति सत्यपि कचित्संविदुपजननाभावविभावनात् । स च योग्यताविशेषः स्वार्थग्रहणशक्तिः । आत्मनो भावकरणं ज्ञानमेव फलरूपत्वात् स्वार्थज्ञानात्कथंचिदभिन्नत्वात् सर्वथापि ततो भेदे नात्मस्वभावत्वोपपत्तेः । न चैवमुपगतं युक्तं ? आत्मन एवोभयनिमित्तवशात्तत्तापारिणामात् । आत्मनो हि जानात्यनेनेति करणसाधनात् भेदोपरर्जनं कथं चिदभिन्नकर्तृकस्य करणस्य प्रसिद्धेः अमिर्तोष्येन दहतीधनमिति यथा । स्वातंत्र्यविवक्षायां तु जानातीति ज्ञानमात्मैव, कर्तृसाधनत्वात्तदात्मज्ञानयोर्भेदप्रधान्यात् आत्मन एव स्वार्थग्रहणपरिणाममापन्नस्य ज्ञानव्यपदेशसिद्धेः औप्यपरिणाममापन्नस्यामेरोष्यः यपदेशवत् । तेन ज्ञानात्मा ज्ञानात्मना ज्ञेयं जानाति इति व्यवहारस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । यथा च

ज्ञानात्मैव प्रमाता स्यात्, अज्ञानात्मनः खादः प्रमातृत्वायोगात् तथा ज्ञानात्मैव प्रमाण ध्वार्धप्रमितौ ज्ञान-
क्रियात्मिकायां करणत्वात् । अज्ञानात्मनस्तत्र साधकतमत्वाघटनाज्ञानज्ञानं प्रमाणं, अन्यत्रोपचारतः । ततो-
नाज्ञानेन इन्द्रियसन्निर्गच्छिगशब्दादिना साधनस्य व्यभिचारः । नापि व्यतिरेकसिद्धिः सम्यग्ज्ञानत्वस्य
साध्यस्य निवृत्तौ प्रमाणत्वस्य साधनस्य पटादौ विनिवृत्तिविनिश्चयात् । केवलव्यतिरेकिणोऽपि साधनस्य
समर्थनात् । ततः सूक्तं सम्यग्ज्ञानमेव प्रमाणमज्ञानस्य प्रमाणत्वायोगान्मिथ्याज्ञानवदिति ।

किं पुनः सम्यग्ज्ञानं ? अभिधीयते—स्वार्थव्यवसायात्मकं सम्यग्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानत्वात् । यत्तु न स्वार्थव्यवसाया-
त्मकं तन्न सम्यग्ज्ञानं यथा संशयविपर्ययासान्ध्यवसाया । सम्यग्ज्ञानं च विवादापनं तस्मात्स्वार्थव्यवसायात्मकमिति
मुनिश्चितान्यथानुपपत्तिनिर्णयनिश्चयलक्षणो हेतुः प्रसिद्ध एव सम्यगवबोधादीनां साध्यधर्मिणि सद्भावात् । स्व-
संवेदनैर्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षैः सम्यग्ज्ञानैः—अव्यवसायात्मकैर्व्यभिचारी हेतुः इति स्वमनोरथमात्रं सौगतस्य तेषां
सम्यग्ज्ञानत्वविरोधात् । सम्यग्ज्ञानत्वं ह्यविसंवादकत्वेन व्याप्तं तदभावे तदसंभवात् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्याप्तं
तदभावे तदसंभवात् । तदप्यर्थप्रापकत्वेन अर्थप्रापकस्याविसंवदित्वात् । निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्त-
कत्वेन व्याप्तं अप्रवर्तकस्यार्थाप्रत्यापकत्वात् । तद्वत् प्रवर्तकत्वमपि विश्वविषयोपदर्शकत्वेन व्याप्तं स्वविषयमु-
पदर्शयतः प्रवर्तकव्यवहारविषयत्वसिद्धेः । न हि पुरुषं हस्ते गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्तयति । स्वविषयं रूपं दर्शयत्
प्रवर्तकमुच्यते अर्थप्रापकं च इत्यविसंवादकं सम्यग्भेदकं प्रमाणं तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धेः संशय-
वदिति धर्मोत्तरमतं । तत्राव्यवसायात्मकस्य चतुर्विधस्यापि समक्षस्य सम्यग्भेदनत्वं न व्यवतिष्ठते तस्य
स्वविषयोपदर्शकत्वाऽसिद्धेः । तस्मिन्नेवा नालादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसक्तेः । ततो यद-
व्यवसायात्मकं ज्ञानं न तत्स्वविषयोपदर्शकं यथा गच्छतः तृणस्पर्शसंवेदनं । अव्यवसायि प्रसिद्धमव्यवसायात्मकं
च सौगताभिमतदर्शनमिति व्यापकानुपलब्धिः सिद्धा । व्यवसायात्मकस्य व्यापकस्याभावे तद्व्याप्यत्वस्य
स्वविषयोपदर्शकत्वस्याननुभवात् ।

स्यादाकृतं— तन्न व्यवसायात्मकत्वेन स्वविषयोपदर्शकत्वस्य व्याप्तिः सिद्धिमधिभवति तस्य व्यवसा-
यजनकत्वेन व्याप्तत्वात् । नीलधवलादौ व्यवसायजननादर्शनस्य तदुपदर्शकत्वव्यवस्थितेः । क्षणक्षयवर्ग-
प्रापणशक्त्यादौ व्यवसायजनकत्वात् तदनुपदर्शकत्वव्यवस्थानात् । गच्छतृणस्पर्शसंवेदनस्यापि तत एव
स्वविषयोपदर्शकत्वाभावासिद्धेः मिथ्याज्ञानत्वव्यवहारात् अन्यथानव्यवसायित्वाघटनात् इति ! तदेतदवि-
चारितरमणीयं साध्यागतस्य व्यवसायो हि दर्शज्यः । स किं दर्शनविषयस्योपदर्शकोऽनुपदर्शको वा ?
इति विचार्यते— यद्युपदर्शकस्तदा स एव तत्र प्रवर्तकः प्रापकश्च स्यात् संवादकत्वात् सम्यक्संवेदनवत् ।
न ॥ तन्निमित्तं दर्शनं सन्निकर्षादिषत् । अथानुपदर्शकः ! कथं दर्शनं तज्जननात् स्वविषयोपदर्शकः !
अतिप्रसंगात् । संशयविपर्ययाकारणस्यापि स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेः । दर्शनविषयसामान्याप्यवसायित्वाद्भि-
कल्पतज्जननं दर्शनं स्वविषयोपदर्शकमिति च न चेत्तसि स्थापनीयं दर्शनविषयसामान्यस्यान्यापोहलक्षण-
स्यावच्छेत्तत्वात् । तद्विषयव्यवसायजनकस्य वस्तुपदर्शकत्वविरोधात् । दृश्यसामान्ययोरैकत्वाप्यवसायाद्वस्तुप-
दर्शक एव व्यवसाय इत्यपि मिथ्या तयोरैकत्वाप्यवसायासंभवात् । तदेकत्वं हि दर्शनमप्यवस्यति तत्पृष्ठजो-
व्यवसायो वा ज्ञानांतरं वा ? न तावदर्शनं तस्य विकल्पाविषयत्वात् । नापि तत्पृष्ठजो व्यवसायः तस्य
दृश्यागोचरत्वात् । तदुभयविषयं ज्ञानांतरं तु निर्विकल्पकं विकल्पात्मकं वा ? न तावन्निर्विकल्पकं तस्य दृश्य
विकल्पद्वयविषयत्वविरोधात् । नापि विकल्पात्मकं तत एव । नच तदुभयविषयं संवेदनं तदुभयैकत्वमप्यव-
सातुं समर्थं । तथाहि— यवज्ज विषयी कुरुते न तत्तदेकत्वमप्यवस्यति यथा रससंवेदनं रसरूपोभयं । न
विषयी कुरुते च दृश्यविकल्पोभयं किंचित्संवेदनं, इति न कुतश्चिददृश्यविकल्पयोरैकत्वाप्यवसायः सिद्धयेत्
ततो न व्यवसायो वस्तुपदर्शकः स्यात् । नापि तदुपजननादर्शनं स्वविषयवस्तुपदर्शकं योगिप्रत्यक्षस्य विषू-
तकल्पनाजालस्य सर्वदा वस्तुविकल्पाजनकत्वात् तदुपदर्शकत्वविरोधात् । स्वसंवेदनमपि न तस्य स्वविषयोप-

दर्शकं तद्विकल्पानुत्पादकत्वात् इति कुतः स्वरूपस्य स्वतो गतिरवतिष्ठेत् ? । किं च दर्शनपट्टभाविनो विकल्पस्य स्वसंवेदनवृत्तिसिद्धौ तत्त्वसंवेदनं कुतः प्रमाणं स्यात् ? । तद्यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमास्थाप्यते ! तदा स्वर्गप्रापणशक्यादावपि प्रमाणतामास्कदेत् । तत् स्वसंविदाकार एव प्रमाणं तद्व्यवसायजननात्-न पुनरन्यत्रेति परिकल्पनायां तद्व्यवसायस्वसंवेदनस्यापि व्यवसायात्तरोपजननात् स्वरूपोपदर्शनेन भवितव्यमित्यनवस्थानात्, नाद्यव्यवसायस्वसंवेदनस्य प्रामाण्यं । तदप्रामाण्ये च न तत् एव व्यवसायसिद्धिः । तदसिद्धौ च न तज्जननादर्शनस्य स्वविषयोपदर्शकत्वं । तदभावे च न तस्य प्रवर्तकत्वं । अप्रवर्तकस्य नार्थप्राप्तिनिमित्तत्वं । तदसंभवे च नाविसवादकत्वं तद्विरहे च न सम्यग्ज्ञानत्वं स्वसंवेदनोदियमनो योगिज्ञानानामिति न तैर्व्यभिचारः साधनस्य संभवति ।

स्यान्मतं-अर्थसामर्थ्यादुपपत्तिः-अर्थसारूप्यं च दर्शनस्य स्वविषयोपदर्शकत्वं तच्च सकलसमक्षवेदनानामव्यवसायात्मकत्वेऽपि संभवत्प्रवर्तकत्वमर्थप्रापकत्वमविसवाटकत्वं सम्यग्ज्ञानलक्षणमिति तैः समीचीनैर्ज्ञानैर्व्यभिचारं एव हेतोरिति ? तदपि दुर्घटमेव क्षणक्षयादावपि तदुपदेशकत्वप्रसंगात् । तत्राक्षणिकत्वादिसमारोपानुपवेशादयोगिनः प्रतिपत्तुर्नोपदेशकत्वमवतिष्ठते । योगिनस्तु समारोपासंभवात् क्षणक्षयादावपि दर्शनं तदुपदेशकमेवेति समाधानमपि न धीमद्वृत्तिकर नीलादावप्ययोगिनस्तद्विपरीतसमारोपप्रसक्तेः । कथमन्यथा विरुद्धधर्मास्यासात्तदर्शनभेदो न भवेत् ? न हि-अभिन्नमेकदर्शनं कश्चित्समारोपाक्रांतं कचिन्नेति वक्तुं युक्तं । ततो यद्यत्र विपरीतसमारोपविरुद्धं तत्तत्र निश्चयात्मकं यथानुमेयेऽथेऽनुमानज्ञानं । विपरीतसमारोपविरुद्धं च नीलादौ दर्शनमिति व्यवसायात्मकमेव बुद्धयामहे । निश्चयहेतुत्वाददर्शनं नीलादां विपरीतसमारोपविरुद्धं न पुनर्निश्चयात्मकत्वात् ततोऽन्यथानुपपत्तिः साधनस्यानिश्चितेति मामंस्थाः योगिप्रत्यक्षेऽस्य विपरीतसमारोपस्य प्रसंगात् तेन तस्याविरोधात् । परेषां तु तस्यापि निश्चयात्मकत्वात्तेन विरोधः सिद्ध एव । तथा निश्चयहेतुना दर्शनेन विरुद्धं प्रतिपादयतः स्वमतविरोधः स्यात् । निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभाव इति धर्मकीर्तैरभिमतत्वात् दर्शनारोपयोर्विरोधाभावासिद्धेः । ननु चार्थदर्शनस्य निश्चयात्मकत्वे साध्ये प्रत्यक्षविरोधः संवृतसकलविकल्पदशाया रूपादिदर्शनस्यानिश्चयात्मकस्यानुभवात् । तदुक्तं-

संख्य सर्वतश्चितां स्तिमितेनारामना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः ॥ १ ॥ इति ।

तथानुमानविरोधोऽपि व्युच्छित्ताचिंतावत्सार्था-इन्द्रियादर्थगतौ कल्पनानुपपञ्चेः । तत्र कल्पनासद्भावे पुनस्तस्मृतिप्रसंगः तदा विकल्पितकल्पनावत्-तदप्युक्तं-

पुनर्विकल्पयन् किंचिदासीन्मे कल्पनेदृशी ।

इति वेति न पूर्वोक्तावस्यायामिन्द्रियाहृतौ ॥ १ ॥-इति

तदेतदपि धर्मकीर्तैरपरिक्षिताभिधानं प्रत्यक्षतो निर्विकल्पदर्शनाप्रसिद्धत्वात् । सङ्गतसकलविकल्पावस्थां ह्यर्थं विकल्पयतो गोदर्शनावस्था । न च तदा गोदर्शनमव्यवसायात्मकं पुनः स्मरणमावप्रसंगात् । तस्य संस्कारकारणत्वविरोधात् क्षणिकत्वादिवत् । व्यवसायात्मन एव दर्शनात् । संस्कारस्य स्मरणस्य च संभवात् अन्यतस्तदनुपपत्तेः । ददुक्तं-

व्यवसायात्मनो दृष्टेः संस्कारः स्मृतिरेव वा ।

दृष्टे दृष्टसजातीये नान्यथा क्षणिकादिवत् ॥ १ ॥

अथ मतं-अम्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थत्वेभ्यो निर्विकल्पकादपि दर्शनाजीलादौ संस्कारः स्मरणं चोत्पद्यते न पुनः क्षणिकादौ तदभावात् । व्यवसायात्मनोऽपि प्रत्यक्षात्त एव संस्कारस्मरणोपपत्तेः । तेषामभावे निश्चितेऽपि वस्तुनि नियमेन संस्कारादेरभावात् तेषां व्यवसायात्मकसमक्षवादिनोऽपि नियमतो-

ऽभ्युपगमनीयत्वात् इति ! तदपि पन्थुपायं भूयोदर्शन-क्षणस्याभ्यासस्य क्षणश्रयादौ मुतरां मद्रात् । पुनपुनरिच्छलोपादयस्स चाम्बासस्य परं प्रयातेद्वयात् तत्रैव विरदात् । क्षणिकाक्षणीकरीचाराणां क्षणिकप्रकरणस्यापि भावात् । बुद्धिपाटव न नीलादी क्षणश्रयादौ च समान दर्शनस्यानंशत्वात् । तत्र पाटव-पाटयोरभेदे तद्वद्वेरपि भेदापत्तेः, विरुद्धधर्माभ्यासात् । तथावित्रतद्गमनाभ्यासक्रमनशब्दाद्भेदेः पटपाटवरे श्रयात्, इत्यप्यनेनापास्त सत्कर्मसद्भावरौरपि विरुद्धधर्मयोरनंशबुद्धावेकभ्याससंभवात् । यपुनरर्थित्वं निशमितार्थं यत्क्षणिकरादिनः क्षणिकत्वेऽस्त्येव नीलादिरत् । यपुनरभिलषित्वमर्थित्वं तन्न व्यन्यायजनननिवृत्तये कश्चिदनभिलषितेऽपि वस्तुनि कस्य चिदुदासीनस्य स्मरणप्रतीतिरिति नाम्बादिभ्यः कश्चिदेव संस्कारजननं—अनशब्दानज्ञेयरादिनो घटते । परस्य तु बहिरतरनेकमकृतररादिनां न किञ्चिदनुपपन्नं सर्वथैक्यं व्यनसाप्यनसापयोः, अवायानवायापयोः, संस्कारसंस्कारयोः, धारणेतराभिधानयोः, स्मरणास्मरण-भोचानभ्युपगमात् । तद्वेदात्कथंचिद्वोधबोध्ययोर्भेदप्रसिद्धेः ।

सौगतस्यापि व्यावृत्तिभेदाद्वेदोपगमाददोषोयं तथाहि—नीलरमनीलत्वव्यावृत्तिः, क्षणिकत्वमक्षणीकत्वव्यावृत्तिरुच्यते तत्रानीलव्यावृत्तौ नीलव्यनसायस्तद्वासनाप्रबोधादुत्पन्नो न पुनरक्षणीकव्यावृत्तौ क्षणिकत्वमव्यनसायस्तत्र तद्वासनाप्रबोधाभावात् । न चानयोर्व्यावृत्त्योरभेदः संभवति व्यावर्ग्यमानयोरभेदप्रसंगात् । न च तद्वेदाद्वस्तुनो भेदः तस्य निरंशत्वात् अन्यथा अनयस्याप्रसंगात् इति परे मन्यते तेषां न सन्यथादिनाः स्वभावभेदमात्रे वस्तुनो व्यावृत्तिभेदासंभवात् । नीलस्वलक्षणं हि येन स्वभावेनानीलाद्व्यावृत्तं तेनैव यद्यक्षणीकाद्व्यावर्गेण तदा नीलाक्षणीकयोरैक्यपक्षेस्तद्व्यावृत्त्योरैक्यप्रसंगः । स्वभावातरेण तत्ततो व्यावृत्तिमिति वचनं तु सिद्धः स्वलक्षस्य स्वभावभेदः कथं निराकृत्यते ! । यदि पुनः स्वभावभेदोऽपि वस्तुनो तस्यभावव्यावृत्त्या कल्पित एवेति मतं ! तदा परिकल्पितस्वभावातरकल्पनापामनस्यानुगम्येत । तथाहि—अनीलम्वभावा-न्यव्यावृत्तिरपि स्वभावातरेण अन्यव्यावृत्तिकरणेण वक्तव्या । सापि तदन्यव्यावृत्तिस्वभावातरेण तथाविधे-नेति न कश्चिद् व्यतिष्ठते ।

कश्चिदाह—तत एव सकलत्रिकल्परागोचरातीत वस्तु त्रिकल्पशब्दानां त्रियस्यान्यव्यावृत्ति-रूपस्य अनाद्यविद्योपकल्पितस्य सर्वथा विचाराऽनहत्वात् । विचारसहने वा तदस्तुल्यविरोधात् इति सोपि न सन्यग्राही दर्शनविषयस्याप्यस्तुल्यप्रसंगात् तस्यापि शब्दरिक्तव्यविषयवत् विचारमहत्वाविरो-धात् । तथाहि—नीलस्वलक्षणं सुगतैतरजनदर्शनविषयतामुपगच्छत् किमेकेन स्वभावेन नानास्वभावेन वा दृश्यं स्यात् ! तद्यथेकेन स्वभावेन तदा यदेव सुगतदृश्यत्वं तदेवेतरजनदृश्यत्वमिच्छायात् अशेषस्य जगतः सुगतत्वं । यच्चैतरजनदृश्यत्वं तदेव सुगतदृश्यत्वमिति स्वकलस्य सुगतस्यैतरजनत्वापत्तेः सुगत-रहितमाखिलं स्यात् । अथेतस्मादोषाद्विषयता नानास्वभावेन सुगतैतरजनदृश्यत्वं प्रतिपाद्यते तदा नील-स्वलक्षणस्य दृश्यस्वभावभेदः कथमपहृयेत ! न च दृश्य रूपमनेकं कल्पितमिति शक्यं वक्तुं दृश्यस्य कल्पितत्वविरोधात् । अथ मन्येथाः स्वलक्षणस्य दृश्यत्वं स्वाकारार्पकव्यावृत्तिरूपं नानादृश्यपक्षपादनेकं घटादमलयेन तदभावे नानादृश्यदर्शनविषयनां स्वलक्षणं नास्कदेत् । न च परमार्थतो दर्शनं दृश्यविषयं सर्वज्ञानां स्वरूपभावरपर्यगसितत्वात् । उपचारदेव बहिर्त्रियताभ्यगहारात् इति तदप्यमत् वस्तुनः स्वा-कारार्पकत्वस्यापि पूर्वपर्यनुयोगानातिरुक्तात् । तद्धि स्वलक्षणं येन स्वभावेन सुगतदर्शनाय स्वाकारम-र्पयति तेनैवेतरजनदर्शनाय स्वभावातरेण वा ! यदि तेनैव तदा तदेव सुगतैतरजनदर्शनैकत्वमापनीय-पते तथा च सर्वस्य सुगतत्वं इतरजनत्वं वा दुर्निगारतामाचनीस्कृत्यते । स्वभावातरेण स्वाकारार्पकत्वे न एव वास्तवः स्वभावभेदः स्वलक्षणस्यामुष्णतया कथं प्रतिक्षिप्यते ! । यपुनः स्वाकारार्पकत्वमपि न वस्तुनः परमार्थपथप्रस्थापि समवस्थाप्यते स्वरूपमत्रिविधत्वात् सकलसवेदनानामिति मतं तदपि

दुरुपपादमेव तेषां वैयर्थ्यप्रसंगात् । ज्ञानं हि ज्ञेयप्रसिद्धयर्थं प्रेक्षावतामन्विष्यते प्रकाश्यप्रसिद्धयर्थं प्रदीपा-
दिवत् । न पुनः स्वरूपप्रसिद्धयर्थं प्रदीपवदेवेति । बहिरर्थाविशयत्वे सकलसंवेदनानां कथमिव वैयर्थ्यं
न स्यात् ? निर्विषयस्वप्नादिसंवेदनानामपि सार्थकत्वप्रसंगात् स्वरूपप्रकाशनस्य प्रयोजनस्य सर्वत्र
भावात् । किं च सुगतसंवेदनस्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसितायां कथमिव सुगंतः सर्वदर्शीभ्यते पृथग्जनवत् ।
पृथग्जनो वा कथं न सर्वदर्शी सुगतवदनुमन्येत ? स्वरूपमात्रपर्यवसितायाः तत्संवेदनेऽपि सद्भावात् ।
यदि पुनर्वास्तवत्वं सकलवेदित्वं ताथागतस्योपरीक्रियते संवृत्त्या तस्य व्यवहारिभिः संव्यवहरणात्
तदव्यवहारेण तद्वचनस्य सत्यताव्यवहारानुपपत्तेः । सकलज्ञानरहितपुरुषोपदेशाद्विप्रलंभनशकनप्रसंगात् ।
तदुक्तं—

ज्ञानवान् भ्रम्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलंभनशांकिभिः ॥ १ ॥ इति

प्रतिपद्येत तथापि सुगतेतरव्यवहारसिद्धिः सुगतवादितरजनस्यापि संवृत्त्या सकलवैदित्वकल्प-
नानुपगमात् । सकलपदार्थेभ्यः सुगतस्य संवेदनोदयात् सकलार्थज्ञता युक्ता कल्पयितुं न पुनरितर-
जनस्य प्रतिनियतपदार्थादेव तद्वेदनोत्पत्तेरिति चेत् ? न सुगतज्ञानस्यापि सकलपदार्थजन्यत्वासिद्धेः ।
समसमवर्तिपदार्थजन्यत्वासंभवात् । यदि पुनरनाद्यतीतपदार्थेभ्यो भविष्यदन्तार्थेभ्यः सांप्रतिकार्थ-
भ्यश्च सकलेभ्यः सुगतसंवेदनस्योत्पत्तिः अखिलाविद्यातृष्णाविनाशादुपपद्यत एव अस्मदादिसंवेद-
नाद्विशिष्टत्वात्तस्येति मतं ? तदा किमेकेन स्वभावेन कालत्रयवर्तिपदार्थैः सुगतविज्ञानमुपपद्यते
नानास्वभावैर्वा ? यथेकेन स्वभावेन, एकेनार्थेन सुगतज्ञानमुपजन्यते तेनैव सकलपदार्थैः तदा
सकलपदार्थानामेकरूपतापत्तिः । सुगतविज्ञानस्य वा तदेकपदार्थजन्यत्वसिद्धिरिति नेतरजन-
संवेदनात्तस्य विशेषः सिद्धेत् । अथान्येन स्वभावेनेकार्थः सुगतज्ञानमुपजनयति पदार्थांतराणि तु स्वभावा-
त्तैस्तदुपजनयति इति मतिर्भवतां तर्हि सुगतज्ञानमनंतस्वभावमेकमायात । तद्वत्सकलं वस्तु कथमनन्तात्म-
कतां न स्वाकुर्वादिति चिंतनीयं । एकस्यानेकस्वभावत्वविरोधाच्चैकमनेकात्मकमिति चेत् ? कथमिदानीं
सुगतविज्ञानमेकपदार्थजन्यं नानारूपतां विभर्ति ? । यदि पुनरतज्जम्बरूपव्यावृत्त्या तज्जम्बरूपपरिकल्पनाच्च
तत्पतः सुगतसंवेदनमनेकरूपताक्रान्तिमिसाकृतं ? तदा न परमार्थतः सुद्धेदनितनयविज्ञानमखिलपदार्थ-
जन्यं, इति कुतः पृथग्जनसंवेदनादस्य विशेषः समवतिष्ठते ? ततः सुगतविज्ञानदृश्यतामितरजनविज्ञानविप-
यता च एकस्य नीलादिस्वलक्षणस्यानेकाकारामपि स्वयमुररीकुर्वता नीलस्वलक्षणकादिरूपतापि दृश्यादृश्य-
स्वलक्षणा स्वीकर्तव्या, तथा च नीलादौ दर्शनमन्यद्व्यवसायात्मकं संस्कारस्मरणकारणं तद्विपरीदर्शनादव-
बोद्धव्यं, इति न प्रत्यक्षप्रसिद्धं निर्व्यवसायात्मकत्वमप्यज्ञज्ञानस्य । नाप्यनुमानप्रसिद्धं गोदर्शनसमयेऽश्वक-
ल्पनावत् गोदर्शनस्यापि व्यवसायात्मकत्वोपपत्तेः । पुनर्विकल्पयतः तदनुस्मरणस्यान्यथानुपपत्तेः ।
तथा हि यन्निर्व्यवसायात्मकं ज्ञानं तन्नोत्तरकालमनुस्मरणजननसमर्थं यथा पराभिमतं स्वर्गप्रापणशक्यादि-
दर्शनं तथा चाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति तदनुस्मरणजननसमर्थं न स्यात् भवति च पुनर्विकल्पयत-
स्तदनुस्मरणं तस्माद्व्यवसायात्मकमिति निश्चयः । तदेवं व्यवसायात्मकत्वे साध्ये सम्यग्ज्ञानं साधनं
न व्यभिचरति कस्य चिदपि सम्यग्ज्ञानस्यान्यवसायात्मकत्वप्रमाणत्वाधितत्वादिति स्थितं ।

ये त्वाहुः—स्वार्थव्यवसायात्मकत्वे साध्ये सम्यग्ज्ञानस्य हेतोर्न प्रयोजकत्वं सर्वस्य सम्यग्ज्ञानस्या-
र्थव्यवसायपदमंतरणैव सम्यग्ज्ञानत्वसिद्धेः । तथा हि—विवादाप्यासितं सम्यग्ज्ञानं नार्थव्यवसायात्मकं
ज्ञानत्वात्, स्वव्यवसायात्मकत्वात् । यद्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकं वा तन्नार्थव्यवसायात्मकं यथा स्वप्नादिज्ञानं तथा
च विपदायं ज्ञानं जिनपतिमतानुसारिभिः, अभ्यनुज्ञातं तस्मान्नार्थव्यवसायात्मकमिति तेषां न प्राप्तीति-

कदादिन जागृदशामासिन समीचीनविज्ञानरथार्थव्यवसायामकृत्यवर्तते । तस्यार्थव्यवसायामकृते ततोऽर्थे प्रवृत्त्यभारप्रसंगात् । प्रतीयते च सम्प्रज्ञानादर्थे प्रवृत्तिरिति तदानीं तस्मादर्थव्यवसायामकृ तदर्थे प्रवृत्त्ययथानुपपत्ते । मिथ्याज्ञानादर्थ्ये प्रवृत्तिदर्शनादनेकांतः ? इति चेन्न तस्या प्रवृत्त्यामास-
त्वात्, व्यवसितार्थप्रतिनिमित्तत्वाभावात् । व्यवसितमर्थं प्रापयितुं समर्थो हि सम्यक् प्रवृत्ति मा च मिथ्या-
ज्ञानान्नोपपद्यत इति न व्यभिचारः । यद्यार्थव्यवसायामकृत्यनिराकरणप्रमाणमनुमानं तस्यार्थं व्यपस्यति या
न वा ? प्रथमविकल्पे तेनैकानैकांतिक साधनमापद्यते तस्य ज्ञाने स्वव्यवसायात्मकत्वेऽपि स्वसाध्यार्थ-
व्यवसायात्मकत्वसिद्धे । द्वितीयविकल्पेऽपि नातोऽनुमानादिष्टसिद्धि स्वसाध्यार्थव्यवसायामकृतात् अनु-
मानाभासवत् । तत् किं उदुना सर्वस्य किंचिदिष्ट साधयत् स्वयमानिष्ट वा दूषयत् दुतद्धिप्रमाणात्
तस्यार्थव्यवसायात्मकत्वाभ्यनुज्ञानमवश्यभावि तस्यार्थव्यवसायामकृते स्वेष्टानिष्टसाधनदूषणानुपपत्ते । पर-
प्रसिद्धयार्थव्यवसायिनः प्रमाणस्याभ्यनुज्ञानाददोष इति चेत् ? तर्हि पर प्रतिपाद्यसे या न वा ? यदि न
प्रतिपाद्यसे कथं परप्रसिद्ध्या कचिदभ्यनुज्ञानं ? त न प्रतिपाद्यसे तत्प्रसिद्ध्या च किंचिदभ्यनुज्ञानासीति
कथमनुमत्तः ? अथ पर प्रतिपाद्यसे तर्हि यत् प्रमाणात्तत्प्रतिपत्ति तस्यैवार्थव्यवसायात्मकं सिद्ध
तस्याव्यवसायात्मकत्वे तेन परप्रतिपत्तेरयोगात् । यदि पुन पराम्युपगमात्तत्परप्रतिपत्तिरिति मत् तदाव्य-
निवृत्त पर्यनुपोगं तस्यापि पराम्युपगमात्तस्य प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिपूर्वकत्वे पूर्वोक्तदूषणानतिक्रमात् ।

स्यामत्त न बहिरर्था परमार्थतः सति तत्प्रत्ययानां निरालम्बनत्वात् स्वप्रत्ययपरत् सत्तानांतरवि-
ज्ञानानामपि भूतत्वात् । तत्र स्वरूपमात्रव्यवसायामकमेव विज्ञानमिति तदप्यसारं तथाहि—सर्वप्रत्य-
यानां निरालम्बनत्वं न तानप्रत्यक्षतः सिद्धयति तस्य तादृशत्वात् । निगदापन्न प्रत्यया निरालम्बना एव
प्रत्ययत्वात् स्वप्नेद्रजालादिवदिति अनुमानान्निरालम्बनप्रसिद्धिरित्यपि मिथ्या स्वमतानप्रत्ययेन व्यभिचारात् ।
तस्यापि सत्तानांतरप्रत्ययस्पर्शकारण किमिदमनुमानज्ञानं स्वसाध्या र्थलम्बन निरालम्बनम् ? प्रथमपक्षे तेनैका-
नैकांतिकत्व प्रत्ययद्वय । द्वितीयकल्पनाया नातो निरालम्बनत्वसिद्धि । परमद्वयस्वरूपसिद्धिरेव सकलभेदप्रत्ययानां
निरालम्बनत्वसिद्धिः । इत्यपि न व्यतिष्ठते परमस्य एवाप्रसिद्धे । तदि स्वतो वा सिद्धं न परतो वा ?
न तानस्वत एव विप्रतिपत्त्यभारप्रसंगात् । परतश्चेदनुमानादागमाद्वा ? यथानुमानात् किमनुमानमित्यभि-
धीयता । विशादापनोऽर्थे प्रतिभासात् प्रविष्ट एव प्रतिभासमानत्वात् । यो ह प्रतिभासमान सप्त प्रवि-
भासात् प्रविष्ट एव दृष्ट यथा प्रतिभासस्यात्मा प्रतिभासमानश्च सकल्योऽर्थधेतुनाचेतनामकां निगदापन्न
तस्मा प्रतिभासात् प्रविष्ट एवेयनुमानं न सम्यक् धर्मि हेतु दृष्टातानां प्रतिभासात् प्रविष्टे साध्यांत पाति-
त्येन अनुमानोपानायोगात् । प्रतिभासात् प्रविष्टत्वाभावे तरेतेति हेतव्यव्यभिचारात् । यदि पुनरनाद्यपि
यानात्तानात्तद्धर्मि हेतु दृष्टाता प्रतिभासवहिर्भूता इव निश्चीयते प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धभापतिजननम् ।
तत्ताऽनुमानमपि सभन येन सकलानाद्याविद्याविद्यासिद्धये तु प्रतिभासात् प्रविष्टमविल प्रतिभासमनेति विप्र-
तिपत्त्यसम्भवात् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकमात्राभावात् साध्यसाधनभायानुपपत्तेरिति किंचिदनुमानोप-
यासकम् । स्व-
यमनुभूयमाने परमस्य प्रतिभासमनि देशकालाकाराणीन्द्रियस्वरूपे निर्व्यभिचार सकलकालावस्थाव्यापि-
नि—अनुमानाप्रयोगात् इति समभिधीयते तदा साध्यनाद्यविद्या यदि प्रतिभासात् प्रविष्टा तदविद्येयं कथमसत्
धर्मिदृष्टातादिभेदमुपदर्शयेत् । अथ प्रतिभासवहिर्भूतास्तदा माऽप्रतिभासमाना प्रतिभासमाना वा ? न ताव-
दप्रतिभासमाना भेदे प्रतिभासरूपत्वात् तस्या । प्रतिभासमाना चेत् तथैव हेतव्यव्यभिचार प्रतिभास-
वहिर्भूतत्वेऽपि तस्या प्रतिभासमानत्वात् ।

स्यादाकृत—न प्रतिभाममाना नाप्रतिभासमाना न प्रतिभासवहिर्भूता नापि प्रतिभासात् प्रविष्टा
नैका नचानेका न नित्या नाप्यनित्या न व्यभिचारिणी नाप्यव्यभिचारिणी सर्वथा विचार्यमाणायोगात् ।
सकलविचारातिक्तातत्त्वज्ञैव रूपान्तराभावात् अविद्याया नीरूपतालक्षणं वा इति । तदेतदप्यविद्यापि
जृम्भितमेव तथापि नीरूपतत्त्वज्ञानाया केन चिदविद्याया कथंचिदप्रतिभासमानाया वक्तुमशक्ते ।
प्रतिभासमानायास्तु तथावचने कथमसौ सर्वथा नीरूपा स्यात् ? येन स्वल्पेण य प्रतिभासते तस्यैव

तद्रूपत्वात् । तथा सकलविचारातिक्राततया किमसौ विचारगोचरा अविचारगोचरा वा स्यात् ? प्रथमकल्प-
नायां सकलविचारातिक्राततया विचारानतिक्रातत्वाम्युपगमव्याघातः । द्वितीयकल्पनायां न सकलविचारा-
तिक्रातता व्यवतिष्ठते सकलविचारातिक्राततायामपि तस्यास्तया व्यवस्थाने सर्वधैकानेकरूपताया अपि
व्यवस्थानप्रसंगात् । तस्मात्सत्त्वभावैवाविद्याम्युपगतव्या विद्यावत् । तथा च विद्याऽविद्याद्वैतप्रसिद्धे
वृत्त परमब्रह्मणोऽनुमानासिद्धिः । एतेनोपनिषद्वाक्यात्परमपुरुषसिद्धिः प्रत्याख्याता । सर्वं वै खल्विद-
ब्रह्मेत्यादिवाक्यस्य परमात्मनोऽर्थांतरभावे द्वैतप्रसक्तेरविशेषात् । तस्यानाद्यविद्यात्मकत्वेऽपि पूर्वोदितदूषण-
प्रसगात् ततो न परमपुरुषाद्वैतासिद्धिः स्यात् परतो वा येन सम्यग्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकमेव न पुनरर्थ-
व्यवसायमक-अर्थाभावादिति वदन् अवधेयवचनं स्यात् ।

यत्तु स्वप्रज्ञानं स्वव्यवसायात्मकमेवेत्युक्तं तदपि न संगतं तस्य साक्षात्परपरया वार्थव्यवसायात्म-
कत्वाघटनात् । द्विविधो हि स्वप्न सत्योऽसत्यश्च तत्र सत्यो देवताकृतः स्यात् धर्माधर्मकृतो वा कस्यचित्सा-
क्षाद्व्यवसायात्मकः प्रसिद्धः स्वप्नदशायां यदेशकालाकारतयार्थं प्रतिपन्नः पुनर्जागृदशायां तद्देश-
कालाकारतयैव तस्य व्यवसायमानत्वात् । कश्चित्सत्यं स्वप्न-परपर्यार्थ-व्यवसायी स्वप्नाभ्यामनिगदि-
तार्थप्रापकत्वात् । तदुक्तं—

यस्तु पश्यति रौप्ये राजान कुजर ह्य ।

सुवर्णे वृषभ गो च कुटव तस्य वर्धते ॥ १ ॥

इति कुटुबवर्धनानिनाभाविनः स्वप्ने राजादिदर्शनस्य कथमर्थनिश्चायकता न स्यात् ? पात्रकाविना-
भाविधूमदर्शनवत् । दृष्टार्थाव्यवसायात्मकत्वाच्च स्वप्नबोधोऽर्थव्यवसायी इति वचने ङैगिकोऽपि बोधोऽर्थ-
व्यवसायी माभूत् । तत् एव तद्वत् । अनुमानबोधोऽनुमितार्थव्यवसायी सभजतीति वचने स्वप्नागमगम्या-
र्थव्यवसायी स्वप्नबोधोऽपि कथं नाभ्यनुज्ञायते ? । कदाचिद्व्यभिचारदर्शनाच्चैवम्युपगमः कर्तुं सुशक्य-
इति चन्न देशकालाकारविशेष यथार्थागमोदितमपेक्षमाणस्य क्वचित्कदाचित्कथंचिद्व्यभिचाराभावात् ।
तदपेक्षाधिकलभ्यतु न समीचीनं स्वप्नं तस्य स्वप्नाभासत्वात् । प्रतिपत्तुरपराधाच्च व्यभिचारः सभाव्यते न
पुनरनपराधात् यथा चाधूमः धूमबुद्ध्या प्रतिपद्यमानस्य तत् पावकानुमानं व्यभिचारीति प्रतिपत्तुरेवापराधो
न धूमस्य धीमद्भिरभिधीयते । तथैवास्वप्नं स्वप्नबुद्ध्याध्यवस्य ततस्तद्विषयाध्यवसायो न व्यभिचरतीति न
स्वप्नागमस्यापराधः प्रतिपत्तेरेवापराधात् । यः पुनरसत्यं स्वप्नं पिताबुद्धेः कजनिता स किमर्थसामान्य-
व्यभिचरति अर्थविशेषः वा ? न तावदर्थसामान्यं देशकालाकारविशेषाणामिव व्यभिचारात् सर्वत्र सर्वदा
सर्वार्थसामान्यस्य सद्भावात् । तदभावेऽर्थविशेषपु सशयनिर्णयोत्सव्यथाध्वानानामनुत्पत्ते न हि किंचिद्
ज्ञानं सत्तामात्रं व्यभिचरति तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः ततोऽसत्यस्वप्नस्याप्यर्थसामान्यव्यवसायात्मकवत्सिद्धेः न
किंचिद् ज्ञानमर्थव्यवसायात्मकम् । विशेषः तु यत् एव व्यभिचरति तत् एव असत्यं कथमन्यथा सत्येतरव्य-
वस्थितिः स्यात् ? तस्यां स्वार्थविशेषप्राप्त्यप्राप्तिनिमित्तत्वादित्यत्र प्रसंगेन स्वव्यवसायात्मकत्ववत् सम्यग्ज्ञान-
स्वार्थव्यवसायात्मकः प्रसिद्धे ।

अत्रापि ग्राह—सम्यग्ज्ञानमर्थव्यवसायात्मकमेव न स्वव्यवसायात्मकं स्वप्नं निर्याविरोधात् एकस्य
ज्ञानरूपनेकाकारानुपपत्तेः । न हि ज्ञानमेकाकारं कर्मतामापन्नं व्यवस्थति वर्मानान्तरेणेति वक्तुं यत्तु
ताम्यां कर्मकरणाकाराभ्यां ज्ञानस्याभेदे भेदप्रसंगात् । न हि भिन्नाभ्यां ताम्यामभिन्नमकं नाम अतिप्रसंगात् ।
तयोर्नाकारयोर्ज्ञानादभेदे भेदप्रसंगात् नह्यभिन्नादभिन्नयोर्भेदः संभाव्यते अतिप्रसंगात् । एव ताम्यां विज्ञानस्य
भेदोपगमे न विज्ञानमामनामानं व्यवस्थति परात्मना परात्मन एव व्यवसायान्ती चाकारौ यदि ज्ञानस्या
त्मानो तदा ज्ञानं व्यवस्थति न न वा । प्रथमपक्षे किमनेनाकारांतरेण द्वाभ्यां वाऽयारांतरेभ्यां ततो व्यवस्थति ।
न तादृकेनाकारांतरेण निरोधात् । द्वाभ्यां व्यवस्थति इति चेत् तयोरप्याकारांतरेयोर्ज्ञानादभेदो भेदो वा स्यात्

इत्यनिवृत्ताः पर्यनुयोगः—जनयस्या च महीयसी । कथंचिद्वेदः कथंचिदभेदः इत्युभयपक्षोत्तममपि अने-
नेत्रापास्त पक्षद्वयनिक्षिप्तदोषानुपगमात् पक्षांतराऽसंभवायेति साऽपि न न्यायकुशल प्रतीतिरित्युच्यते ।
छेके हि ज्ञानस्य स्वव्यवसायिन एवार्थव्यवसायिचेन प्रतीतिः भिदा । नचैव भिष्या बाधकाभावात् ।
स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधक इति चेत् का पुनः क्रिया, किमुत्पत्तिर्भविषी ? यद्युत्पत्तिः सा स्वात्मनि विरु-
ध्यता । न हि वयमभ्यनुनानामहे ज्ञानमात्रमानमुपादयति इति ।

नैकं स्वस्मात्प्रजापते

इति समंतमद्वत्वाभिभिरभिधानात् । अथ ज्ञातिः क्रिया सा स्वात्मनि विरुद्धा तदामनेन ज्ञानस्य रसज्ञ-
रणकटापादुपादात् । प्रकाशात्मनैव प्रकाशस्य प्रदीपादेः । न हि लाक्षण्यमाभिधीय, प्रदीपादिप्रकाशः समुप-
जायमान स्वप्रकाशात्मना नोपपद्यत इति प्रतीतिकं तत्स्वप्नप्रसङ्गेन 'प्रकाशांतराप्रकाशप्रसगात् । नचार्थ-
प्रदीपादालोका' कलशदिज्ञानेन स्वस्वप्नज्ञानं च चक्षुषोऽननपतः सहकारिदं नामगणपुद्गे येन रसप्रकाशको
न स्यात् । चक्षुषः सहकारित्वं हि प्रदीपादेः प्रकाशात् तच्च कलशादाविव रसाम्भवि दीपादेर्विद्यत एवेति
सिद्धा स्वात्मनि प्रकाशनक्रिया । तद्वद्विज्ञानस्यार्थप्रकाशनमिव रसप्रकाशनमप्यविरुद्धमप्यनुपपद्यते । एतेन 'ज्ञानं
न स्वप्रकाशक, अर्थप्रकाशकरादिश्यनुपानमपास्तं प्रदीपादिना हेतोरनेकानां । प्रदीपादि-उपचारात्
प्रकाशको न परमार्थत इति तेनान्यभिचारे चक्षुरादेरपि परमार्थतोऽर्थाऽप्रकाशकयात् सागनशून्यो दृष्टांतः
ज्ञानस्यैव परमार्थतोऽर्थप्रकाशरोपपत्तेः । ततो 'ज्ञानं स्वप्रकाशकं, अर्थप्रकाशक'मात् यद्यु न रसप्रकाशकं
तद्वदर्थप्रकाशक दृष्टं यथा कुब्जादिकं । अर्थप्रकाशकं च ज्ञानं तस्मात्स्वप्रकाशकमिति केनलभ्यनिर्णयनुमान
मविनाभावनियमानिष्यद्वक्षणप्राप्तेतोरुपपन्नान् निरवयमेवेति गुण्यामहे । चक्षुरादिभिः परमार्थतोऽर्थप्रकाश-
करासिद्धेस्तेन साधनस्यानेकात्मिकतानुपपत्तेः । कुब्जादेरपि स्वाभिनाभाविपदार्थांतरप्रकाशकारादमादिरत्
साधनान्यतिरेको दृष्टांत इत्यपि समुत्सारितमनेन तस्याप्युपचारादर्थप्रकाशकारासिद्धेः अन्यथा तज्जनितवि-
ज्ञानपैषर्थापत्तेः । यद्युक्तानामात्मनामात्मना जानातीति कर्मकरणाकारद्वयपरिकल्पनापामनस्यार्थादोषा
नुपगो बाधक इति मतं तदपि न सुदरतरं तथाप्रतीतिमिद्वत्त्वात् । आत्मतत्त्वादाकारततोभेदाभेदं प्रत्यने-
कात्तात् । कर्मकरणाकारयोर्ज्ञानात् कथंचिदभेदः कथंचिद्वेदः इति नैकस्तिन भेदाभेदपक्षोपक्षितदो-
षोपनिपातः स्याद्वदिना संलक्ष्यते । नच कथंचिदित्यवधपदमात्रं ज्ञानात्मना तदभेदस्य कथंचिदभेदस्य
नाभिधानात् । कर्मकरणामना च भेद इति कथंचिद्वेदध्वनिना दर्शितरात् । तथा च ज्ञानात्मना तद-
भेद इति ज्ञानभेदाभेदस्ततो भिन्नस्य ज्ञानात्मनोऽप्रतीतेः । कर्मकरणाकारतया च भेद इति कर्मकरणा-
कारादेव भेदस्य द्रव्यव्यतिरिक्तस्वाकारस्याप्रतीयमानत्वात् इति । येनात्मना ज्ञानात् कर्मकरणाकारयोरेभेदो
येन च भेदस्तौ ज्ञानात्मिकमभिन्नौ भिन्नौ वा इति न पर्यनुयोगस्यारकाशोऽस्ति यथाऽनरस्या महीयसी सप्र-
सङ्गेन । नच भिन्नात्म्येव कर्मकरणान्या भवितव्यमिति निषेधोऽस्ति करणस्य भिन्नकर्तृकस्यापि दर्शनात्
भिन्नकर्तृकरणत्वं । यथैव हि देवदत्तः परशुना छिनत्ति काष्ठमित्यत्र देवदत्तत्वात्कर्तृभिन्नं परशुलक्षणं करण-
मुपलभ्यते । तथाग्निर्दहति दहनात्मनोऽग्निः कर्तृर्दहनात्मलक्षणं करणमभिरुपलभ्यते एव दहनात्मा-
प्युष्णलक्षणः स चाग्नेर्गुणिनो भिन्न एवेति न मतव्यं सर्वथा तयोर्विरोधे गुणगुणीमात्रविरोधात् सद्वि-
षयवत् । गुणिनि गुणस्य समग्राणां तयोस्तद्भाव इत्यपि न सत्यं समग्राणस्य कथंचिदविश्वमात्रात् अन्यस्य
विचारासहत्वात् । समित्येकोभिरेनायानमनगमनं हि समग्राणं तच्च समवायन कर्मस्य समवेयमानत्वं
समवायितादात्म्यं प्रतीयते, कर्तृस्य पुनः समवायनं समवायकत्वं प्रमातृस्तादात्म्येन समवायिनोर्बाहकत्वं
न चान्या गतिरस्ति क्रियाया कर्तृकर्मस्थतयैव प्रतिपादनात् तत्र—

कर्मस्या क्रिया कर्मणोऽनन्या कर्तृस्या कर्तृजनन्या

इति वचनात् । ततो नाभिन्नकर्तृकं करणमप्रसिद्धं । नापि कर्म तस्यापि भिन्नकर्तृकस्येवाभिन्नकर्तृ-
कस्यापि प्रतीतिः । यथैव हि कटं करोतीत्यत्र कर्तृर्भिन्नं कर्मनुमन्यते । तथा प्रदीपः प्रकाशयन्नात्मानमि-

त्यत्र कर्तुरभिन्न कर्म सप्रतीयत एव । न हि प्रदीपाया प्रदीपाद्विन्न एव प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसगात् घटवत् । प्रदीपे प्रदीपात्मनोभिन्नस्यापि समयायात् प्रदीपत्वसिद्धिरिति चत् न अप्रदीपेऽपि घटादो तत्समयायप्रसगात् । प्रत्यासत्तिविशेषप्रदीपात्मन प्रदीप एव समयायो नान्यत्रेति चेत् १ स प्रत्यासत्तिविशेषोऽत्र कोऽन्यत्र कथञ्चित्तादात्म्यात् १ तत प्रदीपादभिन्न एव प्रदीपाया कर्मेति सिद्धमभिन्नकर्तृक कर्म । तथा च ज्ञातात्मात्मानमात्मना जानातीति न स्वात्मानि ज्ञातिभक्षणया क्रियाया विरोध सिद्ध, यत स्वव्यवसायात्मक ज्ञान न स्यात् ।

स्यान्मत—अर्थज्ञान ज्ञानातरवेद्यं प्रमेयत्वात् घटादिवदित्यनुमान स्वार्थव्यवसायात्मकवप्रतीतेर्वाधकमिति तदपि फल्गुप्राय महेश्वरार्थज्ञानेन हेतोर्व्यभिचारान् । तस्य ज्ञानांतरावेद्यत्वेऽपि प्रमेयत्वात् । यदि पुनरीश्वरार्थज्ञानमपि ज्ञानातरप्रत्यक्ष-असवेद्यत्वात् इति मितिस्तदा तदर्थ्यर्थज्ञानज्ञानमीश्वरस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्ष वा १ यदि प्रत्यक्ष तदा स्वतो ज्ञानातराद्वा ? । स्वतश्चेत् प्रथममर्थज्ञान स्वतः प्रत्यक्षमस्तु किं निज्ञानातरेण ? । यदि तु ज्ञानातरात्प्रत्यक्ष तदर्पाध्यते तदा तदपि ज्ञानातर किमीश्वरस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्ष वेति स एव पर्येययोगोऽनवस्थान च दु शक्य परिहर्तुं । यदि पुनरप्रत्यक्षमेवेश्वरार्थज्ञानज्ञान तदेश्वरस्य सर्वज्ञत्वविरोध स्वज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदप्रत्यक्षत्वे च प्रथमार्थज्ञानमपि न तेन प्रत्यक्ष स्वयमप्रत्यक्षेण ज्ञानातरेण तस्यार्थज्ञानस्य साक्षात्करणविरोधात् । कथमन्यथा आत्मातरज्ञानेनापि कस्यचित्साक्षात्करण न स्यात् । तथा चानीश्वरस्यापि सकलस्य प्राणिन स्वयमप्रत्यक्षेणापीश्वरज्ञानेन सर्वविषयेण सर्वार्थसाक्षात्करणं सगच्छेत ततः सर्वस्य सर्वार्थवेदित्वासिद्ध —ईश्वरानीश्वरविभागभाजो भूयते । यदा चार्थज्ञानमपि प्रथममीश्वरस्याप्रत्यक्षमेव कक्षीक्रियते तदा तेनापि स्वयमप्रत्यक्षेण महेश्वरस्य सकलोऽर्थ प्रत्यक्ष कथं समर्थ्येत तेन सकलप्राणिगणस्य सर्वार्थसाक्षात्करणप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् । तदनेन वादिना महेश्वरस्यापि किञ्चिदज्ञत्व सर्वस्य वा सर्वज्ञत्वमनुज्ञातव्यं न्यायवल्यातत्वात् । तथाप्यनुज्ञाने वा नैयायिकस्य नैयायिकत्वविरोध केनास्य वार्येत । यदि पुनरीश्वरस्य ज्ञान सकलार्थवदात्मानमपि साक्षात्कुरुते नित्यैकरूपत्वात्, क्रमभाव्यनेकानित्यज्ञानोपगमे महेश्वरस्य सकृत्सर्वार्थसाक्षात्करणविधानात् सर्वज्ञत्वाव्यवस्थितेरिति मतं तदा कथमनेनैकानैकांतिको हेतुर्न स्यात् । स्यान्मतिरेया युष्माकमस्मदादिज्ञानापेक्ष्यार्थज्ञानस्य ज्ञानांतरवेद्यत्व प्रमेयत्वेन हेतुना साध्यते ततो नेश्वरज्ञानेन व्यभिचार तस्यास्मदादिज्ञानाद्विशिष्टत्वात् । न हि विशिष्टे दृष्ट धर्म निशिष्टेऽपि घटयन् प्रेक्षानन्तां लभते इति सापि न परीक्षासहा ज्ञानातरस्यापि प्रज्ञानेन वेद्यत्वऽनवस्थानुपगात् । तस्य ज्ञानातरेण वेद्यत्वे तेनैव हेतोर्व्यभिचार । न च तदप्रमेयमेव सर्वस्येति वक्तुं शक्य प्रतिपत्तु प्रमाणनलात्तद्व्यवस्थानविरोधात् । सर्वज्ञज्ञानेनापि तस्याप्रमेयत्वे सर्वज्ञस्य सर्वज्ञताभ्याघातात् । ततोऽस्मदादिज्ञानापेक्ष्यापि न ज्ञान ज्ञानातरप्रत्यक्ष प्रमेयत्वद्वितीयं साधयितुं शक्य, ज्ञानस्य स्वार्थव्यवसायात्मन प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । प्रत्यक्षवाधितपक्षतया हेतोः कालालयापदिष्टत्वप्रसंगाच्च । एतेनार्थज्ञानेन ज्ञानातरवेद्ये साध्ये कालत्रयत्रिलोकवर्तिपुरुषपरितप्तप्रयुक्तसकलहेतुनिकरस्य कालत्रयपदिष्टत्व व्यख्यात । तदनेन यदुक्तमेकामसममेतानतरविज्ञानप्राद्वमर्थज्ञानमिति तत्समुत्सारित ।

योऽप्याह न स्वार्थव्यवसायात्मक ज्ञान परोक्षत्वात् अर्थस्यैव प्रत्यक्षत्वान् । अप्रत्यक्षा नो बुद्धिः प्रत्यक्षोऽर्थः । स हि वदिर्देशसबद्ध प्रत्यक्षमनुभूयते । ज्ञाते त्वर्थं अनुमानादबगच्छति बुद्धिरिति सावरभाष्ये श्रवणात् । तथा ज्ञानस्यार्थवत् प्रत्यक्षत्वे कर्मवप्रसगात् ज्ञानातरस्य करणस्यावयव परिकल्पनीयत्वात् । तस्य चाप्रत्यक्षत्वं प्रथमे कोऽपरितोषः ? । प्रत्यक्षत्वे तस्यापि पूर्ववत्कर्मतापत्ते करणात्मनोऽन्यविज्ञानस्य परिकल्पनायामनवस्थाया दुर्निवारत्वात् । तथैकस्य ज्ञानस्य कर्मकरणद्वयाकारप्रतीतिविरोधाच्च न ज्ञान प्रत्यक्ष परीक्षकैरनुमतव्यमिति सोऽपि न यथार्थमीमांसकतामनुसर्तुमुत्तहते ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे सर्वार्थस्य प्रत्यक्षविरोधात् । सतानांतरज्ञानेनापि सर्वस्वार्थस्य प्रत्यक्षवप्रसगात् । तथा च न यस्यचित्कदाचिदर्थप्रत्यक्ष स्यात् ।

स्यादोक्तं भवती यस्यात्मनोऽर्थे परिच्छिन्नेः प्रादुर्भवति तस्य ज्ञानेन सोऽर्थः प्रतीयते न कार्यं ज्ञानेन सर्वोऽर्थः प्रत्यक्षः सर्वस्य प्रमातुः सर्वत्रार्थे परिच्छिन्नेतममभावात् इति तदपि स्पष्टमात्रं गीर्मान-
कानां कचिदर्थपरिच्छिन्नेः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वान्निरूप्यमानम् । सा हि न तावत्प्रत्यक्षा ज्ञानधर्मस्यात् ।
कर्मत्वेनाप्रतीतिश्च करणज्ञानमेव । तस्याः कर्मत्वेनाप्रतीतितावपि क्रियान्वेन प्रतीतिः । प्रत्यक्षं करण-
ज्ञानस्य कर्मत्वेनाप्रतीतिमानस्यापि करणत्वेन प्रतीतिमानत्वात् । प्रत्यक्षत्वमस्तु करणत्वेन प्रतीतिमानं करण-
ज्ञानं करणमेव स्यात् । न प्रत्यक्षं कर्मउक्षणमिति चेत् तर्हि पदार्थपरिच्छिन्नितरि क्रियात्वं प्रतिमागमना-
क्रियेय स्यात् न प्रत्यक्षा कर्मत्वाभावादिति प्रतिपत्तव्यं । यदि पुनरर्थधर्मत्वादर्थपरिच्छिन्नेः प्रत्यक्षत्वमेव
रादा सार्थप्राकट्यमुच्यते । न तदर्थप्रवृत्तिज्ञानस्य प्राकट्याभावे घटामेटेति अनिप्रमंगात् । न घटप्रकटे
ऽर्थज्ञाने संस्तानांतरपर्यायनिकरस्य चिदर्थस्य प्राकट्यं घटते प्रमानुरात्मनः सार्थं प्रकाशमानस्य प्रत्यक्षमर्थ-
परिच्छेदकस्य प्राकट्यादायै प्राकट्यं परिच्छिन्नित्तिक्षणं संलभ्यते । परिच्छिन्नेः परिच्छिन्नस्य गत्याः कर्तृत्वा-
याः क्रियाया कर्तृधर्मत्वादुपचारादर्थधर्मत्ववचनात् परिच्छिन्नमानताम्यायाः परिच्छिन्नेः कर्मत्वायाः
क्रियाया एव परमार्थतोऽर्थधर्मत्वसिद्धेः । करणज्ञानधर्मतातुच्छिन्नेत्येव एव चक्षुषा एव पश्यति
देववत् इत्यत्र चक्षुषः प्राकट्याभावेऽपि अर्थप्राकट्यं सुचटमेव लोकंऽतीद्विषयापि करणत्वमिदं इति
केचित् समम्यमसत गीर्मासकाः, तेऽप्यधस्तर्पितप्रवेशान्वायेन स्याद्विद्वान्मेवानुप्रविशति, स्याद्विद्वान्मेव
स्वार्थपरिच्छेदकस्य प्रत्यक्षस्यात्मनः कर्तृत्वाधनज्ञानत्वेनाभिधानात् । स्वार्थज्ञानपरिणयस्यात्मन एव
स्वतंत्रस्य ज्ञानत्वोपपत्तेः, स हि जानातीति ज्ञानमिति व्यपदिश्यते । तद्वन्तु परिच्छिन्नेः फलज्ञानं कर्माधि-
क्षमाणाद्विज्ञानमभिधीयते । यत्तु परीक्षमतीद्विषयता करणज्ञानं परीक्षत तदपि स्याद्विद्वान्मेवानुप्रविशति
करणमुपयोगलक्षणं मोच्यते 'लब्धमुपयोगी यावेदियं' इति वचनात् । तत्रार्थप्रवृत्तिसिद्धिः ।
अर्थप्रवृत्तयस्वापर उपयोगः इति व्याख्यानात् केवल तस्य कथंचिदात्मनोऽनर्थांतरभावाद्विद्वान्मेव प्रत्यक्ष-
त्वोपपत्तेः अप्रत्यक्षताकांता निरस्यते इति प्रार्थितिक परीक्षैरनुगतव्यं । ये तु मन्यन्ते नामा प्रत्यक्षः कर्म-
त्वेनाप्रतीतिमानत्वात् करणज्ञानमिति तेना फलज्ञानहेतोर्व्यभिचार कर्मत्वेनाप्रतीतिमानस्यापि फलज्ञानस्य
प्राभाकरैः प्रत्यक्षत्ववचनात् । तस्य क्रियात्वेन प्रतिभासमानान् प्रत्यक्षत्वं प्रमानुरात्मनः कर्मत्वेन प्रति-
भासमानत्वात् प्रत्यक्षत्वमस्तु । तच्च फलज्ञान-आत्मनोऽर्थांतरभूतमनर्थांतरभूतमुच्यते वा ! न तात्त्व-
यर्थार्थांतरभूतमनर्थांतरभूत वा मतांतरप्रवृत्तानुगतात् । नाप्युच्यते पदार्थनिर्गदितद्वयानुपपत्तेः । कथं-
चिदनर्थांतरत्वे तु फलज्ञानादात्मनः कथंचिद्व्यभिचारस्य फलज्ञानस्य करणज्ञानस्य च प्रत्यक्षतापत्तिः कथंचिद्व्य-
भिचारमपाक्रियते ! ततो न भट्टमतमपि विचारणां प्राचति इति स्वव्यवसायत्वमक सम्प्रज्ञानं, अर्थपरिच्छिन्नित्ति-
मित्त्वात् आत्मपदिति व्यपदिष्टे । नेत्रांशोकादिर्व्यभिचारः साधनस्येति न मतव्यं तेषामुपचारादर्थ-
परिच्छिन्नित्तिमित्त्ववचनात्, परमार्थतः प्रमातुः प्रमाणस्य च तन्निमित्तत्वपटन्तात् ।

अत्रारः कपिलमतानुसारी प्राह-न सम्प्रज्ञानं स्वव्यवसायात्मक, अचेतनत्वात् घटादिवत् न तद्धेन
नमनित्वत्वात् । तद्वदित्यं चोत्पत्तिनिमित्तत्वात् त्रिशुदितवत् । यत्तु स्वसंज्ञं तच्चेतनं नियमनप्राप्तिरमरु-
च सिद्ध यथा पुरुषतत्त्वमिति सोऽपि न न्यायवेदी व्यभिचारिमाधनाभिधानात् । उत्पत्तिमत्र हि तादृ-
नित्यतो व्यभिचरति निर्वाणस्थानंतस्याप्युपतिमदात् । तथैवानित्यत्वमचेतनस्य व्यभिचरति पुन्यभावेन
कादाचित्कवस्य बुद्धाप्यप्राप्तितार्थपेक्षस्य चेतनत्वेऽप्यनित्यत्वसमर्थनात् । अचेतनस्य तु सम्प्रज्ञानम्यानुद्धमेव
तस्मादचेतनादिवेकप्राप्तिविरोधात् । चेतनससर्गाच्चेतनं ज्ञानमित्यपि यावत् शरीरादेरपि चेतनत्वसंगत्वात् ।
ज्ञानस्य चेतनत्वसंगी निशिष्ट इति चेत् स कोऽस्य कथंचिदादास्यात् । तत्तत्त्वतः मरुमेव ज्ञानमनुमनस्य-
मित्यचेतनमसिद्ध ।

यदभ्यन्यभायि साहचर्यैः-ज्ञानमचेतन प्रधानपरिणामत्वात् महाभूतवदिति तदपि न श्रेयः पक्षस्य स्वसं-
वेदनप्रत्यक्षप्रापितत्वात् । प्रतिवादिनः कालान्ययापदिष्टत्वाच्च साधनस्य । तथा नुमानबाधितः पक्षः
परं प्रति चेन्न न ज्ञानं स्वसंवेद्यत्वात् पुरुषवत् । यत्तु न चेतनं न तत्स्वमवेद्यं यथा कलशादीति व्यति-
रेकनिष्पत्त्यात् नैदमनुमानमगमकं । ज्ञानस्य स्वमवेद्यत्वमसिद्धं ? इति चेन्न तस्यास्वसंवेद्यत्वे अर्थसंवेदनवि-
रोधादित्युक्तप्रायः । एतेन न स्वसंवेद्यं विज्ञानं कार्याकारपरिणितभूतपरिणामत्वात् पिप्पादिवदिति यदंधा-
र्याकः प्रतिश्रुतः । न चेद साधनं सिद्धं भूतविशेषपरिणामत्वाभिद्धेः संवेदनस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्
गंधादिवत् । सूक्ष्मभूतविशेषपरिणामत्वान् न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं ज्ञानमिति चेत् स तर्हि सूक्ष्मविशेषः
स्पर्शादिभिः परिश्रजितः स्वयमस्पर्शादिमान् संवेदनोपादानहेतुः सर्वदा बाह्येन्द्रियाभिपयः कथमात्मैव नामा-
सरेण निगदितो न भवेत् । तस्य ततोऽन्यत्वे भूतचतुष्टयाविच्छेदकत्वान् तत्त्वान्तरापत्तिरदृष्टपरिकल्पना च
प्रसङ्गेन तथात्मनः प्रमाणासिद्धत्वान् तत्परिणामस्यैव ज्ञानस्य घटनान् । तत इदं व्यतिष्ठते स्वव्यवसा-
यात्मकं सम्यग्ज्ञानं चेतनात्मपरिणामत्वे सत्यर्थपरिरुद्धकत्वान् यत्तु न स्वव्यवसायात्मकं न तत्तथा यथा
घटः तथा च सम्यग्ज्ञानं तस्मात्स्वव्यवसायात्मकं इति सम्यग्ज्ञानलक्षणं प्रमाणासिद्धं ।

सकलप्रमाणानामप्रैयतर्मादिति विभावनात् । परपरिकल्पितेकद्वित्र्यादिप्रमाणसंख्यानियमे तदघटनात् । तथाहि—यथा प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाण न तेषामनुमानादिप्रमाणातरस्यातर्भाजं सभवति तद्विलक्षणत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादेः प्रत्यक्षभाज इत्युक्तं प्रत्यक्षस्यापि क्वचिदनुमानपूर्वकत्वादनुमानादिभ्यस्तर्भावप्रसंगात् । यथैव हि धर्महेतुदृष्टातप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं श्रोत्रप्रत्यक्षपूर्वकं च शब्दः । सादृश्यान्नवधाभावनिषेध्याधारवस्तुमाहि प्रत्यक्षपूर्वकाणि चोपमानार्थापत्त्यभावप्रमाणानि तथा—अनुमानं क्लृप्तं । निश्चितं तत्र प्रवृत्तमानस्य प्रत्यक्षमनुमानपूर्वकरूपाद्रसं सप्रतिपद्य रसे रासनसमक्षवत् । शब्दाच्च मृष्टपानकमवगम्य तत्र प्रवृत्तप्रत्यक्ष शब्दपूर्वकः । क्षीरस्य सतर्पणशक्तिमर्थोपत्याभिगम्य क्षीरे प्रवृत्तस्य तदात्मके प्रत्यक्षमर्थापत्तिपूर्वकः । गोसादृश्याद्भवयमयस्य तत् व्यवहरत् प्रत्यक्षमनुमानपूर्वकः । गृहे सर्पाभावभावप्रमाणादिभाव्य प्रविशत् प्रत्यक्षमभावपूर्वकं प्रतीयते एव तत् प्रत्यक्षमेव गौणद्वेयप्रमाणं न पुनरनुमानादिकं तस्यागौणत्वादिति ह्युक्ते पतिष्यामि इति जातं पातं कर्दमे ।

स्यादाकृतं न प्रत्यक्ष—अनुमानागमार्थापत्त्युपमानाभाजसामग्रीपूर्वकं तदभावेऽपि चक्षुरादिसामग्रीमात्रात्स्य प्रसूते प्रसिद्धत्वात् । तदभाज एव अभावनियमादेः तदप्यसत् तैमिकादीनामपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वाभावात् । लिंगशब्दान्वयथाभाजसादृश्यप्रतियोगिस्मरणादिसामग्रीसङ्गान् एव भाजान् । सत्यपि प्रत्यक्षे स्वसामिप्रथमत्वेऽनुमानादीनामभावात् । तत् किं बहुनोक्तेन प्रतिनियतसामग्रीप्रभवतया प्रमाणभेदमभिमन्यमाने प्रत्यक्षमनुमानादीनामपि अगौण्यमनुमतव्य प्रतिनियतस्वविषयव्यवस्थायां परापेक्षाभिरहात् । यथैव हि प्रत्यक्ष साक्षात्कारार्थं परिच्छिन्नौ नानुमानाद्यपेक्षं तथा अनुमानमनुमेयनिर्णीतौ न प्रत्यक्षोपेक्षमुपेक्षते प्रत्यक्षस्य धर्महेतुदृष्टातप्रहणमात्रे पर्यवसितत्वात् । नापि शब्द शब्दप्रतिपाद्यर्थे प्रत्यक्षमनुमानं चापेक्षते तयोः शब्दश्रवणमात्रे शब्दार्थसंबधानुमात्रे व्यापारात् । न चार्थापत्तिं प्रत्यक्षमनुमानमागमं चापेक्षते अभावोपमानवत् । तस्याश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितार्थानिनाभाजियदृष्टेऽर्थे निर्णयनिवृत्त्यात् । प्रत्यक्षादीनामर्थापत्त्युपायकपदार्थनिश्चयमात्रे व्यावृत्तत्वात् । न चोपमानं प्रत्यक्षादीनामपेक्षते तस्योपमेयेऽर्थे निश्चयकारणे प्रत्यक्षादि निरपेक्षत्वात् । प्रत्यक्षादेः सादृश्यप्रतिपत्तिमात्रेऽनधिकारात् । न चाभावप्रमाणं प्रत्यक्षादिसापेक्षं निषेध्याधारवस्तुमहणे तस्य सामर्थ्यात् । परपरवानुमानादीनां प्रत्यक्षपूर्वकत्वं प्रत्यक्षस्याप्यनुमानादिपूर्वकत्वं तु शक्यं परिहर्तुं । कथं चायं प्रत्यक्षप्रमाणं व्यवस्थापयेत् स्वतः एवेति चेत् किमामसन्निधेः सर्वसवधि वा ? प्रथमकल्पनाया न सकलदेशकालपुरुषपरिपत्ययक्ष प्रमाणं सिद्धेन । द्वितीयकल्पनायामपि न स्वप्रत्यक्षात्सकलपरप्रत्यक्षाणां प्रामाण्यसाधयितुमीशं तेषामनीन्द्रियत्वात् यादिप्रत्यक्षागोचरत्वात् । यदि पुनः सकलपुरुषप्रत्यक्षाणि स्वस्मिन् स्वस्मिन् विषये स्वतः प्रामाण्यमनुभवति इति मतं तदा कुतस्तसिद्धिः ? विषयाध्यायितानि सकलदेशकालवर्तिपुरुषप्रत्यक्षाणि स्वतः प्रामाण्यमापद्यते प्रत्यक्षत्वात् यद्यप्यक्षस्तत्स्वतः प्रामाण्यमापद्यमानं सिद्धं यथा मन्त्रयक्ष प्रत्यक्षाणि च विषयाध्यायितानि तस्मात्स्वतः प्रामाण्यमापद्यते सकलप्रत्यक्षाणां स्वतः प्रामाण्यसाधने सिद्धमनुमानं प्रत्यक्षत्वेन स्वभावेहेतुना प्रत्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यसाधनात् । शिशुपावनं यनस्यते वृक्षप्रसाधनवत् । प्रतिपाद्यमुद्धां तथा अनुमानवचनाददोष इति चेत् ? प्रतिपाद्यमुद्धां प्रतिपद्य अतिपद्य वा तयानुमानप्रयोगः स्यात् ? न तादृशप्रतिपद्य अतिप्रसंगात् । प्रतिपद्य तदनुद्धां तयानुमानप्रयोगे कुतस्तप्रतिपत्तिः ? व्यवहारादिवाच्येति चेत् सिद्धं कार्यात्कारणानुमात्रं भूमापात्राणुमानवत् । यदि पुनर्लोकव्यवहारात् प्रतिपद्यत एवानुमानं लोकायातिर्ये परतेजा देवानुमानस्य निरावर्णनं तस्याभावादिति मनः तदापि कुतः परतेजाभावप्रतिपत्तिः न तर्हि प्रत्यक्षात् तस्य तदगोचरत्वात् नापि परतेजादि अनुपलब्धं खण्डादिति तदभाजसाधनेऽनुपलब्धप्रत्यक्षमनुमानमात्रं । तदुक्तं धर्मरत्ननिर्णय—

प्रमाणेनरमाणा वशिष्ठोरवशिष्टो गतः ।

प्रमाणानरमङ्गाय प्रतिपद्यमानं कस्यचित् ॥ १ ॥ इति

ततः प्रत्यक्षानुमानमिति द्वे एव प्रमाणे प्रमेयद्वयिष्यान् । न चाप्यनर्थं परिचितं प्रमेयमनोऽपि क्रियायां विवक्ष्यत इति प्रमाणमन्यमानिषमं गौणताः प्रतिपद्यन्ते तेषामप्यनर्थक्यमाशङ्कितानां प्रमाणभेदानाम-
संभवं एव तेषां प्रत्यक्षानुमानयोरेतयोर्वाधितुमशक्ते ।

स्यान्मतितरेषा भवति तदर्थस्य द्वयिष्यान् द्वयोर्द्वयोः स्यान् । द्वितीये तर्कः प्रत्यक्षं पराधाय । यत्र प्रत्यक्षविषयः साक्षात्क्रियमाणः प्रत्यक्षः । परोक्षः पुनरसाधारितश्चिद्व्यवधानोऽनुमेयस्यानुमानविरहः स हि पदार्थोत्तरासाधारितक्रियमाणान् प्रतिपद्यते तत्र पदार्थानन्तरं तेन परोक्षेणार्थेन सन्दर्भं प्रत्यापयितुं समर्थं नान्य-
यद्दे गणोदरव्याधेः प्रतीतिप्रसंगान् । सन्दर्भचार्यान्तरं विममेव शब्दादि तन्निमित्तं च भागानुमानमेव तातो न परोक्षेऽर्थेऽनुमानादप्यत्रमाणमपि तन्निमित्तमादादीनामपि तथानुमानविरहिदेः । अन्यथा तातो-
ऽर्थप्रतिपत्तौ भतिप्रसंगान् इति तदेतदपि न परीक्षादमं प्रत्यक्षाद्यापि तथानुमानविरहप्रसंगान् । प्रत्यक्षमपि हि स्वविषये सन्दर्भं तत्प्रत्यायनसमर्थं । तत्रासन्दर्भस्यापि तत्प्रत्यायनसमर्थमर्थं सर्वप्रसङ्गं सर्वस्य नुः सार्धं-
प्रत्यायनसमर्थं स्यादिति कथमतिप्रसंगो न स्यान् ! यदि पुनः सन्दर्भाधीनं तन्निमित्तमपि प्रत्यक्षपरोक्षार्थं प्रतिपत्तौः साक्षादसाधारणप्रतिभासभेदान् भेदाऽप्युदगम्यते प्रमाणान्तरत्वेन तद्विषयगत्येदनमात्रमप्यपि-
प्रत्यक्षाणामपि प्रमाणांतरस्यानुपपन्नः प्रतिभासभेदाविनेषान् । न हि यादृशः प्रणिमायां योगिप्रत्यक्षस्य निशदत्तमद्यादृशोऽज्ञानस्यापि स्वस्येदनस्य मनोविज्ञानस्य वा ! कथमप्युप-
स्यसौदनप्रत्यक्षार्थगुणो नि-
शदत्तः न तथाभूतोऽज्ञानस्य । यादृशयाज्ञानस्य बहिर्भूतः ह्युक्तः प्रतिभागो न तादृशो मनोदे-
ज्ञानस्येति कथं प्रमाणांतरता न भवेत् ! अथ प्रतिभासविरोधेऽपि तथोक्तिरिति प्रत्यक्षमेव न प्रमाणांतरं तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोः प्रतिभासभेदेऽपि सारविषयसंदर्भात्प्रमाणान्तरं माधुर्यम् । यदि
पुनः सारविषयसन्दर्भाविरोधेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोः सामर्थ्यभेदान् प्रमाणांतरस्य मुरीक्रियते तदा साक्षा-
पमानादीनामपि एत एव प्रमाणांतरस्य मुरीक्रियता । यथैव हि अद्यादिगतमर्मात् प्रत्यक्षं, विग-
सामर्थीतोऽनुमानं प्रमत्ततीति तयोः सामर्थ्यभेदः । तद्योगमः शब्दसामर्थ्यः प्रमत्तति । उपमानं ता-
दृशसामर्थीतः । सार्धप्राप्तिश्च परोक्षार्थविनामृताभ्यन्तरमात्रमात्रमात्रः । मनिष्येष्टायास्तनुपपन्नमनिष्येष्टम-
णसामप्रमाध्यामात्र इति प्रसिद्धः साक्षादीनामपि सामर्थ्यभेदः । तत्र एवमज्ञानादिप्रत्यक्षचतुष्टय-
प्रभेदप्रसिद्धेः नहि तत्सार्धभेदाऽपि साक्षात्क्रियमाणत्वापर्यवस्येति तत्तद्विगतसामर्थ्यमामर्थ्यभेदा-
त्परोक्षार्थविषयताविरोधेऽप्यनुमानागमादीनां भेदप्रसिद्धिरिति नानुमानेऽनर्थाः समानि । तथा साध्य-
साधनसंयम्यातिप्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षं समर्थं । यावान् कथिदम् । सर्वेः कर्तव्ये देसांगरे च गार-
जन्मा, अन्यजन्मा वा न भवति इत्येतावतो व्यापारान् कर्तुमनमर्थं स्यात् । तन्निहितार्थमात्रादूरत्वे सारविचारक्या-
योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति चेन् न देशकालयोगिप्रत्यक्षद्वयाननिक्रमात् । देशयोगिनः प्रत्यक्षं व्याप्ति-
प्रतिपत्तौ समर्थमिष्ययुक्तं तत्रानुमानविरह्यमान् । न हि योगिप्रत्यक्षेण साक्षात्कृत्ये माध्यमात्रविरोधे-
वशेवेऽपि फलवदनुमानं । अथ सकलयोगिप्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपत्त्यादेव इति चेन्न सकलप्राप्त्यापि तद-
वस्थानात् । परार्थफलवदनुमानमिति चेत् ! न तस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वात् । स्वार्थानुमानादपि च योगिनः
कथं परार्थानुमानं नाम । यदि पुनः सकलयोगिनः परानुपपन्नं प्रवृत्तत्वात् परानुपपन्नं च शब्दात्तत्क-
परार्थानुमानमन्तरेण कर्तुमशक्तेः परार्थानुमानासिद्धिः, तस्याथ स्वार्थानुमानात्मनेऽनुरादयनान्तरात्
स्वार्थानुमानासिद्धिरपि परप्रतिपादनप्रवृत्तस्य सभाव्यत एवेति मतं तदा स योगी स्वार्थानुमाने चतुर्ध-
सत्त्वानि निश्चित्य परार्थानुमानेन पर प्रतिपादयन् प्रहीतव्यासिक्तमगृहीतव्यासिक्तं वा प्रतिपादयेत् ! यदि
गृहीतव्यासिक्तं तदा कुतस्तेन गृहीता व्याप्तिः ! न तादृशद्विषयसंदर्भेदनमनोविज्ञानेऽपि तदविर-
त्तत्वात् । योगिप्रत्यक्षेण गृह्यते व्याप्तिः परेण तस्यापि देशयोगित्वान् इति चेन् तर्हि यारानु माध्यसाधन-
भेदेषु योगिप्रत्यक्षं देशयोगिनस्तारानु व्यर्थमनुमानं शब्दं प्रतिभास्यपि अनुमाने सकलयोगिनः सर्व-
नुमानप्रसंगान् । समारोपव्यवच्छेदार्थमपि न तत्रानुमानं योगिप्रत्यक्षविषये सन्नोक्तान्नरक्यत्वात् सुग-
प्रत्यक्षविषयवत् । ततो न गृहीतव्यासिक्तं परं सकलयोगी प्रतिपादयितुर्हति । नाप्यगृहीतव्यासिक्तं

अतिप्रसगात् इति परप्रतिपादनानुपपत्तिः । तस्यां च न परार्थानुमान संभवति तदसंभवे च न स्वार्थानुमानमतिष्ठते सकलयोगिनस्तदव्यवस्थाने च न सकलयोगिप्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणं युक्तिमधिनसति प्रत्यक्षानुपलब्ध्या साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यनेनापास्त प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपत्तिनिराकृतं प्रत्यक्षांतरलक्षणेनानुपलभेन तत्प्रतिपत्तिनिराकृतिसिद्धे ।

योप्याह कारणानुपलभात् कार्यकारणभावाव्याप्तिः । व्यापकानुपलभाद् व्याप्यव्यापकभावात् साकल्येन प्रतिपद्यत इत्यनुमानसिद्धा साध्यसाधनव्याप्तिः । तथाहि यानान् कश्चिद्भूम् स सर्वोप्यग्निजन्मा महा-
दृष्टादिष्वग्नेरनुपलब्धमाभाससिद्धेरिति कारणानुपलभानुमान । यावती शिंशपा सा सर्वा वृक्षस्वभावा । वृक्षानुपलब्धौ शिंशपात्वाभावसिद्धे इति व्यापकानुपलभो लिङ्ग, एतावता साकल्येन साध्यसाधनव्याप्ति-
सिद्धिः इति सोऽपि न युक्तवादी तथानुमानानुपगात् । कारणानुपलभव्यापकानुपलभयोरपि हि स्वसा-
ध्येन व्याप्तिर्न प्रत्यक्षतः सिद्धयेन् पूर्वोदितदोषासक्ते । परस्मादनुमानात्तत्सिद्धा कथमनवस्थानं स्यात् । प्रत्य-
क्षानुपलभमप्यनुमानिनो निकल्पात् स्वयमप्रमाणकान् साध्यसाधनव्याप्तिरिति किमकारणं प्रत्यक्षानुमानप्रमा-
णपोषणं क्रियते ? मिथ्याज्ञानादेव प्रत्यक्षानुमेयार्थसिद्धेरव्याप्तिरिति सिद्धिवत् । तस्माद्यथा प्रत्यक्ष प्रमाणमिच्छता
सामर्थ्येन तत्प्रमाणसाधनमनुमानमन्तरेण नोपपद्यते इत्यनुमानमिष्ट । तथा साध्यसाधनव्याप्तिज्ञातप्रमा-
णमन्तरेण नानुमानोत्थानमस्ति इति तदप्यनुज्ञातव्यं तच्चोहाख्यमनिसमादक प्रमाणातरं सिद्धमिति, न प्रत्य-
क्षानुमानं एव प्रमाणे इति प्रमाणसंख्यानियमो व्यवतिष्ठते । एतेन वैशेषिकप्रमाणसंख्यानियमो प्रत्याख्यातः ।

स्यान्मत साध्यसाधनसामान्ययोः कचिद्व्यक्तिविशेषे प्रत्यक्षत एव सबधसिद्धेर्न प्रमाणातरमन्वे-
पणीयं यानान् कश्चिद्भूम् स सर्वोऽपि अग्निजन्मानग्निजन्मा वा न भवति इयूहापोहविकल्पज्ञानस्य प्रमाणां
तरत्वं सन्ध्याहिसमक्षप्रमाणफलत्वात् । कचिदनुमितानुमाने साध्यसाधने आदित्यगमनशक्तिरिति
गतिमन्तात् । आदित्या गतिमान् देशादेशांतरप्राप्ते देयदत्तान् सबधबोधनिबधनानुमानं फलवत् ततः
प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयसंख्यानियमं कणचरमतानुसारीणा व्यवतिष्ठत एवेति तदप्यसारं सवि-
कल्पकानपि प्रत्यक्षेण साकल्येन साध्यसाधनसबधगृहीतुमशक्ते । साध्य हि किमग्निसामान्य, अग्निवि-
शेषोऽग्निसामान्यविशेषो वा ? न तादृग्मिसामान्यं सिद्धसाध्यतापत्ते । नाप्यग्निविशेषस्तत्त्वान्वयात् ।
बन्धिसामान्यविशेषस्य हि साध्यत्वे तेन धूमस्य सबध सकलदशकालव्याप्यव्यक्ततः कथं सिद्धेत् ?
तथा तत्सन्धासिद्धौ च यत्र यत्र यदा यदा धूमोपलभ्य तत्र तत्र तदा तदाऽग्निसामान्यविशेषविषयमनु-
मानं नोदयमासादयेत् । न ह्यन्यथा सबधग्रहणमन्यथानुमानोत्थानं नामातिप्रसगात् ततः सबधज्ञानं प्रमा-
णांतरमेव प्रत्यक्षानुमानयोस्तदविषयतात् । यच्चोक्तं प्रत्यक्षफलत्वादुहापोहविज्ञानस्याप्रमाणत्वमिति तदप्य-
सम्यक् विशेषज्ञानफलत्वाद्विशेषज्ञानस्य प्रमाणत्वानुपगात् हानोपादानोपेक्षायाद्विफलकारणत्वाद्विशेष्य-
ज्ञानस्य प्रमाणत्वे तत् एवोहापोहविज्ञानस्य प्रमाणत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात् । प्रमाणविषयत्वपरिशोधकत्वा-
न्नोहः प्रमाणमित्यपि धातुं प्रमाणविषयस्याप्रमाणेन परिशोधननिरोधात् । तथा तर्कं प्रमाणं प्रमाणविषयप-
रिशोधकत्वात् यस्तु न प्रमाणं न प्रमाणविषयपरिशोधको द्यो यथा प्रमेयोऽर्थं प्रमाणविषयपरिशोधकश्च
तर्कस्तस्मात्प्रमाणमिति केवलव्यतिरेकेणानुमानेनान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयलक्षणेन तर्कस्य प्रमाणत्वसिद्धे,
न वैशेषिकाणां प्रमाणद्वयसंख्यानियमं सिद्धेत् । एतेन द्वित्रिचतुःपचपदप्रमाणानादिनां प्रमाणसंख्या-
नियमं प्रतिषृज्य संख्यानां प्रत्यक्षानुमानानाम्भावितागमादपि साध्यसाधनसम्बन्धासिद्धे तर्कस्य तत्सिद्धिनि-
बधनस्य प्रमाणांतरत्वोपपत्तेः । नैयायिकानां च प्रत्यक्षानुमानागमैरिषोपमानेनापि लिङ्गलिङ्गग्रहणासम्भ-
वात् । प्रमाकाराणां च प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैरिव अर्थापत्त्यापि हेतुहेतुमत्सबधसिद्धेरसम्भवात् । भट्टमता-
नुसारीणामपि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्तिभिरिव अभ्यासप्रमाणेनापि व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तेस्तन्निश्चयनि-
बधनस्योद्भवनस्य प्रमाणांतरस्य सिद्धिरवश्यमात्रिणी दुःशक्या निराकर्तुं ।

ननुह स्वविषये मन्त्रोऽमन्त्रो वा न तादृशब्रह्मस्त प्रत्याययितुमाशोऽतिप्रसगात् । सन्धेयत्वं युत-
रात्यतिपत्तिः ? न तावत्प्रत्यक्षात् तस्य तदविषयतात् । नाप्यनुमानादननुमानानुपगात् । यदि पुनरुहातरात्-

स्तेनसिद्धिः तदोद्धानरस्यापि स्वनिगपसंबन्धमिद्विपूर्वकत्वात् तस्याध्यापरोद्भवित्वानात् भैतानरस्या । प्रमा-
णांतरात्तत्सिद्धौ च स एव पर्यनुयोगः परापरप्रमाणांतरपरिकल्पनानुपगमः कथं प्रमाणमप्यस्या व्यतिरेकेति
केचित् । तेषामपि प्रत्यक्षं स्वनिगपं प्रतिप्रेषणम् तन्मनश्च नानुमानोदः मिद्विनि तस्य तदधिगम्यत्वात् ।
प्रत्यक्षांतरात्तत्सिद्धौ तत्रापि प्रकृतपर्यनुयोगानिर्गुतेः कथमनवयव्या न स्यात् यतः प्रत्यक्षं प्रमाणमन्युपगम-
नीयमिति प्रतिपत्त्याम्हे ।

स्यान्तिरेया प्रयक्ष स्वविषयसंग्रहोचनिश्चयेन प्रमाण्यमानताङ्कुरे तस्य स्मरणं स्वयोग्यता-
यत्नादेव प्रमाणं न्ययस्थितेः अन्यथा कचिदपूर्वप्रमाहिणः प्रयक्षस्याप्रमाणं नानुमाना इति सार्धि न
साधीयसी तथोहस्यापि स्वायोग्यताविशेषसामर्थ्यादेव स्वोचित्यप्रत्यायनसिद्धेर्भूतद्वारेण तदुपपत्तिः पर्याप्त्यन-
वसानात् । योग्यताविशेषः पुनः प्रत्यक्षत्वेन स्वविषयज्ञानावरणरीयोन्नाशप्रयोजनसामर्थ्येन एवोहस्यापि प्रति-
पद्यते सकलमात्रकथंभुवत् । यथा च प्रत्यक्षत्वोदात्तौ मनोऽश्वादिमात्रिणा योग्यतायाः सहकारिणी बहि-
रंगनिमित्तात्वात् तथोहस्यापि समुद्भूतौ भूयः प्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गाद्विरगनिमित्तभूतानुमन्यते तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधापित्वाद्बुद्धयेति सर्वनिरवयवसिद्धे चानुमानप्रमाणान्यथानुपपत्त्या तर्कस्य प्रमाणत्वं-प्रत्यभि-
ज्ञान प्रमाण तर्कप्रमाणान्यथानुपपत्ते न द्वयप्रत्यभिज्ञाने नियमे तर्कः प्रवर्तते अतिप्रसङ्गात् । नच गृहीत-
प्रहणप्रत्यभिज्ञानस्याप्रमाणत्व शकनीय ताद्विषयस्यास्मर्यमाणदृश्यमानपर्यायव्याप्यैकद्वयस्य स्मरणप्रद-
क्षागोचरत्वात् अपर्ययप्रमाहितासिद्धे । नचेद प्रत्यक्षेऽनभ्यसति प्रत्यक्षस्य वर्तमानपरांशविषयत्वात् ।
नाप्यनुमाने लिङ्गानपेक्षत्वात् । न शाब्दे शब्दनिरपेक्षत्वात् । नोपमाने सादृश्यमन्तरेणपि भावात् । नार्था-
पत्तौ प्रत्यक्षादिप्रमाणपदकीर्णतावार्थप्रतिपत्तिमन्तरेणपि प्रादुर्भावात् । नाभावे निषेधान्तरानुप्रहणेन
निषेधस्मरणेन च विवेकोपादादिति सर्वोपागच्छद्वित्रिचतुःपंचपदप्रमाणसंख्यानिषम विवदपत्ति । एतन्
सृष्टिः प्रमाणांतरमुक्तं तत्साध प्रत्यक्षादिव्यवर्तमानविषयानुमशक्तेः । न चानामप्रमाणमंत्र सनादिकत्वात् कार्य-
चिदपूर्वप्रमाहितात् बाधावर्जितत्वाद्यानुमानादिति । येषां तु स्मरणमप्रमाण तेषां पूर्वमतिप्रत्यक्ष सा-
ध्यसाधनसमप्रत्यक्ष बाध्यवाचकसमप्रत्यक्ष च स्मरणसामर्थ्यादव्यवस्थिते, कुतः अनुमान शाब्दे वा प्रमात्र
सिद्धेयत् । तदप्रसिद्धौ च न संग्रहादकत्रासंग्रहादकत्राभ्या प्रत्यक्षतदाभासव्यवस्थितिरिति सकलप्रमाण-
निलोपापत्ति ततः प्रमाणव्यवस्थामभ्यनुजानता सृष्टिरपि प्रमाणयितव्या इति न परेषां सङ्ग्रा-
नियमः सिद्धेयत् । स्याद्वादिना तु सक्षेपप्रत्यक्षपरोक्षप्रतिपत्त्या प्रमाणद्वय सिद्धयेन तत्र सङ्गठनप्रमाण-
भेदानां समुदाहिति सूक्त ।

किं पुनः प्रत्यक्षमित्युच्यते विशदज्ञानात्मक प्रत्यक्ष प्रयक्षरयात् यत् न विशदज्ञानात्मकं तत् प्रत्यक्ष यथानुमानादिज्ञान प्रत्यक्ष च विशदज्ञान्यासित तस्माद्विशदज्ञानात्मक । न तानद्वयप्रतिज्ञो धर्मी प्रत्यक्षधर्मिणि केनचप्रत्यक्षरादिनामपिप्रतिपत्तेः । इत्यस्येदेनद्वैतरादिनामपि स्वल्पप्रतिभासनस्य प्रत्यक्षस्वामीष्टे । प्रत्यक्षस्य हेतोरसिद्धतापि अनेन समुत्सारिता प्रत्यक्षमिच्छद्भिः प्रत्यक्षत्वस्य तद्वर्मस्य स्वयमिष्टरयात् । प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वं साधनस्य एयादिति चेत् का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा यस्यासिद्धत्वं शक्यते । धर्मधर्मिसमुदायः प्रतिज्ञा तदेकदेशो धर्मी हेतुर्पथा नखरः शब्दो शब्दत्वादिति तथा साध्यधर्मः प्रतिज्ञैकदेशो यथा नखरः शब्दो नखरस्यात् सोपः द्विषो प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धो हेतुः एयादिति चेत् न धर्मिणो हेतुत्वे कस्य चिदसिद्धतानुपपत्तेः । यथैन हि प्रत्यक्षप्रयोगकाटे यादिप्रतिज्ञादि प्रतिज्ञो धर्मी तथा तस्य हेतुत्वचनेऽपि नास्तिष्टेः । साध्यधर्मस्तु हेतुत्वेनोपादीयमानो न प्रतिज्ञातार्थकदेशत्वेनासिद्धो धर्मिणोऽप्यसिद्धिप्रसगात् । किं तर्हि ! सखरूपेण वासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धो नाम हेतुभासाः सभयताति कथं प्रकृतहेतोः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वं समुद्धानयन् मानिदानुमानन्यभासाः ! धर्मिणो हेतुत्वेऽनन्यप्रसग इति चेत् न विशेष धर्मिण कृत्वा सामान्य हेतु भुक्तां दोषासम्भवात् । नन्यार्थः हि विशेषरूप धर्मी प्रत्यक्षसामान्य हेतुः स कथमनन्य एयात् सकृदप्रत्यक्षीशेषस्य व्यान्यत् । दृष्टाते कचिदभावात् अनन्य इति चेत् न सर्वे भासाः क्षणिकाः सत्यात् इत्यादौ हेतोरनन्यभावन्यक्तेः ।

अन्येन प्रत्यभिज्ञानमेकत्वविषयं तदपह्ने कचिदेकान्यवाव्यवस्थानात् सतनैकत्वसिद्धिरपि न स्यात् । नचै-
 तदगृहीतप्रमाणादप्रमाणमिति शकनीयं तस्य कथंचिदपूर्वार्थत्वात् । न हि तद्विषयभूतमेकं द्रव्यं स्मृति-
 प्रत्यक्षप्रहा येन तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं गृहीतमाहि मन्येत तद्गृहीतातीतवर्तमानविवर्ततादात्म्यात् ।
 द्रव्यस्य कथंचिदपूर्वार्थत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य तद्विषयस्य नाप्रमाणत्वं लैंगिकोदरस्यप्रमाणत्वं प्रसगात् तस्यापि
 सर्वथापूर्वार्थत्वासिद्धेः । संवधप्राप्तिविज्ञानविषयात् साध्यादिसामान्यात् कथंचिदभिन्नस्यानुमेयस्य देश-
 कालावशिष्टस्य तद्विषयत्वात् कथंचिदपूर्वार्थत्वसिद्धेः बाधकप्रमाणान्न प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानमिति चायुक्तं तद्वा-
 धकस्यामभवात् । नहि प्रत्यक्षं तद्वाधकं तस्य तद्विषये प्रवृत्त्यसंभवात् । साधकत्वतद्वाधकत्वविरोधान् । यथा
 हि यद्यत्र विषये न प्रवर्तते न तत्तस्य साधकं बाधकं वा यथा रूपज्ञानस्य रसज्ञानं न प्रवर्तते च अत्यभिज्ञा-
 नस्य विषये प्रत्यक्षं तस्मान्न तद्वाधकं । प्रत्यक्षं हि न प्रत्यभिज्ञानविषये पूर्वदृष्टदृश्यमानपर्यायव्यापिनि द्रव्ये
 प्रवर्तते तस्य दृश्यमानपर्यायविषयत्वात् इति नासिद्धं साधनं । एतेनानुमानं प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकं प्रत्याख्यातं
 तस्यापि प्रत्यभिज्ञानविषये प्रवृत्त्ययोगात्, कचिदनुमेयमात्रे प्रवृत्तिसिद्धेः । तस्य तद्विषये प्रवृत्तौ वा सर्वथा
 बाधकत्वविरोधात् । ततः प्रत्यभिज्ञानं स्वविषये द्रव्ये प्रमाणं सकलवाधारहितत्वात् प्रत्यक्षान् स्मृतिरद्वा
 एतेन सादृश्यनिवर्धनं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमार्थं दितं बोद्धव्यं तस्यापि स्वविषये बोधाकारराहित्यसिद्धेः ।
 यथैव हि प्रत्यक्षं स्वविषये साक्षात्क्रियमाणे स्मरणं च स्मर्यमाणेऽर्थे बाधाविधुरं तथा प्रत्यभिज्ञानमेकत्र द्रव्ये
 सादृश्ये च स्वविषये न समवद्बाधकमिति कथमप्रमाणमनुमन्येमाहि । यत्पुनः स्वविषये बाध्यमानं तत्प्रत्यभि-
 ज्ञानाभावं यथा प्रत्यक्षाभावं स्मरणाभावं वा न च तस्याप्रमाणत्वे सर्वथा प्रमाणत्वं युक्तं प्रत्यक्षस्याप्यप्रमा-
 णत्वप्रसगान् । तस्माद्यथा शुद्धे शले पीताभासं प्रत्यक्षं तत्रैव शुद्धाभासेन प्रत्यक्षातरेण बाध्यमानत्वात्
 अप्रमाणं न पुनः पीते कनकादौ पीताभासं प्रत्यक्षं । तथा तस्मिन्नेव स्वपुत्रादौ सादृश्यामिति प्रत्यभिज्ञानं
 सादृश्यनिवर्धनं स एवाप्यतिवैकल्यनिवर्धनेन प्रत्यभिज्ञानेन बाध्यमानमप्रमाणं सिद्धं न पुनः सादृश्य एव प्र-
 वर्तमानं स्वपुत्रादिना सादृश्येऽन्यपुत्रादौ सादृश्यामिति प्रत्यभिज्ञानं तस्याबाध्यत्वेन प्रमाणत्वान् । एव द्युनपु
 नर्जातनयैकेशादिरिति सादृश्यप्रत्यक्षमार्शप्रत्यभिज्ञानं तत्र तस्याबाध्यमानतया प्रमाणत्वसिद्धेः । तथैव पूर्वा-
 नुभूते हि हिरण्यादौ प्रदेशविशेषविशिष्टे स्मरणं विपरीतदेशतया तत्स्मरणस्य बाधकमिति न तत्र प्रमाणं ।
 यथानुभूतप्रदेशे तु तथैव स्मरणं प्रमाणमिति बोद्धव्यं । तत इदमभिधीयते यतो यतोऽर्थे परिच्छिद्यं प्रवर्त-
 मानोऽर्थक्रियायां न विसर्गाद्ये तत्तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षमनुमानं वा । स्मरणात् प्रत्यभिज्ञानाय अर्थे परि-
 छिद्यं प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसर्गाद्ये च तस्मात्प्रमाणं स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं चेति । तथा परांशमेतद्वि-
 संवादितात् । अनुमानात् । साध्यमात्रस्य प्रमादितर्कस्य विरुद्धस्य भावनादान्तस्यात् । यासन् कायेदृश्यः
 स सर्वः पावकनमैव अपावकनमा वा न भवतीति सकलदेशकालव्याप्तसाध्यसाधनसमबोहापोहलक्षणो
 हि तर्कः प्रमाणवित्तव्यः तस्य कथंचिदपूर्वार्थत्वात् । प्रत्यक्षानुपपन्नगृहीतप्रतिनियतदेशकं साध्यसा-
 धनव्यक्तिमात्रमाहित्याभावात् गृहीतप्रवृत्तमभवात् बाधकवर्जितत्वात् । नहि तर्कस्य प्रत्यक्षं बाधकं तद्वि-
 षये तस्याप्रवृत्तेनानुमानं प्रवृत्तौ वा सर्वथा तद्वाधकत्वविरोधान् कचिदेव तद्वाधकत्वपपत्तेः । यस्य तु तद्वाधकं
 स तर्कानामो न प्रमाणमितीदं सिद्धं स्मरणप्रत्यभिज्ञानाभासवत् । प्रत्यक्षानुमानाभासवत् तथा प्रमाणं
 तर्कानामोऽर्थे परिच्छिद्यं प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायां विसर्गादभावात् प्रत्यक्षानुमानवदिति प्रतिपत्तव्यं । परांशो
 धेद तर्कज्ञान-असिबाधकत्वात् अनुमानात् । किं पुनरनुमानं नाम ?

साधनान्साध्यविज्ञानमनुमानं ।

नस्य साधनस्य । ननु साधन्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तौ तत्परमभावात् परं गौरेऽपि तत्पुत्रे तत्पुत्रस्य भागान् न सम्पत् साधनमनन्त इति च तर्हि वास्तव्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तेर्निश्चयपूर्वकं साधनलक्षणं सत्यान्यधानुपपत्तिनियमनिश्चय स्याद्विभिभिः साधनलक्षणमभिधीयते तस्मद्भावे पक्षधर्मग्राह्यभावेऽपि साधनस्य सम्पत्प्रतीतिरुदेत्यति शक्यं वृत्तिकोदयादित्यस्य पक्षधर्मत्वभावेऽपि प्रयोजकत्वव्यतिरिक्तं । न हि शक्यं धर्मिष्वुद्देश्यतायां साध्यायां वृत्तिक्रिया उदयोऽस्ति तस्य वृत्तिक्रियाधर्मत्वात् ततो न पक्षधर्मयः । यदि पुनराकाशः कालो वा धर्मौ तस्योद्देश्यगुणमनन्तं मायं वृत्तिकोदयसाधनं पक्षधर्म एवेति मतं तदा धर्मिणाधर्मिणि महोदध्याधाराभिमतं साध्यं महानसधूमनस साधनं पक्षधर्मोऽस्तु तथा च महानसधूमो महोदधारमि गमयेदिति न कश्चिदपक्षधर्मो हेतुः स्यात् । अथेत्यमेतस्य साधनस्य पक्षधर्मत्वसिद्धान्तं न साध्यसाधनसामर्थ्यमिनाभाविनियमनिश्चयस्याभागादित्यभिधीयते तर्हि स एव साधनलक्षणमक्षूणं परीक्षादक्षैरुपलक्ष्यते ।

योप्याह शक्योदयो भावि कारणं वृत्तिकोदयस्य तदन्यव्यतिरेकानुविधानात् तसि हि स्वकाले भविष्यति शक्योदये वृत्तिकोदय उपलभ्यते नासतीत्यन्यव्यतिरेकानुविधानं सिद्धं भविष्यत्कृतवृत्तिकोदयोः कार्यकारणभाव साधयति विनष्टतमानन्देव । यथेशदगाद्वरणः वृत्तिकोदयादित्यतीतो भरण्युदय कारणं, वृत्तिकोदयस्तत्कार्यं स्वकालेऽतीते सति भरण्युदये वृत्तिकोदयस्य भावादसत्यमात्रं तदन्यव्यतिरेकानुविधानात् कार्यकारणभावः । तथा भविष्यदतमानयोरपि प्रकृतसाध्यसाधनयोर्न्यायस्य समानत्वात् । नचैकस्य वृत्तिकोदयस्य भविष्यदतीतकारणद्वितयं निरूप्यते भिन्नदेशयोरिव भिन्नकालयोरपि सहकारित्वनिरोधात् । सहकार्य कार्यस्य कारणं हि सहकारित्वनिवर्धनं नाभिन्नकालत्वमभिन्नदेशात् । नचातीतानागतौ भरण्युदयशक्योदयौ वृत्तिकोदयस्थोपादानकारणं पूर्ववृत्तिकालक्षणस्यानुदयमापन्नस्य तदुपादानकारणत्वप्रतिपत्तेः ? इति सोऽपि न प्रतीतिकचनं तथा प्रतीत्यभावात् । कार्यकालमप्राप्तुं वृत्तिनिष्ठानागतयोः कारणत्वे हि विनष्टतमानागततमयोरपि कारणत्व कथं विनिर्याय ? प्रयासस्तिनिशेषाभावादिति चेत् तर्हि स एव प्रयासस्तिनिशेष कारणभाविमतयोरतीतानागतयोः कारणत्वे हेतुर्लक्ष्यः । स चातीतस्य कार्यं व्यापारस्तान्न भवति सर्वथापि कार्यकाले तदसत्त्वादनगमनम् । तद्वाने भावप्रत्यासत्तिनिशेष इत्यप्यसत् अतीतस्यानागतस्य चाभावा एव कार्यस्य भारात् माये चाभावात् अन्यथा कार्यकारणवैरेककालतापत्तेः सकलमतानानामेकलक्षणवैतिन्यप्रमग । निरूपणसत्ता नो नाम तस्यापरावृद्धभेदानानाकार्यकारणलक्षणत्वात् ।

यदप्यभ्यासि कारणस्वातीतस्यानागतस्य च स्वकाले भवि कार्यस्य भारात् अभावे चाभावात् तदभावाभावेऽन्यव्यतिरेकानुविधानलक्षणं प्रयासस्तिनिशेषोऽस्त्येव इति तदप्यसत्तत् कारणत्वानभिमतानातीतानागततमयोरपि तथा तद्वानप्रसगात् । कार्यस्य भिन्नदेशस्य तु कारणत्वे युक्तत्वाभावात् कलशकुम्भकारादिवत् । कुम्भकारादिवृत्तिरि भिन्नत्वदेशेषु सत्तु कलशस्य भावेऽस्तु चामासत्तया तत्र व्यापारात् । कारणत्वानभिमतस्य तु भिन्नदेशस्य न कार्यं तद्वानभावे तत्र तस्याव्यापारात् अतीतानागतमन् । सता हि कस्य चित्वाचिद्व्यापार श्रेयान् न पुनरसत् सारविषाणादेरिवेति युक्तं ततो भिन्नदेशस्यापि कस्यचिदेकस्य कार्यं व्यापिममाणस्य सहकारिकारणत्वं प्रतीतिमनुसरति न पुनर्भिन्नकालस्य प्रतीत्यतिव्यनान् ततो न वृत्तिकोदयशक्योदययोः कार्यकारणभाव समप्रतिपत्तेः व्याप्यव्यापकभावान् । सत्यपि तयोः कार्यकारणभावे न हेतोः पक्षधर्मत्वं युज्यते इति पक्षधर्मतरेणापि हेतोर्गमकत्वसिद्धेर्न तल्लक्षणमुत्प्रेक्ष्यते । तथा न सपक्ष एव सत्त्वं निश्चितं तदभावेऽपि सर्वमात्रानामनित्ये साध्ये सत्त्वादेः साधनस्य त्वं साधुत्वमन्येनात् । विपक्षे पुनरसत्त्वमेव निश्चितं साध्याविनाभाविनियमनिश्चयस्यमेवेति तदेव हेतोः प्रधानलक्षणमस्तु किमत्र लक्षणातरेण ?

अथ मतमेतत्पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थं साधनस्य लक्षणं निर्धारयते । सपक्ष एव सत्त्वं निरुद्धत्वव्यवच्छेदात् । विपक्षे चासत्त्वं-अनेकातीतत्वव्यवच्छेदात् । तदनिश्चयं हेतोरसिद्धत्वादित्योपपत्तिरिहारा-

समात् प्रैरूप्य तल्लक्षण सफलमेव । तदुक्त—

हेतोस्त्रिप्रापि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णित ।

असिद्धनिपरीतार्थव्यभिचारिनिपक्षत इति ॥ १ ॥

तदप्यपरीक्षिताभिधान सौगतस्य हेतोरन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारसिद्धे स्वयम-
सिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयासम्भवात् । अनैकातिकनिपरीतार्थवत् तस्य तथोपपत्तिनियमनिश्चय-
रूपत्वात् । तस्य चासिद्धव्यभिचारिणि विरुद्धे च हेतानसम्भावनीयत्वात् । रूपत्रयस्याविनाशान-
नियमप्रपञ्चत्वात् साधनलक्षणत्वे तत् एव रूपप्रपञ्चकस्य साधनलक्षणत्वमस्तु । पक्षव्यापकत्वान्यव्य-
तिरेकावाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षरूपाणि हि पचाप्यनिनाभावनियमप्रपञ्च एव बाधितविषयस्य सत्प्र-
तिपक्षितस्य चाविनाशाननियमानिश्चयात् पक्षाव्यापकानन्वयव्यतिरेकवत् । न पक्षधर्मत्रे सत्येव सा-
धनस्य सिद्धत्वं येनासिद्धविधेकतस्तत्तस्य लक्षण, अपक्षधर्मस्यापि सिद्धत्वसमर्थनात् । नापि सपक्षे
सत्ये एव विपरीतार्थनिवेक सर्वाज्ञेकातात्मकसाधने सत्त्वादे सपक्षे सत्त्वाभावेऽपि निरुद्धत्वाभा-
वात् परस्य सर्वाज्ञित्वसाधनवत् । नच व्यतिरेकमात्रे सत्यपि व्यभिचारिनिपक्षे श्यामत्वे साध्ये-
तत्पुत्रत्वादेर्व्यभिचारसाधनात् व्यतिरेकाविशेषस्तु तदेवान्यथानुपपन्नत्वमिति न त्रीणि रूपाण्यविना
भावनियमप्रपञ्च तेषु सत्सु हेतोरन्यथानुपपत्तिदर्शनात् । तेषां सत्प्रपञ्चत्वे कालाकाशादीनामपि तस्य
पञ्चत्वप्रसक्तिल्लाप्यपि सत्सु तद्दर्शनात् । तेषां सर्वसाधरणत्वाच्च हेतुरूपत्वमित्यपि पक्षधर्मत्वादिषु समान
तेषामपि साधारणत्वाद्धेतुभासेष्वपि भावात् । ततोऽसाधारण लक्षणमात्राक्षरैरन्यथानुपपन्नत्वमेव नियत
हेतुलक्षण पक्षीकर्तव्य । तथोक्त—

अन्यथानुपपन्नत्व यत्र सत्र त्रयेण किं

नान्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किं ॥ १ ॥ इति

एतेन पञ्चरूपाणि हेतोरनिनाभावनियमप्रपञ्च एव इत्येतदपास्त सत्यप्यत्राधितविषयत्वे सत्प्रतिपक्षे
चाविनाशाननियमानुलोकात् । पक्षव्यापकत्वान्यव्यतिरेकवत् । स इयामस्तत्पुत्रत्वादिस्तरत्पुत्रवत्
इत्यत्र तत्पुत्रत्वस्य हेतोर्विषय श्यामत्वे बाधकस्य प्रत्यक्षादेरभावात् अत्राधितविषयत्वासिद्धानपि अविना-
शाननियमासत्त्वात् अस्यागेन तत्पुत्रेण व्यभिचारात् । तथा तस्य इयामत्वसाधनानुमानस्य प्रतिपक्षास्यास-
त्त्वात् असत्प्रतिपक्षत्वे सत्यपि व्यभिचारात्साधनस्य तदभावः प्रतिपञ्चव्य । तदत्रैव यक्तव्य—

अयथानुपपन्नत्व रूपै किं पचभि कृत

नायथानुपपन्नत्व रूपै किं पचभि कृत ॥ १ ॥ इति

तदेवमन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चय एवैक साधनस्य लक्षण प्रधान तस्मिन्सति त्रिलक्षणस्य पञ्चल-
क्षणस्य प्रयोगो निवर्त्यते एवेति प्रयोगपारिषाद्या प्रतिपाद्यानुरोधत परानुग्रहप्रवृत्तैरनुपगमान् । तथा चा-
न्यथापि कुमारनन्दिभट्टारकै —

अन्यथानुपपत्त्येकलक्षण लिंगमग्नये

प्रयोगपरिषाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधत ॥ १ ॥ इति

तच्च साधन एकलक्षण सामान्यादेकविधमपि विशपतोऽतिसंक्षेपाद्विविध विधिसाधन संक्षेपाभिविध-
मभिधीयते कार्य कारणस्य, कारण कार्यस्य, अकार्यकारणमकार्यकारणस्येति प्रकारातरस्यात्रैवातर्भावात् ।
तत्र कार्य हेतु, अग्निरत्र घृमात् इति कार्यकार्यदेरैवातर्गतत्वात् । कारण हेतु —अस्यत्र छाया छायात्
इति कारणकारणादेस्तोत्रप्रवेशात्तार्थातरव । न चानुकूलत्वमानमलक्षणप्राप्त वा कारण लिंगमुच्यते येन
प्रतिबन्धवैकल्पसम्भवाद् व्यभिचारि स्यात् । द्वितीयक्षणे कार्यस्य पक्षीकरणानुमानानर्थक्यत्वं वा कार्यानिना-
भाविनियमतया निश्चितस्यानुमानकालप्राप्तस्य कारणस्य विशिष्टस्य लिंगत्वात् । अकार्यकारण चतुर्विध—
व्याप्य सहचर पूर्वचर, उत्तरचर चेति । तत्र व्याप्यलिंग व्यापकस्य यथा सर्वमेवेकातात्मक सत्त्वादिति
सत्त हि वस्तुत्व—

उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्

इति वचनात् । नच तदेकस्मिन् सुनयविषयेण व्यभिचारि तस्य वस्त्वशत्वात् । सहचर णिग यथा-
अस्ति तेजसि स्पर्शसामान्य (१) न रूपसामान्यस्य कार्यं कारण या नापि रूपसामान्य स्पर्शसामान्यस्य तयोः
सर्वत्र सर्वदा समकालत्वात् सहचरत्वप्रसिद्धे । एतेन संयोगिन एकार्यसमवायिनश्च साध्यसमकालस्य
सहचरत्व निवेदितमेकसामग्र्यधीनस्यैव प्रतिपत्तव्य समवायिन कारणम् । पूर्वचर णिग यथोद्दिष्यति
शकट कृत्तिकोदयात् इति पूर्वपूर्वचरायनेनैव संगृहीत । उत्तरचरणिग यथा—उदगाद्गरणि कृत्तिकोदयात्
इति, उत्तरोत्तरचरमेतनैव संगृह्यते तदेतत्साध्यस्य विधौ साधन पङ्क्तिमुक्त । प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यस्य विरुद्ध
कार्यं विरुद्ध कारण विरुद्धकार्यकारण चेति । तत्र विरुद्धकार्यणिग नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् इति शीत
स्पर्शेन हि विरुद्धो बन्धि तस्य कार्यं धूम इति विरुद्धकारण । नास्त्य पुनोऽसत्यमस्ति सम्यग्ज्ञानात् इति विरुद्ध
ज्ञासत्वेन सत्य तस्य कारण सम्यग्ज्ञान यथार्थज्ञान रागद्वेषरहित सत्तु तद्विस्तृताभिधानादे प्रसिद्धयत्
सत्य साधयति । तच्च सिद्धयदसत्य प्रतिषेधयति इति । विरुद्धकार्यकारणं चतुर्विध—विरुद्धव्याप्य विरुद्धसह
चर विरुद्धपूर्वचर विरुद्धोत्तरचर चेति तत्र विरुद्धव्याप्य नास्त्यत्र शीतस्पर्श, औष्ण्यम् । औष्ण्यं हि
व्याप्यमाने स च विरुद्ध शीतस्पर्शेन प्रतिषेध्येनेति । विरुद्धसहचर नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनादिति
मिथ्याज्ञानेन हि सम्यग्ज्ञान विरुद्ध तत्सहचर सम्यग्दर्शनमिति । विरुद्धपूर्वचर नोद्दिष्यति मुहूर्ताति शकट
रेव युदयात् । शकटोदयधिरद्धो क्षरन् युदय सत्पूर्वचरो रेव युदय । विरुद्धोत्तरचर—मुहूर्तात् प्राज्ञोदगाद्गरणि,
पुष्पोदयादिति । भरण्युदयनिरुद्धो हि पुनर्वसूदय तदुत्तरचर पुष्पोदय इति । तान्येताभि साक्षात्प्रतिषेध्य-
विरुद्धकार्यादीनि णिगिनि विधिद्वारेण प्रतिषेधसाधनानि पङ्क्तिहितानि । परंपरया तु कारणविरुद्धकार्यं व्याप-
कविरुद्धकार्यं कारणव्यापकविरुद्धकार्यं व्यापककारणविरुद्धकार्यं कारणविरुद्धकारण व्यापकविरुद्धकारण कार-
णव्यापकविरुद्धकारण व्यापककारणविरुद्धकारण चेति तथा कारणविरुद्धव्याप्यादीनि कारणविरुद्धचर-
ादीनि च यथाप्रतीति यत्तन्मानि । तत्र कारणविरुद्धकार्यं—नास्त्यस्य हिमज्वितरोमहर्षादिनिशेषो धूमात्
इति प्रतिषेध्यस्य हि रोमहर्षादिनिशेषस्य कारण हिम तद्विरुद्धोऽग्नि तत्कार्यं धूम इति । व्यापकविरुद्धकार्यं
नास्त्यत्र शीतसामान्यव्याप्त शीतस्पर्शविशेषो धूमात् इति शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेध्यस्य व्यापक शी-
तसामान्य तद्विरुद्धोऽग्नि तस्य कार्यं धूम इति । कारणव्यापकविरुद्धकार्यं नास्त्यत्र हिमत्वव्याप्तहिमनिशे-
पज्वितरोमहर्षादिनिशेषो धूमात् इति रोमहर्षादिनिशेषस्य हि कारण हिमनिशेषस्तस्य व्यापक हिमत्व
तद्विरुद्धोऽग्नि तत्कार्यं धूम इति । व्यापककारणविरुद्धकार्यं—नास्त्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तद्व्यापकशीतस्व
र्शमानकारणहिमविरुद्धाग्निनिशेषधूमादिति शीतस्पर्शविशेषस्य हि व्यापक शीतस्पर्शमान तस्य कारण हिम
तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति । कारणविरुद्धकारण—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणात् मि-
थ्याचरणस्य हि कारण मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्ध तत्त्वज्ञानं तस्य कारण तत्त्वार्थोपदेशग्रहण । तत्त्वार्थो
पदेशग्रहणे सत्यपि कस्य चित्तत्वज्ञानासम्भवाद् ग्रहणबन्धन । तत्त्वार्थानां ध्वानपूर्वक—अवधारण हि
ग्रहणनिष्ठ, अयथास्य ग्रहणमासत्वात् । मिथ्याचरणस्य धात नास्तिता साध्यते न पुनरनाचरणस्य
तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याप्यस्यतस्यम्यगृष्टेश्वारिज्ञासम्भवात्—अनाचारस्य प्रसिद्धे । न तु मि-
थ्याचरणमप्यस्य सम्भति तत्त्वज्ञाननिरोधात् तेन सह तस्यानवस्थानात् इति । तथा व्यापकविरुद्धकारण
णिगि—नास्त्यस्याननि मिथ्याज्ञानं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणात् इति आत्मनि मिथ्याज्ञाननिशेषस्य व्यापक मिथ्या
ज्ञानमात्रं तद्विरुद्ध सत्यज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं यथार्थोपनिर्णयमिति । कारणव्यापकविरुद्ध-
कारण—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति अत्र मिथ्याचरणस्य कारण मिथ्याज्ञानविशेष
तस्य व्यापक मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्ध तत्त्वज्ञानं, तस्य कारण तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति प्रत्येय ।
व्यापककारणविरुद्धकारण णिग नास्त्यस्य मिथ्याचरणविशेषस्तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति मिथ्याचरण निशे-
पस्य हि व्यापक मिथ्याचरणसामान्य तस्य कारण मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्ध तत्त्वज्ञानं तस्य कारण तत्त्वार्थोपदे-

समनात् त्रैलोक्यं तद्वक्ष्यं सफलमेव । तदुक्तं—

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः इति ॥ १ ॥

तदप्यपरीक्षिताभिधानं सौगतस्य हेतोरन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारसिद्धेः स्वयमे-
सिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयासंभवात् । नैकांतिकविपरीतार्थवत् तस्य तथोपपत्तिनियमनिश्चय-
रूपत्वात् । तस्य चासिद्धव्यभिचारिणि विरुद्धे च हेतावसंभावनीयत्वात् । रूपत्रयस्याविनाभाव-
नियमप्रपञ्चत्वात् साधनलक्षणत्वे तत एव रूपप्रपञ्चकस्य साधनलक्षणत्वमस्तु । पक्षव्यापकत्वान्वयव्य-
तिरेकाबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षरूपाणि हि पंचाप्यविनाभावनियमप्रपञ्च एव बाधितविषयस्य सत्प्र-
तिपक्षितस्य चाविनाभावनियमानिश्चयात् पक्षाव्यापकानन्यवान्यतिरेकवत् । न पक्षधर्मत्वे सत्येव सा-
धनस्य सिद्धत्वं येनासिद्धविवेकतस्तत्तस्य लक्षणं, अपक्षधर्मस्यापि सिद्धत्वसमर्थनात् । नापि सपक्षे
सत्त्वे एव विपरीतार्थविवेकः सर्वानेकांतात्मकस्य साधने सत्त्वादेः सपक्षे सत्त्वाभावेऽपि विरुद्धत्वाभा-
वात् परस्य सर्वानित्यस्य साधनवत् । नच व्यतिरेकमात्रे सत्यपि व्यभिचारिविवेके श्यामत्वे साध्ये-
तत्पुत्रत्वादेर्व्यभिचारसाधनात् व्यतिरेकादेशेपस्तु तदेवान्यथानुपपन्नत्वमिति न त्रीणि रूपाण्यविना
भावनियमप्रपञ्चः तेषु सस्तु हेतोरन्यथानुपपत्तिदर्शनात् । तेषां तत्प्रपञ्चत्वे कालाकाशादीनामपि तत्प्र-
पञ्चत्वप्रसक्तिल्लेख्यपि सस्तु तददर्शनात् । तेषां सर्वसाधारणत्वाच्च हेतुरूपत्वमित्यपि पक्षधर्मत्वादिषु समानं
तेषामपि साधारणत्वाद्धेतुभासेष्वपि भावात् । ततोऽसाधारणं लक्षणमाचक्षाणैरन्यथानुपपन्नत्वमेव नियतं
हेतुलक्षणं पक्षीकर्तव्यं । तद्योक्तं—

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं

नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं ॥ १ ॥ इति

एतेन पञ्चरूपाणि हेतोरविनाभावनियमप्रपञ्च एव इत्येतदपास्तं सत्यप्यबाधितविषयत्वे सत्प्रतिपक्षे
चाविनाभावनियमानश्लोकात् । पक्षव्यापकत्वान्ययन्यतिरेकवत् । स श्यामस्तत्पुत्रत्वादिदत्तस्तत्पुत्रवत्
इत्यत्र तत्पुत्रत्वस्य हेतोर्विषये श्यामत्वे बाधकस्य प्रत्यक्षादेरभावात् अबाधितविषयत्वसिद्धावपि अविना-
भावनियमासत्त्वात् अश्यामेन तत्पुत्रेण व्यभिचारात् । तथा तस्य श्यामत्वसाधनानुमानस्य प्रतिपक्षस्यास-
त्त्वात् असत्प्रतिपक्षत्वे सत्यपि व्यभिचारात्साधनस्य तदभावः प्रतिपत्तव्यः । तदत्रैवं यत्तव्यं—

अन्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पंचभिः कृतं

नान्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पंचभिः कृतं ॥ १ ॥ इति

तदेवमन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चय एवैकं साधनस्य लक्षणं प्रधानं तस्मिन्सति त्रिलक्षणस्य पञ्चल-
क्षणस्य प्रयोगो निवार्यते एवेति प्रयोगपरिपाठ्याः प्रतिपाद्यानुरोधतः परानुग्रहप्रवृत्तैरन्युपगमात् । तथा चा-
न्यथापि कुमारनंदिमहाराजैः—

अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं ङिगमम्यते

प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधतः ॥ १ ॥ इति

तच्च माधनं एकलक्षणं मामन्यादेकत्रिधमपि विज्ञापतोऽतिसंश्लेषाद्विनिधं विधिसाधनं संश्लेषाद्विनिधं-
मभिधीयते कार्यं कारणस्य, कारणं कार्यस्य, अकार्यकारणमकार्यकारणस्येति प्रकारांतरस्यात्रैरांतराभावात् ।
तत्र कार्यं हेतुः, अस्मिन् प्रमात् इति कार्यकार्यदेरैरांतरांतराभावात् । कारणं हेतु — अस्त्यत्र छाया छाया
इति कारणकारणादेरानुग्रहेनाप्यर्थान्तरत्वं । न चानुपपन्नत्वमन्यथानुपपन्नत्वमात्रं वा कारणं ङिगमुप्यते येन
प्रतिपक्षैरन्यसंभवात्तद्व्यभिचारि स्यात् । द्वितीयं कार्यस्य पक्षीकरणानुमानानर्थक्यं वा कार्याविना-
भावेति नियमतया निधितस्यानुमानफाट्प्राप्तस्य कारणस्य निमित्तस्य ङिगत्वात् । अकार्यकारणं चानुपपन्नं—
अकार्यं महत्तरं पूर्यतरं, उत्तरतरं चेति । तत्र व्याप्यङ्गिं व्यापकस्य यथा सर्वमनेकतामकं सत्तादिति
साधं हि परतु—

उत्पादव्ययधौन्ययुक्तं सत्

इति वचनात् । नच तदेकतेन मुनयविषयेण व्यभिचारि तस्य बलवद्भावात् । सहचरं लिङं यथा—
अस्ति तेजसि स्पर्शसामान्यः (१) न रूपसामान्यस्य कार्यं कारण वा नापि रूपसामान्य स्पर्शसामान्यस्य तयोः
सर्वत्र सर्वदा समकालत्वात् सहचरत्वप्रसिद्धेः । एतेन तयोगिन एकार्थसमापिनश्च साध्यसमकालस्य
सहचरस्य निवेदितमेकसामग्रधीनस्यैव प्रतिपत्तव्य समवायिनः कारणत्ववत् । पूर्वचर लिङं यथोद्देश्यति
शकटं कृत्तिकोदयात् इति पूर्वपूर्वचराद्यनेनैव संगृहीत । उत्तरचरलिङं यथा—उदगाद्भरणिः कृत्तिकोदयात्
इति, उत्तरोत्तरचरमेतन्नैव संगृह्यते तदेतत्साध्यस्य विधौ साधनं पट्टिपमुक्तं । प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यस्य निरुद्धं
कार्यं निरुद्धं कारणं निरुद्धकार्यकारणं चेति । तत्र निरुद्धकार्यलिङं नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् इति शीत
स्पर्शेन हि निरुद्धो बन्धिः तस्य कार्यं धूम इति निरुद्धकारणं । नास्य पुषोऽसत्यमस्ति सम्बन्धानात् इति निरुद्धं
आसत्तेन सत्य तस्य कारणं सम्बन्धानं यथार्थज्ञानं रागद्वेषपरहितं तस्युत्थित्यमुक्ताभिधानादे प्रसिद्धयत्
सत्य साधयति । तच्च सिद्धपदसत्य प्रतिषेधयति इति । निरुद्धकार्यकारणं चतुर्विधं—निरुद्धव्याप्यं निरुद्धसह-
चरं निरुद्धपूर्वचरं निरुद्धोत्तरचरं चेति तत्र निरुद्धव्याप्यं नास्त्यत्र शीतस्पर्शः, औष्ण्यत्वात् । औष्ण्यं हि
व्याप्यमग्नेः स च निरुद्धः शीतस्पर्शेन प्रतिषेध्येनेति । निरुद्धसहचरं नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्बन्धदर्शनादिति
मिथ्याज्ञानेन हि सम्बन्धानं निरुद्धं तत्सहचरं सम्बन्धदर्शनमिति । निरुद्धपूर्वचरं बोधेभ्यति मुहूर्तते शकट
रेत्युदयात् । शकटोदयविरुद्धो सन्त्युदयः तत्पूर्वचरो रेत्युदयः । निरुद्धोत्तरचरं—मुहूर्तत्वात् माहोदगाद्भरणिः
पुष्पोदयादिति । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तदुत्तरचरः पुष्पोदय इति । ताभ्येतानि साक्षात्प्रतिषेध्य-
निरुद्धकार्यादीनि लिङाणि विधिद्वारेण प्रतिषेधसाधनानि पट्टभिहितानि । परंपरया तु कारणनिरुद्धकार्यं व्याप-
कविरुद्धकार्यं कारणव्यापकविरुद्धकार्यं व्यापककारणनिरुद्धकार्यं कारणविरुद्धकारणं व्यापकविरुद्धकारणं कार-
णव्यापकविरुद्धकारणं व्यापककारणनिरुद्धकारणं चेति तथा कारणविरुद्धव्याप्यादीनि कारणविरुद्धचहचरा-
दीनि च यथाप्रतीति वक्तव्यानि । तत्र कारणनिरुद्धकार्यं—नास्त्यस्य हिमजनित्रोमहर्षादिविशेषो धूमात्
इति प्रतिषेध्यस्य हि रोमहर्षादिनिशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निः तत्कार्यं धूम इति । व्यापकविरुद्धकार्यं
नास्त्यत्र शीतसामान्यव्याप्तः शीतस्पर्शविशेषो धूमात् इति शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेध्यस्य व्यापकं शी-
तसामान्यं तद्विरुद्धोऽग्निः तस्य कार्यं धूम इति । कारणव्यापकविरुद्धकार्यं नास्त्यत्र हिमव्याप्तहिमविशे-
षजनित्रोमहर्षादिनिशेषो धूमात् इति रोमहर्षादिनिशेषस्य हि कारणं हिमविशेषस्तस्य व्यापकं हिमस्य
तद्विरुद्धोऽग्निः तत्कार्यं धूम इति । व्यापककारणनिरुद्धकार्यं—नास्त्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तद्व्यापकशीतस्पर्-
शमात्रकारणहिमविरुद्धाग्निकार्यधूमादिति शीतस्पर्शविशेषस्य हि व्यापकं शीतस्पर्शमात्रं तस्य कारणं हिमं
तद्विरुद्धोऽग्नितत्कार्यं धूम इति । कारणनिरुद्धकारणं—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणात् मि-
थ्याचरणस्य हि कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं । तत्त्वार्थो-
पदेशग्रहणे सत्यपि कस्य चित्त्वज्ञानासम्बाद्धं ग्रहणवचनं । तत्त्वार्थानां ग्रहणपूर्वकं—अवधारणं हि
ग्रहणमिष्टं, अवधारणं ग्रहणाभासत्वात् । मिथ्याचरणस्य वात्र नास्तिता साध्यते न पुनरनाचरणस्य
तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याप्यस्यतसम्यग्दृष्ट्यारिणासम्बाद्धं—अनाचारस्य प्रसिद्धे । न तु मि-
थ्याचरणमप्यस्य समरति तत्त्वज्ञानविरोधात् तेन सह तस्यानवस्थानात् इति । तथा व्यापकनिरुद्धकारणं
लिङं—नास्त्यस्यात्मनि मिथ्याज्ञानं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणान् इति आत्मनि मिथ्याज्ञानविशेषस्य व्यापकं मिथ्या-
ज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं सत्यज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं यथार्थोपपत्तिमिति । कारणव्यापकविरुद्ध-
कारणं—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति अत्र मिथ्याचरणस्य कारणं मिथ्याज्ञानविशेषः
तस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं, तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति प्रत्येयं ।
व्यापककारणनिरुद्धकारणं लिङं नास्त्यस्य मिथ्याचरणविशेषस्तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति मिथ्याचरण विरो-
पस्य हि व्यापकं मिथ्याचरणसामान्यं तस्य कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदे-

शप्रहणमिति तथा कारणविरुद्धव्याप्यं लिंगं न संति सर्वधैकांतवादिनः प्रशमसंवेगानुक्तपास्तिक्यानि वैपर्यासिकमिध्यादर्शनविशेषात् । प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिध्यादर्शनसामान्यं तेन व्याप्यं मिध्यादर्शनं वैपर्यासिकविशिष्टमिति । व्यापकविरुद्धव्याप्यं—न संति स्याद्वादिनो वैपर्यासिकदिमिध्यादर्शनविशेषाः सत्यज्ञानविशेषात् इति वैपर्यासिकादिमिध्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिध्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य व्याप्यस्तत्त्वज्ञानविशेष इति । कारणव्यापकविरुद्धव्याप्यं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिध्याज्ञानविशेषादिति, प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषः तस्य व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिध्याज्ञानसामान्यं तेन व्याप्तो मिध्याज्ञानविशेष इति । व्यापककारणविरुद्धव्याप्यं लिंगं न संत्यस्य तत्त्वज्ञानविशेषाः मिध्यार्थोपदेशप्रहणविशेषात् । तत्त्वज्ञानविशेषाणां व्यापकं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणं तद्विरुद्धं मिध्यार्थोपदेशप्रहणसामान्यं तेन व्याप्तो मिध्यार्थोपदेशप्रहणविशेष इति । एवं कारणविरुद्धसहचरं लिंगं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिध्याज्ञानादिति प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिध्यादर्शनं तत्सहचरं मिध्याज्ञानमिति । व्यापकविरुद्धसहचरं—न संत्यस्य मिध्यादर्शनविशेषाः सम्यग्ज्ञानादिति मिध्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिध्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । कारणव्यापकविरुद्धसहचरं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिध्याज्ञानादिति प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषास्तेषां व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिध्यादर्शनं तत्सहचरं मिध्याज्ञानमिति । व्यापककारणविरुद्धसहचरं न संत्यस्य मिध्यादर्शनविशेषाः सत्यज्ञानादिति मिध्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिध्यादर्शनसामान्यं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तद्विरुद्धं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । तदेतसामान्यतो विरोधिलिंगं, प्रपंचतो द्वाविंशतिप्रकारमपि भूतमभूतस्य गमकभन्यधानुपपन्नत्वानियमनिश्चयलक्षणत्वात् प्रतिपत्तव्यं । भूतं भूतस्य प्रयोजकं कार्यादि पदप्रकारं पूर्वमुक्तं । तदित्यं विधिमुखेन विधायकं—प्रतिषेधमुखेन प्रतिषेधकं च लिंगमभिधाय प्राप्तं प्रतिषेधमुखेन विधायकं प्रतिषेधकं च साधनमभिधीयते तत्राभूतं भूतस्य विधायकं—यथा—अस्यस्य प्राणिनो व्याधिविशेषो निरामयचेष्टानुपलब्धेरिति । तथा—अस्ति सर्वधैकांतवादिनामज्ञानादिदोषः युक्तिशालाविरुद्धवचनाभावात् इति अस्यस्य मुनेरात्मं दिसंवादकत्वाभावात् । अभूदेतस्य तालफलस्य पतनकर्म वृत्तसंयोगाभावात् इति बहुधा दृष्टव्यं । तथैवाभूतमभूतस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधकं यथा—नास्त्यत्र शबशरीरे बुद्धिर्व्यापारव्याहाराकारविशेषानुपलब्धेरिति कार्यानुपलब्धिः । न संत्यस्य प्रशमादीनि तत्त्वार्थश्रद्धानुपलब्धेरिति कारणानुपलब्धिः । नास्त्यत्र शिंशपा वृक्षानुपलब्धेरिति व्यापकानुपलब्धिः । नास्त्यस्य तत्त्वज्ञानं सम्यग्दर्शनाभावात् इति सहचरानुपलब्धिः । न भविष्यति मुहूर्तांते शकटोदयः कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिति पूर्वचरानुपलब्धिः । नोदगाद्गरणिर्मुहूर्तात्वाकृत्तिकोदयानुपलब्धेरिति उत्तरचरानुपलब्धिः । एवं परंपरया कारणाद्यनुपलब्धिः व्यापकव्यापकानुपलब्ध्यादिकमपि बहुधा प्रतिषेधद्वारेण प्रतिषेधसाधनमवधारणीयं ।

अत्र संप्रहृष्टोक्ताः—

- स्यात्कार्यं कारणव्याप्यं प्राक् सहोत्तरचारि च
लिंगं तल्लक्षणव्याप्तेर्भूतं भूतस्य साधकं ॥ १ ॥
- पोदा विरुद्धकार्यादि साक्षादेवोपवर्णितं,
लिंगं भूतमभूतस्य लिंगलक्षणयोगतः ॥ २ ॥
- पारंपर्यात्तु कार्यं स्यात् कारणं व्याप्यमेव च
सहचारि च निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्विधं ॥ ३ ॥
- कारणाद्भिष्टकार्यादिभेदेनोदाहृतं पुरा
यथा पोडशभेदं स्यात् द्वाविंशतिविधं ततः ॥ ४ ॥
- लिंगं समुदितं ज्ञेयमन्यधानुपपत्तिमत्

तथा भूतमभूतस्याप्युक्तमन्यदपीदृशं ॥ ५ ॥

अभूतं भूतमुनीतं भूतस्यानेकधा बुधैः

तथा ऽभूतमभूतस्य यथायोग्यमुदाहरोत् ॥ १ ॥

बहुधाप्येयमाख्यातं संक्षेपेण चतुर्विधं

अतिसंक्षेपतो द्वेषोपलंभानुपलंभश्च ॥ ७ ॥

एतेन कार्यस्वभावानुपलंभविकल्पात् त्रिविधमेव लिङ्गमिति नियमः प्रत्याख्यातः सहचरादेर्लिङ्गांतरत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमनुमानं-पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमित्यपि । यदि पूर्ववच्छेषवत् केवलान्वयि, पूर्ववत्सामान्य-तोदृष्टं केवलव्यतिरेकि पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमन्यव्यतिरेकि व्याख्यायते त्रिसूत्रीकरणादस्य सूत्रस्य तदा न किञ्चिद्विरुद्धं निगदितालिङ्गप्रकारेषु त्रिविधस्यापि संभवात् । यथोपपत्तिनियमात्केवलान्वयिनो गमकत्वाविरोधात् । तत्र वैधर्म्यदृष्टात्माभवेऽपि साध्याविनाभावनियमनिश्चयात् । अथ पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानं शेषवत् कार्या-त्कारणानुमानं सामान्यतो दृष्टं । अकार्यकारणादकार्यकारणानुमानं सामान्यतोऽविनाभावमात्रादिति व्याख्यायते तदापि स्याद्वादिनामभिमतोमेव तथा सर्वहेतुप्रकारसंग्रहस्य संक्षेपतः प्रतिपादनात् । यदापि पूर्ववत्पूर्वलिङ्ग-लिङ्गिसंबन्धस्य कचिन्निश्चयादन्यत्र पूर्ववद्भूतमानं शेषवत्परिशेषानुमानं प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्टस्य प्रतिपत्तेः । सामान्यतो दृष्टं विशिष्टव्यक्तौ संबन्धग्रहणात्सामान्येन दृष्टं यथा—गतिमानादित्यः देशादेशांतरप्राप्तेः देवद-त्तवदिति व्याख्या विधीयते तदापि स्याद्वादिनां नानवधेयं प्रतिपादितहेतुप्रपञ्चस्यैव विशेषप्रकाशनात् । सर्वे हि लिङ्गं पूर्ववदेव परिशेषानुमानस्यापि पूर्ववत्त्वासिद्धेः, प्रसक्तप्रतिषेधस्य परिशिष्टप्रतिपत्त्यविनाभूतस्य पूर्व कचिन्निश्चितस्य विद्यादाध्यासितपरिशिष्टप्रतिपत्तौ साधनस्य प्रयोगात् । सामान्यतोदृष्टस्य च पूर्ववत्त्व-प्रतीतिः कचिद्देशांतरप्राप्तेः । गतिमत्त्वविनाभावव्या एव देवदत्तादौ प्रतिपत्तेरन्यथा तदनुमानाप्रवृत्तेः । परिशेषानुमानमेव वा सर्वं संप्रतीयते पूर्ववतोऽपि घूमात्पावकानुमानस्य प्रसक्तौ पावकप्रतिषेधात् प्रवृत्तिवृत्तनात् । तदप्रतिपत्तौ विवादानुपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यात् तथा सामान्यतोदृष्टस्यापि देशांतरप्राप्तेरादित्यगत्यनुमानस्य तदगतिमत्त्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधादुपपत्तेरिति । सकलं सामान्यतोदृष्टमेव वा सर्वत्र सामान्येनैव लिङ्गालिङ्गि संबन्धप्रतिपत्तेर्विशेषतस्तत्संबन्धस्य प्रतिपत्तुमशक्तेः । केन चिद्विशेषेण लिङ्गभेदकल्पना न निवार्यते एव प्रकारांतरतस्तद्भेदकल्पनायत् । केवलमन्यधानुपपन्नत्वनियमनिश्चय एव हेतोः प्रयोजकत्वनिमित्तं तस्मिन् सति हेतुप्रकारभेदपरिकल्पनायाः प्रतिपत्तुरभिप्रायमिति चिन्त्यात् । वैचित्र्यं नान्यथेति सुनिश्चितं नक्षेतसि तथा प्रवृत्तेरवाध्यमानत्वात् । यदापि—अवीतं धीतं धीतावीकमिति लिङ्गे त्रिविधमनुपपत्तेः तदापि नान्यथानुपपन्नत्व नियमनिश्चयलक्षणमतिक्रम्य व्ययतिष्ठते । नापि प्रतिपादितहेतुप्रपञ्चवर्हीर्भूतं समयांतरमायया केवलान्वय्यादि त्रयस्यैव तथाविधानात् । कचिस्ताप्यसाधनधर्मयोः साहचर्यमविनाभावनियमलक्षणमुपलब्ध्यान्यत्र साधनधर्म-दर्शनात् । साध्यधर्मप्रतिपत्तिरावीतमुच्यते यथा गुणागुणिनौ परस्परं भिन्नौ भिन्नप्रत्ययविनयत्वात् घटपटव-दीति तच्च केवलान्वयीक्यते कश्चिन्नेदमव साध्ये ऽन्यथानुपपन्नत्वसिद्धेः सर्वथा भेदे गुणगुणिभावविरोधात् गमकत्वासिद्धेः । तथा कचिदेकस्य धर्मस्य व्यावृत्तौ परस्य धर्मस्य व्यावृत्ति निषम्यतामुपलब्ध्यान्यत्र तद्धर्मस्य निश्चयात् साध्यसिद्धिर्वीतं कथ्यते यथा सात्मकं जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वात् इति तादिदं केवल व्यतिरेकीष्टं परिणामिनात्मना सात्मकद्वयव्यावृत्तौ भस्मनि प्राणादिमत्त्वव्यावृत्तिनियमानिध्यात् निरन्वय क्षणिकचिच्चवत् कूटस्थेनात्मना प्राणाद्यधीक्रियानिष्पादनविरोधात् । धीतावीतं तु तदुभयलक्षणयोगादन्व-यव्यतिरेकि घूमादेः पावकाद्यनुमान प्रसिद्धमेवेति न हेत्वन्तरमस्ति ततः सूक्त—अन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चय-लक्षणं साधनं अतिसंक्षेपविस्तारतोऽभिहितस्य सकलसाधनविशेषस्य तेन व्युत्पत्तात् । तथाविधलक्षणसात्मा-धनात् साध्ये साधीयस्तु शक्ये, अभिप्रेते कचिदप्रसिद्धे च विज्ञानमनुमानमिति । साधयितुमशक्ये सर्वथैकते साधनस्याप्रवृत्तेः तत्र तस्य विरुद्धत्वात् स्वयमनभिप्रेते चातिप्रसंगात् प्रसिद्धे च वैयर्थ्यात् तस्य साध्यामान-प्रसिद्धेः प्रत्यक्षादिविरुद्धस्यानिष्टस्य सुप्रसिद्धस्य च साधनाविषयत्वनिश्चयः ।

तदुक्त—अकलंकदेवै —

साध्य शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्ध ततोऽपर

साध्यामास विरुद्धादि साधनानिपयत्वत् ॥ १ ॥

तदेत्साधनात् साध्यविज्ञानमनुमान स्वार्थमभिनिबोधलक्षण निशिष्टमतिज्ञान साध्य प्रत्यभिमुखाविधिमि
तोत्साधनादुपजातबोधस्य तर्कफलस्याभिनिबोध इति सज्ञाप्रतिपादनात् । परार्थमनुमानमनक्षरश्रुतज्ञान-
अक्षरश्रुतज्ञान च तस्य श्रोत्रमतिपूर्वकस्य च तथात्वोपपत्तेः । शब्दात्मक तु परार्थानुमानमयुक्त शब्दस्य
प्रत्यनमर्शिनोऽपि सरस्य द्रव्यागमरूपत्वप्रतीते कथमन्यथा प्रत्यक्षमपि शब्दात्मक परार्थ न भवेत् सप्रथा
विशेषाभावात् प्रतिपादकप्रतिपाद्यजनयोः स्वपरार्थानुमानकार्यकारणत्वात्सिद्धेरुपचारादनुमानपरामर्शिनो
शक्यस्य परार्थानुमानत्वप्रतिपादनमविरुद्ध नान्यथातिप्रसंगादिति बाह्यव्य । तदेत्परोक्ष प्रमाणमविशदत्वात्
श्रुतज्ञानवत् ।

न सर्वेषां । तथा चेश्वरकृतैः कार्यैः कार्यत्वादिति हेतुर्व्यभिचारित्वाच्च सर्वकार्याणामीश्वरनिमित्तत्वं साधयेत् । नच सकलप्रकारवर्णादिवाचकप्रपञ्चं जिज्ञासमानः कश्चित्प्रतिपाद्य एव न संभवतीति वक्तुं युक्तं सर्वज्ञवचनस्याप्रतिग्राहकत्वप्रसंगात् । तत्संभवे च सर्गे सर्गे सकलवर्णादीनां प्रणेतेश्वरोऽनुवादक एव स्यात् न पुनरुत्पादकः सर्वदैवेति सिद्धं ततोऽनेक एव सर्वज्ञोऽस्तु किमेकेश्वरस्य कल्पनया यथा चैको नवमिति वदति तदेवान्यः पुराणमित्यनेकसर्वज्ञकल्पनायां व्याघातात् वस्तुव्यवस्थानासंभवस्तथैकस्यापीश्वरस्यानेकसर्गकालप्रवृत्तावनेकोपदेशाम्बुनृक्षानात् । तत्र पूर्वस्मिन् सर्गे नवमित्युपदेशीश्वरेण तदेवोत्तरस्मिन् सर्गे पुराणमित्युपदिश्यते न पुनरेकदैव नवं पुराणं चैकमिति व्याघातासंभवे कथमनेकस्यापि सर्वज्ञस्य कालभेदेन नवमिति पुराणमित्युपदेशनस्तत्त्ववचनव्याघातः ? इत्यलमनायेकेश्वरकल्पनया तत्साधनोपायासंभवात् ।

सोपायसिद्धस्तु सर्वज्ञोऽनेकः प्रमाणसिद्धः निरतकालोच्छ्रयस्य परमागमस्य प्रबंधेनाभिर्व्यञ्जकोऽनुवादक इति प्रयत्नानंतरमभिव्यक्तेः कथं चित्प्रयत्नानंतरीयकत्वं कथंचित्पौरुषेयत्वं साधयेत्— तथाहि—

परमागमसंतानमनादिनिधनक्रमं नोत्पादयेत्स्वयं कश्चित्सर्वज्ञोऽसर्ववेदिवत् ॥ १ ॥

यथैकः संकलार्थज्ञः स्वमहिम्ना प्रकाशयेत् तथान्योऽपि तमेव चानादिः सर्वज्ञसंततिः ॥ २ ॥

सिद्धा तत्प्रोक्तशब्दोत्थं श्रुतज्ञानमशेषतः प्रमाणं प्रतिपत्तव्यमदुष्टोपायजत्वतः ॥ ३ ॥

ततो बाह्यं पुनर्द्वेधा पौरुषेयपदक्रमात् जातमार्पादनापार्च समाप्तव्यासतोन्वितात् ॥ ४ ॥

तत्रार्पमृषिभिः प्रोक्ताददुष्टैर्वचनक्रमात् समुद्भूतं श्रुतज्ञानं प्रमाणं बाधकाव्यायात् ॥ ५ ॥

अनर्पं तु द्विधोरिष्टं समयांतरसंगतं लौकिकं चेति तन्मिथ्या प्रवादिवचनोद्भवं ॥ ६ ॥

दुष्टकारणजन्यत्वादप्रमाणं कथं च न सम्यग्दृष्टदेतदस्त्वात् प्रमाणं सुनयार्पणात् ॥ ७ ॥

नन्वदुष्टकारणजन्यत्वेन श्रुतज्ञानस्य प्रमाणत्वसाधने चोदनाज्ञानस्य प्रामाण्यं स्यात् पुरुषदोषरहितायाश्चोदनायाः सर्वयाप्यपौरुषेयजनितत्वात् ।

तदुक्तं—

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वाद्धिगातोक्त्वक्षबुद्धिवत् ॥ १ ॥

तदेतदुक्तं—

गुणवत्कारणजन्यत्वस्यादुष्टकारणजन्यत्वशब्देनाभिप्रेतत्वात् लिंगातोक्त्वक्षबुद्धिषु तथैव तस्य प्रतिपत्तेः । न हि लिङ्गस्यापौरुषेयत्वमदुष्टं साप्याविनाभावनिवृत्तिरक्षयात्वेन गुणेन गुणवत्त्वस्यादुष्टत्वस्य प्रतीतिः । तथाप्रोक्तेरविसंयादकत्वगुणेन गुणवत्त्वस्य तथाक्षाणां चक्षुरादीनां नैर्मत्स्यादिगुणेन गुणवत्त्वस्येति ।

ननु चादुष्टत्वं दोषरहितत्वं कारणस्य तच्च कचिदोषविरुद्धस्य गुणस्य सद्भावात् । तथा मन्वादिस्मृतिवचने कचिदोषकारणभावात् । यथा चोदनायां तदुक्तं—

शब्दे दोषोद्भवस्तावद्वक्त्रधीनमिति स्थितं

तदभावः कचिच्चायद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ १ ॥

तद्गुणैरपकृतानां शब्दे संक्रात्यसंभवात्

यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ २ ॥

तदप्यसारं सर्वत्र गुणामावस्थेय दोषवत्त्वात्, गुणसद्भावनस्यैव चादोषप्रतीतिरभासस्य भावांतरस्वभावात्साक्षिः, अन्यथा प्रमाणविषयविरोधात् । गुणवद्वक्तृकत्वस्य हि दोषरहितस्य वक्तृकत्वस्य संप्रत्ययः कथमन्यथा गुणदोषयोः सहानवस्थानं युज्येत ? रागद्वेषमोहादिवक्तुर्दोषावितथाभिधानहेतवः । तद्विरुद्धाश्च वैराग्यधर्मास्तस्यावबोधास्तदभावात्मकाः सत्याभिधानहेतवो गुणा इति परीक्षकजनमनसि वर्तते नच मन्वादयः स्मृतिशास्त्राणां प्रणेतारो गुणवत्त्वोपां तादृशगुणामावात् । निर्दोषवेदपरधीनवचनस्याच्चेयां गुणवत्त्वमित्यसंभवायनीयं वेदस्य गुणवत्त्वासिद्धेः पुरुषस्य गुणाश्रयस्याभावात् । यथैव हि दोषयान् वेदाभिवर्तमानो

निर्दोषतामस्य साधयेत् तथासौ गुणवानपि—अगुणवत्तामिति न वेदो गुणवानाम् । यदि पुनरपौरुषेयत्वमेव गुणस्तदानादिभ्योऽप्यवहारस्यापि गुणवत्त्वं—अपौरुषेयत्वाविशेषात् ।

तदेवं—

नादृष्टा चोदना पुंसोऽसत्त्वादगुणवतः सदा
तद्व्याख्यातुः प्रयत्तुर्वा म्लेक्षादिव्यवहारवत् ॥ १ ॥
तथा यजनितं ज्ञानं तत्रादुष्टनिमित्तजं
सिद्धं येन प्रमाणं स्यात् परमाणमवोभवत् ॥ २ ॥
वेदस्य पोरुषेयस्योच्छिन्नस्य चिरकालतः
सर्वज्ञेन विना कश्चिन्नोदतीतीन्द्रियार्थदृक् ॥ ३ ॥
स्याद्वादिनां तु सर्वज्ञसंतातः स्यात्प्रकाशकः
परमाणमसंतातस्योच्छिन्नस्य कर्षचन ॥ ४ ॥
सर्वमापाकुमाप्यथ तद्वत्सर्वविधिदिभिः
प्रकाश्यते च्चनिस्तेषां सर्वमापास्वभावकः ॥ ५ ॥
तत्प्रमाणं श्रुतज्ञानं परोक्षं सिद्धमंजसा
अदुष्टकारणोद्भूतैः प्रत्यक्षवदिति सितं ॥ ६ ॥

ततः सूक्तं प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे प्रमाणांतराणां सकलानामप्यत्र संप्रदाय इति संख्या-
विप्रतिपत्तिनिराकरणमनवयं स्वरूपविमतिपत्तिनिराकरणम् ।

विपक्षविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पुनरिदमभिधीयते—द्रव्यपर्यायात्मकः प्रमाणविषयः प्रमाणविषयवान्य-
थानुपपत्तेः प्रत्यक्षविषयेण स्वलक्षणेन, अनुमानादिविषयेण च सामान्येन हेतोर्यथैभिचार इति न संतर्क्य
तथाप्रतीत्यभावात् । न हि प्रत्यक्षतः स्वलक्षणं पृथोयमात्रं सन्मात्रविशेषलभामहे । नाप्यनुमानादेः सामा-
न्यद्रव्यमानं विशेषमात्रमिव प्रतिपद्येमहि सामान्यविशेषात्मनो द्रव्यपर्यायात्मकस्य जात्यंतरस्योपलब्धेः
प्रवर्तमानस्य च तत्प्राप्तेः अन्यथार्थक्रियानुपपत्तेः । न हि स्वलक्षणमर्थक्रियासमर्थं क्रमयौगपद्यविरोधात्
सामान्यवत् । नच तत्र क्रमयौगपद्ये संभवतः परिणामाभावात् । क्रमाक्रमयोः परिणामेन व्याप्तरात् सर्व-
थाप्यपरिणामिनः क्षणिकस्य निरस्य च तद्विरोधसिद्धेः प्रसिद्धे च सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि तदंशमात्रे
विशेषे सामान्ये वा प्रवर्तमानं कथं प्रमाणं नाम प्रमाणस्य यथावस्थितवस्तुप्रहणलक्षणात्वात् तदेकदेशप्रा-
हिणः सापेक्षस्य सुनयत्वाभिरपेक्षस्य दुर्णयत्वात् । तत एव न तद्विषयेणानेकातः साधनस्य स्यात् । तत्र
प्रमाणविषयत्वस्य हेतोरप्रवृत्तेः । अतःसिद्धो द्रव्यपर्यायात्मार्यः प्रमाणस्येति तद्विप्रतिपत्तिनिवृत्तिः ।

फलविप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थं प्रतिपाद्यते—प्रमाणात्फले कथंचिद्विषयमभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेः ।
ज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्धिरूपेण प्रमाणाफलेनानेकात इति न संकनीयं तस्याप्येकप्रमात्रात्मना प्रमाणादभेद-
सिद्धेः प्रमाणपरिणतस्यैवात्मनः फलपरिणामप्रतीतिः, अन्यथा संतानांतरव्यप्राणफलभावविरोधात् । साक्षा-
दज्ञाननिश्चितलक्षणेन प्रमाणादभिज्ञेन प्रमाणाफलेन व्यभिचार इत्यप्यपरीक्षिताभिधानं तदप्यपि कथंचित्प्र-
माणाद्वेदप्रसिद्धेः प्रमाणाफलोपेक्षेति साधनविरोधात् । करणसाधनं हि प्रमाणं स्वार्थनिर्णीती साधकतम-
त्वात् । स्वार्थनिर्णीतिरज्ञाननिवृत्तिः फलं भावसाधनं तत्साध्यत्वात् । एतेन कर्तृसाधनात् प्रमाणात्कथंचि-
द्भेदः प्रतिपादितः तस्य स्वार्थनिर्णीती स्वतंत्रत्वात् । स्वतंत्रस्य च कर्तृत्वात् स्वार्थनिर्णीतिस्तु अज्ञाननिश्चि-
त्त्वभावायाः क्रियात्वात् । नच क्रियाक्रियवतोऽर्थांतरमेवार्थान्तरमेव वा क्रियाक्रियावद्भावविरोधात् । भाव-
प्रमाणस्य व्यवस्थापितत्वात् तस्याज्ञाननिश्चितिर्निरूप्यतासंभवात् । स्वार्थव्यवसिती व्याप्तिप्रमाणं हि प्रमाणम्-
ज्ञाननिश्चितं साधयेत् नान्यथा अतिप्रसंगात् । ततः सूक्तं—

प्रमाणाल्कयंचिद्विद्वाभिश्च फलयिति

ततस्तस्य सर्वथा भेदे बाधकवचनात् । अभेदवत्सदृश्या प्रमाणफलव्यपहार इत्यप्रातीतिकवचनः परमार्थतः खेष्टसिद्धिचिरोधात् ततः पारमार्थिकप्रमाणं फलं चेष्टसिद्धिलक्षणमभ्यनुज्ञातव्यं । ततः सर्वपुरुषार्थ सिद्धिविधानादिति संक्षेपः ।

इति प्रमाणस्य परीक्ष्य लक्षणं विशेषसंख्याविषयं फलं ततः

प्रबुध्य तत्त्वं दृढशुद्धदृष्टयः प्रयातु विद्याफलमिष्टमुच्चकैः ॥ १ ॥

इति धीस्यान्नादविद्यापतिध्रीविद्यानन्दस्वामिविरचिता प्रमाणपरीक्षा समाप्ता ।

